הלכה · מחברי זמננו

פניני הלכה - תפילת נשים

הרב אליעזר מלמד

ספריית אור ברסלב · or-breslev.co.il

פניני הלכה - תפילת נשים

הרב אליעזר מלמד

מקור הטקסט: אור ברסלב

לקריאה באתר, עם המפרשים והמקורות ליד כל שורה: https://or-breslev.co.il/library/פניני-הלכה-תפילת-נשים/
הקובץ נוצר ב־20 בנובמבר 2026 מגרסה v38-202611162349 של הספרייה.

תוכן העניינים

פרק א - יסודות הלכות תפילה 4
פרק ב - מצוות תפילה לנשים 12
פרק ג - טעמי מצוות הנשים 24
פרק ד - השכמת הבוקר 33
פרק ה - נטילת ידיים שחרית 36
פרק ו - ברכות השחר 45
פרק ז - ברכות התורה 51
ח - תפילת שחרית והדינים שלפניה 60
פרק ט - הכנת הגוף 69
פרק י - הכנת הנפש והלבוש 76
פרק יא - מקום התפילה 83
פרק יב - תפילת עמידה 91
פרק יג - הזכרות טעויות ושכחה 103
פרק יד - כבוד התפילה 113
פרק טו - קרבנות ופסוקי דזמרה 118
פרק טז - קריאת שמע וברכותיה 125
פרק יז - התפילות שלאחר עמידה 136
פרק יח - מנחה וערבית 141
פרק יט - קריאת שמע על המיטה 145
פרק כ - מהלכות התפילה במניין 148
פרק כא - מהלכות בית הכנסת 163
פרק כב - תפילה וקידוש בשבת 166
כג - מהלכות חגים ומועדים 176
כד - נוסחי התפילה ומנהגי העדות 185

פרק א - יסודות הלכות תפילה

א - התפילה

התפילה היא אחד מן הביטויים העיקריים של האמונה בה'. האדם אינו מושלם, יש לו חסרונות והוא משתוקק להשלימם, ועל כן הוא פונה אל בורא העולם בתפילה.

חוסר שלמותו של האדם בא לידי ביטוי בשתי רמות. רוב האנשים חשים צורך להתפלל לה' רק כאשר שגרת חייהם נפגעת. למשל, כשאדם נחלה או נפצע, וכאביו גוברים, והוא מבין שכל הרופאים שבעולם אינם יכולים להבטיח את בריאותו והרגשתו הטובה, ורק הקב"ה שבידו נפש כל חי יכול לרפא אותו ולהעניק לו חיים טובים וארוכים. באותה שעה הוא מתפלל מקירות ליבו אל ה' שירפאנו. וכך בכל עת שמתרגשת על האדם צרה, פרנסתו נפגעת, או אויבים קמים נגדו, או חבריו הטובים מפנים לו עורף, אז הוא מבין כמה החיים הטובים שלו תלויים על בלימה, והוא פונה אל ה', שיעזור לו ויושיעו. אבל כששגרת החיים מתנהלת כסדרה, לרוב האנשים אין תחושה של חסרון, ובדרך כלל הם אינם מרגישים צורך לפנות אל ה' בתפילה.

המעמיקים יותר מבינים שגם שגרת החיים אינה מושלמת. גם כשהבריאות תקינה והפרנסה מצויה ומצבם המשפחתי טוב וחבריהם נאמנים והמצב הלאומי תקין, גם אז אנשים רגישים, בעלי מודעות עצמית גבוהה, חשים את חסרונם הקיומי. הם יודעים שחייהם מוגבלים. גם אם הכל יהיה טוב, יבוא יום והם ימותו מזקנה. גם עכשיו כשהם צעירים וחזקים, הם אינם מסוגלים להבין ולהרגיש את הכל כפי שרצו, הם אינם יכולים להגשים את כל שאיפותיהם. אפילו שאיפה אחת הם אינם יכולים להגשים באופן מלא. ומתוך תחושת החסרון הזה הם פונים אל הקב"ה, אלוקי השמים והארץ, שהוא היחיד שיכול לגאול אותם מחסרונותיהם. בעצם ההתקשרות של האדם על ידי תפילה אל הקב"ה, האדם מתחיל תהליך של השתלמות וגאולה.

ב - תפילותיהם של האבות והנביאים

למדנו בתנ"ך, שבכל עת שהאבות והנביאים נצרכו לעזרה, היו פונים אל ה' בתפילה. אברהם אבינו עמד בתפילה והתחנן על סדום שלא תחרב, וענהו ה', שאף אם יהיו שם רק עשרה צדיקים, סדום תינצל. אבל לא היו עשרה צדיקים וסדום נחרבה (בראשית יח). יצחק אבינו ורבקה אמנו שייחלו להריון, העתירו אל ה' בתפילה, ונפקדו, ונולדו להם יעקב ועשו (בראשית כה). יעקב אבינו התפלל לה' שיצילו מיד אחיו עשו שבא כנגדו בארבע מאות לוחמים, ונענה וניצל (בראשית לב). אחר חטא העגל, עלה חרון אף ה' כנגד ישראל, ומשה רבנו הִרבה בתפילות עד שניחם ה' על הרעה אשר דיבר

לעשות לעמו (שמות לב). וכשנצטרעה מרים אחותו, עמד והתפלל: "א-ל נא רפא נא לה", ונרפאה (במדבר יב). אהרון התפלל על ידי הקטורת - ונעצרה המגפה (במדבר יז). אחר המפלה מול העי, נפל יהושע על פניו והתפלל, וה' ענהו והדריכו לתקן את חטא עכן, ואח"כ ישראל ניצחו את אויביהם (יהושע ז). וכשעלו פלשתים למלחמה על ישראל, זעק שמואל אל ה', וענהו ה', והכו ישראל את פלשתים והכניעום (שמואל א' ז). ודוד מלך ישראל היה מרבה מאוד בתפילות אל ה', ותפילותיו הן ספר תהלים. ואחר שסיים שלמה המלך לבנות את בית המקדש, התפלל שתשרה בו השכינה, ושהתפילות המכוונות דרך בית המקדש יתקבלו, ונענה ה' לתפילתו (מלכים א' ח-ט). וכשנלחם אליהו הנביא בנביאי הבעל בהר הכרמל, התפלל שתרד אש מהשמים וענה (מלכים א' יח). וכן אלישע הנביא התפלל לה' שיחיה את הילד של האשה השונמית, והילד חזר לחיים (מלכים ב' ד). וכן המלך חזקיה, כשעמד למות ממחלתו, התפלל לה' וענה והבריא (שם כ).

אחת התפילות שהטביעו את חותמן על כל הדורות היתה תפילתה של חנה. שנים רבות היתה חנה עקרה, והרבתה להתפלל במשכן ה' שבשילה, והיתה הראשונה שפנתה אל ה' בתפילתה בשם הקדוש "צבאו-ת". ולבסוף זכתה ונפקדה בבן גדול, הלא הוא שמואל הנביא (שמואל א' ב). על שמואל הנביא אמרו שהיה שקול כמשה ואהרן, שעל ידי משה ואהרן התגלה דבר ה' במציאות הניסית העליונה של המדבר, ועל ידי שמואל נתגלה דבר ה' במציאות הממשית של עם ישראל בארץ ישראל, שהוא גיבש את העם והקים את מלכות בית דוד, והֶרבה נבואה ונביאים בישראל, ומכוחו נבנה בית המקדש. וכיוון שהיה בעל נשמה גדולה וגבוהה כל כך, היה קשה להורידה לארץ, ונצרכה חנה להרבות בתפילות עד שזכתה ללדת אותו. וכל כך גדולה היתה תפילתה, עד שלמדו ממנה חז"ל הלכות רבות (ברכות לא, א; וע' בהמשך יב, ו).

ג - פעולתה של התפילה

קבע הקב"ה חוק בבריאה, שבהתעוררות שלנו מלמטה להתקרב אל רבונו של עולם ולבקש ממנו ברכה, יתעורר הוא מלמעלה להשפיע עלינו טוב, לפי צרכינו ולפי צורך העולם. ועניין זה מוזכר בזוהר הקדוש במקומות רבים.

כלומר, גם כאשר ראוי שה' ישפיע טובה לעולם או לאדם, פעמים שהיא מתעכבת לבוא עד אשר ידע האדם את מצוקתו ויתפלל לה' מקירות ליבו.

שני סוגי תפילות ישנם, האחד לקיומו התמידי של העולם. ואם לא היתה תפילה בעולם, היה העולם מפסיק להתקיים. ותפילה זו כמוה כקרבן התמיד שבזכותו מתקיימים השמים והארץ (ע' תענית כז, ב).

והסוג השני הוא תפילה על דברים מסוימים, כגון שהתרחשה איזו צרה ומבקשים להינצל ממנה, או כדי לזכות בתוספת ברכה.

וכל תפילה פועלת ומשפיעה, וכן אמר רבי חנינא: "כל המאריך בתפלתו אין תפלתו חוזרת ריקם" (ברכות לב, ב). אלא שלפעמים השפעתה מיידית, ולפעמים לטווח ארוך, לפעמים היא נענית לגמרי, ולפעמים באופן חלקי. וכמו שאמרו (דב"ר ח, א): "גדולה היא התפילה לפני הקב"ה. אמר רבי אלעזר: רצונך לידע כוחה של תפילה - אם אינה עושה כולה, חציה היא עושה". והקב"ה הוא היודע כיצד לעזור ולסייע לאדם, ולעיתים, מסיבות שונות, הצרה היא לטובתו, ולכן אין הקב"ה מקבל את תפילתו, ואע"פ כן מועילה לו תפילתו, וברכתה תתגלה באופן אחר.

ואף גדולי הצדיקים, שבדרך כלל תפילותיהם נתקבלו, פעמים שלא נתקבלו. ומי לנו גדול ממשה רבנו, שכשחטאו ישראל בחטא העגל ובחטא המרגלים, ואמר ה' לכלותם, עמד בתפילה עד שניחם ה' וסלח לישראל (שמות לב; במדבר יד). וכשבא להתחנן על עצמו, שיזכה להיכנס לארץ ישראל, אמר לו הקב"ה: "רַב לָךְ, אַל תּוֹסֶף דַּבֵּר אֵלַי עוֹד בַּדָּבָר הַזֶּה" (דברים ג, כו).

ולכן צריכה המתפללת להתאמץ מאוד בתפילתה, ולא תחשוב שאם התפללה חייב הקב"ה למלא את מבוקשה, אלא תמשיך ותתפלל, ותדע שהקב"ה שומע את תפילתה, ובוודאי תפילתה פועלת לטובה, אלא שאין אנו יודעים איך, כיצד ומתי.

ד - מצוות התפילה מהתורה או מדברי חכמים

נחלקו הראשונים בשאלה, האם יש מצווה מן התורה להתפלל בכל יום. לדעת הרמב"ם (ספר המצוות מצוה ה), מצווה מן התורה על כל יהודי להתפלל בכל יום, שנאמר (שמות כג, כה): "וַעֲבַדְתֶּם אֵת ה' אֱלוֹהֵיכֶם", וכן נאמר (דברים ו, יג): "אֶת ה' אֱלוֹהֶיךָ תִּירָא וְאֹתוֹ תַעֲבֹד". ואף שיש בפסוקים אלו ציווי כללי על עבודת ה', מכל מקום לדעת הרמב"ם, יש בהם גם ציווי מיוחד להתפלל, שכן דרשו חכמים שעבודה היא תפילה, שנאמר (דברים יא, יג): "לְאַהֲבָה אֶת ה' אֱלוֹהֵיכֶם וּלְעָבְדוֹ בְּכָל לְבַבְכֶם", ודרשו (תענית ב, א): "איזו היא עבודה שבלב? הוי אומר זו תפילה". ובתפילה אחת בכל יום יוצא אדם ידי חובת המצווה מהתורה. וחיוב המצווה כך הוא: שיפתח את התפילה בשבח לה', ומתוך כך ישאל את צרכיו, ויסיים בהודאה על הטובה שהשפיע לו ה' יתברך. והיו

שקיצרו בתפילתם והיו שהאריכו, וכולם יצאו ידי חובתם, מפני שמהתורה אין שיעור לתפילה (רמב"ם תפילה א, ב-ג). לאחר מכן קבעו אנשי כנסת הגדולה נוסח לתפילה, כפי שיתבאר בהמשך (הלכה ו).

אולם לדעת הרמב"ן (בהשגותיו שם), מהתורה אין כלל חובה להתפלל בכל יום, כי הלימוד מהפסוקים שהזכיר הרמב"ם אינו דרשה גמורה אלא אסמכתא בלבד. כלומר, אנשי כנסת הגדולה הם שתקנו להתפלל בכל יום שלוש תפילות והסמיכו את דבריהם על הפסוק. ולדעת הרמב"ן, רק בעת צרה יש מצווה מהתורה לפנות אל ה' בתפילה, וכפי שלמדנו במצוות החצוצרות, שנאמר (במדבר י, ט): "וְכִי תָבֹאוּ מִלְחָמָה בְּאַרְצְכֶם עַל הַצַּר הַצֹּרֵר אֶתְכֶם, וַהֲרֵעֹתֶם בַּחֲצֹצְרוֹת וְנִזְכַּרְתֶּם לִפְנֵי ה' אֱלוֹהֵיכֶם וְנוֹשַׁעְתֶּם מֵאֹיְבֵיכֶם".

נמצא שהתפילה שאדם מתפלל בעת צרה היא חובה מהתורה לכל הדעות. ולכן מי שהוא או חבירו שרויים בצרה, צריך להוסיף בתפילתו בקשה מיוחדת על אותה הצרה, שזוהי מצווה מהתורה לפנות אל ה' בתפילה שיושיענו מצרה. וקל וחומר כשהציבור או העם שרוי בצרה, שמצווה להתפלל תפילה ציבורית, ואף היו מתקנים לכך תעניות.

נמשיך ללמוד את סדר התפילות שתקנו אנשי כנסת הגדולה, ובפרק הבא נלמד באילו מהתפילות נשים חייבות.

ה - תקנת התפילה על ידי אנשי כנסת הגדולה

אנשי כנסת הגדולה תקנו את התפילות והברכות (ברכות לג, א). כלומר, הם שתקנו את נוסח תפילת שמונה עשרה. והם תקנו את נוסח כל הברכות, ובכללן ברכות קריאת שמע וברכות הנהנין. והם תקנו את שלוש התפילות, שחרית מנחה וערבית, שחרית ומנחה כחובה, וערבית כרשות.[1][1]. במגילה יז, ב, מבואר ששמעון הפקולי הסדיר שמונה עשרה ברכות לפני רבן גמליאל על הסדר, ומובאת שם ברייתא המבארת את סדר הברכות על פי פסוקים. והקשו שם יח, א, וכי מאחר שאנשי כנסת הגדולה תקנום, מה נותר לשמעון הפקולי להסדיר? אלא ששכחום וחזרו ויסדום. ויש לשאול, היאך יתכן ששכחו את נוסח התפילה שהיו מחויבים להתפלל בכל יום? ותרץ בשיטה מקובצת לברכות כח, ב, ששכחו את סדר הברכות בלבד, וזה מה שהסדיר שמעון הפקולי, (ואולי לכך התכוונו תר"י בברכות כד, א, בדפי הרי"ף). ולגירסת ר"ח והמאירי, לא מוזכר כלל בגמרא ששמעון הפקולי הסדיר דבר בשמונה עשרה, וממילא אין קושיה ותירוץ על כך. (וע' בס' התקנות בישראל ח"א ע' רלב)

חברי בית הדין של עזרא הסופר, שהוקם בתחילת ימי בית המקדש השני, הם הנקראים "אנשי כנסת הגדולה". והיה זה בית הדין הגדול ביותר שהוקם אי פעם בישראל. מאה

ועשרים זקנים היו חברים בו, וביניהם נביאים וחכמים, כמו: חגי, זכריה, מלאכי, דניאל, חנניה, מישאל ועזריה, נחמיה בן חכליה, מרדכי בלשן וזרובבל, והאחרון מהם היה שמעון הצדיק (הקדמת הרמב"ם למשנה תורה).

בתקופת בית המקדש הראשון עם ישראל זכה להישגים רוחניים עליונים, השכינה שרתה בבית המקדש, גדולי ישראל זכו לנבואה. למרות זאת, בין המוני העם התפשטו עבירות חמורות כעבודה זרה, גילוי עריות ושפיכות דמים, שבגללם נחרב לבסוף בית המקדש וגלו ישראל. לפיכך כשזכו להקים מחדש את בית המקדש השני, הקימו אנשי כנסת הגדולה בית דין גדול, ועשו סייגים לתורה, ותקנו תקנות, וניסחו את התפילות והברכות וקבעו להם סדרים, ויצרו לחיים היהודיים מסגרת שלימה, שהביאה לידי ביטוי את ערכיה של התורה באופן מסודר וממוסד בתוך חיי היום יום. על ידי כך הרחיקו חכמים את העם מהחטאים וקרבום לעבודת ה'.

מובן שגם בימי בית המקדש הראשון היו ישראל מתפללים לה' ומברכים ומודים על הטובות וההנאות. אלא שלא היה לזה נוסח מסודר. וכיוון שלא היה נוסח מסודר, הצדיקים והחסידים היו מתפללים ומברכים בכוונה, אבל המוני העם, היו פוטרים את עצמם בתפילות קלושות. אמנם זהו אידיאל גדול, שכל אדם יתפלל בלשונו תפילה נרגשת היוצאת מעומק הלב, אולם בפועל, טרדות היום-יום שׂוחקות, ובלא סדרי תפילות קבועים, הציבור הולך ומתנתק מעבודת התפילה ומרבונו של עולם. על ידי תקנת התפילות וניסוחן, החלו כל ישראל להתפלל, ומתוך כך נתחזקה מאוד האמונה בה'. וכך במשך השנים נוצרה דבקות כזו בלבבות, עד שאפילו אלפיים שנות גלות לא יכלו לבטלה.

יתר על כן, בזמן בית המקדש הראשון, רבים טעו והתייחסו לקרבנות כאל פעולה אלילית בעלת כוח כישופי, שמועילה למזל טוב בפרנסה, בריאות, ביטול גזירות רעות וכיוצא בזה. והנביאים יצאו כנגד דעה מקולקלת זו, ולימדו כי עיקר עניין הקרבן בא לבטא את הרצון להתקרב לה' במסירות נפש. שזה עיקר תכליתו של האדם, שנאמר (דברים י, יב): "מָה ה' אֱלוֹהֶיךָ שֹׁאֵל מֵעִמָּךְ, כִּי אִם לְיִרְאָה אֶת ה' אֱלוֹהֶיךָ, לָלֶכֶת בְּכָל דְּרָכָיו וּלְאַהֲבָה אֹתוֹ וְלַעֲבֹד אֶת ה' אֱלוֹהֶיךָ בְּכָל לְבָבְךָ וּבְכָל נַפְשֶׁךָ". וכשמביא הקרבן אינו מעוניין להידבק בה' ולהיטיב את דרכיו, לא רק שקרבנו אינו מועיל אלא שהוא מתועב בעיני ה', שנאמר (ישעיה א, יא-יג): "לָמָּה לִּי רֹב זִבְחֵיכֶם יֹאמַר ה', שָׂבַעְתִּי עֹלוֹת אֵילִים וְחֵלֶב מְרִיאִים, וְדַם פָּרִים וּכְבָשִׂים וְעַתּוּדִים לֹא חָפָצְתִּי. כִּי תָבֹאוּ לֵרָאוֹת פָּנָי, מִי בִקֵּשׁ זֹאת מִיֶּדְכֶם רְמֹס חֲצֵרָי. לֹא תוֹסִיפוּ הָבִיא מִנְחַת שָׁוְא, קְטֹרֶת תּוֹעֵבָה הִיא לִי..." על ידי תקנת

התפילות החזירו אנשי כנסת הגדולה את הסדר הנכון לעבודת ה', שהאמונה, הכוונה והדבקות, הם היסוד. והם אכן באים לידי ביטוי ברור יותר בתפילות, כמו שאמר רבי אלעזר: "גדולה תפילה יותר מן הקרבנות" (ברכות לב, ב). ומתוך הדגשת כוונת הלב אנו באים ומתפללים לפני ה' שייבנה בית המקדש במהרה בימינו ונזכה לבטא את דבקותנו בה' בשלימות - בתפילות ובקרבנות.

1 - הנוסח הקבוע

בקביעת נוסח תפילה אחיד, שחוזר על עצמו בכל שלוש התפילות בכל יום, ישנו חסרון מסוים. התפילה עלולה להפוך לדבר שבשיגרה ולאבד את הכוונה המתעוררת בעת שאדם מתפלל לפני ה' בלשונו. אולם מנגד, אם חז"ל לא היו מייסדים נוסח קבוע, אף שהצדיקים היו מתפללים מעומק הלב תפילות יפות, רוב הציבור היה מתפלל בחיפזון תפילה משובשת.

ומבאר הרמב"ם (הל' תפילה א, ד), שבמיוחד אחר חורבן בית המקדש הראשון וגלות ישראל לבין האומות, הבעיה החריפה, משום שרבים מישראל לא היו בקיאים בלשון הקודש, שבה ראוי להתפלל. וגם בשפות אחרות לא היו בידם נוסחים יפים לתפילה. לפיכך תקנו אנשי כנסת הגדולה נוסח כל הברכות והתפילות, שיהיה מסודר בפי כל ישראל, כדי שיהא עניין כל ברכה ערוך גם בפי עלגי הלשון.

יתרון נוסף לנוסח התפילה המסודר, שהוא כולל בתוכו את כל הבקשות הכלליות והפרטיות שראוי לבקש. לולא הנוסח המסודר, מן הסתם כל אדם היה מתפלל על תחום מסוים. הרופאים על חוליהם, החקלאים על הגשם, וכך במשך הזמן עלול היה כל יהודי להתפלל על הדברים הקרובים לליבו בלבד, תוך התנתקות משאר מערכת השאיפות הציבוריות. לכן תקנו חכמים שמונה עשרה ברכות, המקיפות את כל מערכת השאיפות, החומריות והרוחניות, של עם ישראל. וכך שלוש פעמים בכל יום מאזן המתפלל את כל מערכת שאיפותיו ומתאחד עם הרצונות הכלליים של האומה.

בנוסף על מה שאנו מבינים בנוסח התפילה, הוא כולל בתוכו אין ספור כוונות עמוקות, שמקצתן נתבארו בחכמת הקבלה. וכפי שכתב רבי חיים מוואלוז'ין (נפש החיים ב, י): "והמשכיל יבין מדעתו, שלא לחינם הוצרכו לתיקון תחינה קטנה ותפילה קצרה כזו מאה ועשרים זקנים ומהם כמה נביאים. אלא שהמה השיגו ברוח קודשם והשגת נבואתם העליונה, ונהירים להם שבילי כל סדרי בראשית ופרקי המרכבה, לזאת יסדו ותקנו מטבע ברכות והתפילות באלו התיבות דווקא, מאשר ראו והשיגו איזה דרך ישכון אורה של כל תיבה פרטית מהם, אשר היא נצרכת מאוד לתיקון ריבוי עולמות וכוחות

עליונים וסידור המרכבה". ועוד כתב (שם ב, יג), שכל הכוונות שנתגלו לנו על ידי קדושי עליון והאר"י ז"ל, אינם אפילו טיפה מן הים כנגד עומק פנימיות הכוונות של אנשי כנסת הגדולה מתקני התפילה. שעל ידי הנבואה ורוח הקודש שהופיעה עליהם בעת שתקנו את נוסח התפילות והברכות, הצליחו לכלול במילים קצרות את תיקון כל העולמות, באופן כזה שבכל יום יומשך תיקון נוסף ומחודש לכל העולמות.

ז - תקנת שלוש תפילות

בנוסף לתפילות המיוחדות שהאבות התפללו בעת צרה, הם גם יסדו זמנים קבועים שבהם היו מתפללים לפני ה' (ברכות כו, ב). אברהם אבינו תיקן תפילת שחרית, כי הוא זה שהתחיל להאיר את העולם באמונתו, ולכן קבע את תפילתו בעת שהחמה החלה לזרוח. יצחק אבינו תיקן תפילת מנחה. המיוחד ביצחק שהוא המשיך ללכת בדרכו של אברהם אביו. לפעמים קל יותר לפרוץ דרך חדשה מאשר להמשיך ללכת בה. כוחו המיוחד של יצחק, ביכולתו להמשיך ללכת בדרך האמונה, וכנגד זה תפילת מנחה, שהיא מבטאת את ההמשכיות, שכל היום נמשך מכוחה של האמונה. ויעקב אבינו תיקן תפילת ערבית, כי יעקב התמודד עם קשיים וסיבוכים רבים, ומכולם יצא מחוזק. ולכן תיקן את תפילת הלילה, שגם בחושך, כשהמציאות אינה מאירה את פניה, אפשר להתקשר לקב"ה, ומתוך כך לגלות אור עליון נצחי.

אחר שאבות העולם סללו דרך בתפילות הללו, היו חסידים וצדיקים שהמשיכו ללכת בדרכם והתפללו שחרית, מנחה וערבית, וכפי שאמר דוד המלך (תהלים נה, יז-יח): "אֲנִי אֶל אֱלוֹהִים אֶקְרָא וַה' יוֹשִׁיעֵנִי. עֶרֶב וָבֹקֶר וְצָהֳרַיִם אָשִׂיחָה וְאֶהֱמָה וַיִּשְׁמַע קוֹלִי".

כהמשך למנהג האבות, תקנו אנשי כנסת הגדולה את שלוש התפילות, שחרית, מנחה וערבית. ותקנום כנגד קרבנות הציבור, מפני שהתפילות באות לבטא את המשמעות הפנימית של הקרבנות. וכיוון שתמיד של שחר ושל בין הערביים הם חובה, לפיכך תקנו את תפילות שחרית ומנחה כתפילות חובה. ותקנו את ערבית כנגד הקטרת חלבים ואיברים, שהיו מעלים על המזבח בלילה. וכיוון שהעלאתם אינה מעכבת, אף תפילת ערבית היא רשות. אמנם במשך הזמן קיבלו עליהם הגברים להתפלל ערבית כחובה. וכיוון שבשבתות וימים טובים וראשי חודשים נצטווינו להקריב קרבן מוסף, תקנו חכמים להתפלל כנגדו את תפילת המוסף, אבל הנשים פטורות מתפילת מוסף (עפ"י רוב הפוסקים כמבואר להלן ב, ט).

וכיוון שתקנו את התפילות כנגד הקרבנות, זמני התפילות נקבעו על פי זמני הקרבנות (כמבואר להלן ח, א; יח, א). בפרק הבא נלמד אילו תפילות הן חובה לנשים ואילו תפילות רשות.

ח - כוונה והמתקשים לכוון

תפילה היא עבודה שבלב, לפיכך עיקרה תלוי בכוונה. "וכך היו עושים חסידים ואנשי מעשה, שהיו מתבודדים ומכוונים בתפילתם עד שהיו מגיעים להתפשטות הגשמיות, ולהתגברות כח השכלי, עד שהיו מגיעים קרוב למעלת הנבואה. ואם תבוא לו מחשבה אחרת בתוך התפילה, ישתוק עד שתתבטל המחשבה" (שו"ע או"ח צח, א). שתי כוונות ישנן בתפילה: האחת כללית, שתכוון המתפללת שהיא עומדת לפני מלך מלכי המלכים ותימלא ביראה ואהבה; והשנייה פרטית, שתכוון ליבה למה שהיא אומרת בפיה.

ויש לדעת כי בני האדם שונים בטבעם זה מזה. יש שקל להם להתרכז, ולמרות שאומרים את אותו הנוסח בכל יום, קל להם לעקוב אחר המילים ולכוון בהם. ויש שמטבעם קשה להם מאוד להתרכז, וככל שמדובר בנושא שמוכר להם יותר, כך קשיי הריכוז גוברים, ואף שהם מנסים לכוון, מחשבתם נודדת מעניין לעניין. הנה התאמצו לכוון בברכת "אבות", ומחשבתם פרחה, ולפתע הם מוצאים את עצמם בברכת "סלח לנו". שוב ניסו להתרכז במשך ברכה וחצי, והנה מחשבתם נדדה, ופתאום הם מוצאים את עצמם כורעים ב'מודים'.

וכבר היו אמוראים שהתאוננו על הקושי לכוון בתפילה, כמובא בירושלמי (ברכות פ"ב ה"ד), שאמר רבי חייא על עצמו, שמעולם לא הצליח לכוון בכל התפילה. ופעם כשניסה להתרכז בכל התפילה, התחיל להרהר באמצעיתה, מי יותר חשוב לפני המלך, שר פלוני או אלמוני. ושמואל אמר: אני מניתי אפרוחים בתפילה. ורבי בון בר חייא אמר: אני מניתי בתפילה את שורות הבניין. ורבי מתניה אמר: אני מחזיק טובה לראשי, שגם כשאינני שם לב למה שאני אומר, הוא יודע מעצמו לכרוע ב'מודים'. ובפירוש 'פני-משה' באר, שהיו טרודים בלימוד התורה ולכן התקשו לכוון. מכל מקום למדנו שקשה לכוון מתחילת התפילה ועד סופה, ואף שצריך אדם להתאמץ לכוון ככל יכולתו, אל יפול ברוחו, כשרואה שאינו מכוון כראוי. ואף אם חלם ברוב התפילה, אל יתייאש אלא יכוון במה שנותר.

ולא תאמר המתפללת, אם איני מכוונת מוטב אולי שלא אתפלל. מפני שבעצם זה שבאה לעמוד לפני ה' בתפילה, כבר הביעה את הדבר העמוק ביותר, את עצם רצונה להיות קשורה לה' ולהתפלל לפניו. וכל אשה נמדדת לפי אופייה, ולעיתים מעלתה של

מי שקשה לה להתרכז, ולמרות זאת התאמצה והצליחה לכוון במספר ברכות, גבוהה ממעלתה של מי שמצליחה בקלות לכוון בכל התפילה. בנוסף לכך, אלו שקל להם להתרכז בתפילה השגרתית, יתכן שגם בימים המיוחדים או כאשר מתרגשת עליהם צרה, ממשיכים בתפילתם בלא התלהבות מיוחדת במינה. ולעומתם, דווקא אלו שקשה להם להתרכז בנוסח השגרתי, בשעות מיוחדות, הם מצליחים להתעלות למדרגות גבוהות יותר של כוונה.

בשם האר"י הקדוש אמרו, שהכוונה היא כנפיים, שעל ידה התפילה עולה ומתקבלת. וממילא כאשר אשה מתפללת בלא כוונה, הרי שאין לתפילתה כנפיים לעלות, והיא ממתינה עד אשר תתפלל תפילה אחת בכוונה. וכשתזכה להתפלל פעם אחת בכוונה, יחד עם אותה תפילה יעלו לפני ה' יתברך כל התפילות שאמרה בלא כוונה. והטעם לכך ברור, הרי בעצם זה שבאה להתפלל כבר הביעה את רצונה להתקשר לה' ולשבחו ולבקש ממנו את צרכיה, אלא שלא הצליחה לכוון, וכאשר כיוונה, פתחה את השער לכל תפילותיה לעלות.

להלכה, כל שכיוונה את ליבה בברכה הראשונה של שמונה עשרה, אף שאת שאר התפילה אמרה בלא כוונה - יצאה ידי חובתה (שו"ע או"ח סג, ד; קא, א; ולהלן יב, ח).

פרק ב - מצוות תפילה לנשים

א - מצוות הנשים בקיצור

לדעת רוב הפוסקים נשים שוות לגברים בחיוב תפילה, לפיכך חייבות להתפלל שמונה עשרה בשחרית ומנחה, וערבית היא תפילת רשות. ויש אומרים שנשים חייבות להתפלל פעם אחת ביום תפילת עמידה, וטוב שיתפללו שחרית, כדי לפתוח את היום בתפילה. ויש אומרים שנשים יכולות לצאת בתפילה קצרה, ולכן בברכות השחר ובברכות התורה כבר יוצאות ידי חובתן.

לכתחילה, טוב שנשים יתפללו שחרית ומנחה בכל יום, כדעת רוב הפוסקים. ואם יתפללו תפילה אחת, יצאו ידי חובתן, ובשעת הדחק יכולות לצאת בברכות התורה ובברכות השחר. ואשה שטרודה בטיפול בילדיה, רשאית לצאת לכתחילה בברכות התורה והשחר.

בכל אופן גם אשה שמתפללת תפילת שמונה עשרה, צריכה לברך את ברכות התורה וברכות השחר (להלן ו, א, 1; ז, ג, 3).

היו נשים שנהגו לומר את פרשיות הקרבנות, ויש אומרים שנשים צריכות לומר את פרשת התמיד. אולם להלכה אינן חייבות בזה (להלן טו, 1).

יש אומרים שנשים חייבות לומר פסוקי דזמרה שהם הכנה לתפילה עמידה, אולם להלכה אינן חייבות לאומרם (להלן טו, ד).

נשים פטורות מקריאת שמע וברכותיה, הואיל ומצוותן תלויה בזמן. והאומרת אותן תבא עליה ברכה. ואמנם יש מי שאומר שנשים חייבות במצוות זכירת יציאת מצרים ביום ובלילה, וטוב שיקיימו את המצווה באמירת ברכת "אמת ויציב" בשחרית, ו"אמת ואמונה" בערבית. אבל דעת רוב הפוסקים שאינן חייבות בזה. ואף שנשים פטורות מקריאת שמע, טוב שכל אשה תאמר בכל יום את שני הפסוקים הראשונים: "שמע ישראל" ו"ברוך שם", כדי שתקבל על עצמה עול מלכות שמים (להלן טז, א).

נשים פטורות מאמירת כל התחנונים והפרקים שאומרים אחר תפילת עמידה.

נשים צריכות לומר קריאת שמע שעל המיטה ולברך "המפיל" (כמבואר בהמשך יט, 1).

נשים פטורות מתפילת מוסף של שבתות, ימים טובים וראשי חודשים. ואמנם יש אומרים שכשם שנשים חייבות בתפילת שחרית ומנחה כך חייבות בתפילת מוסף, ולכתחילה ראוי לחוש לדבריהם, אולם העיקר כדעת רוב הפוסקים, שנשים פטורות מתפילת מוסף. לכל הדעות נשים פטורות מאמירת הלל (להלן ב, ט).

יש מי שאומר שנשים חייבות בקריאת התורה של שבת, אבל למעשה, הלכה כדעת רוב הפוסקים, שנשים פטורות משמיעת קריאת התורה של שבת (להלן ב, י).

ב - לרוב הפוסקים נשים חייבות בשחרית ומנחה

אמרו חכמים במשנה שנשים חייבות בתפילה (ברכות כ, ב), ולדעת רוב הפוסקים הכוונה שמה שתקנו חכמים חל על גברים ונשים כאחד. ומתוך שלוש התפילות שתקנו חכמים בכל יום, שחרית ומנחה חובה, וערבית רשות. ואמנם במשך הזמן הגברים קבלו על עצמם להתפלל ערבית כחובה, אבל הנשים לא קיבלו על עצמן להתפלל ערבית, ולכן היא נשארה לגביהן תפילת רשות.

ולכאורה לפי הכלל ש"נשים פטורות ממצוות עשה שהזמן גרמא" גם מתפילה היו צריכות להיות פטורות, שכן חובת התפילה תלויה בזמן, תפילת שחרית בבוקר ומנחה אחר הצהרים. אלא שהואיל והתפילה נועדה לבקש רחמים מאת ה', וגם הנשים צריכות לבקש רחמים כגברים, לפיכך תקנו חכמים את התפילות לגברים ונשים כאחד, וחובה על הנשים להתפלל שחרית ומנחה.

וגם בשבתות וחגים נשים צריכות להתפלל שחרית ומנחה, ואף שאין אומרים בהן את שלוש עשרה ברכות הבקשה שבתפילת חול, שהם עיקר בקשת הרחמים, מכל מקום גם בהן יש בקשת רחמים, כגון: "קדשנו במצוותיך ותן חלקנו בתורתך, שבענו מטובך ושמח נפשנו בישועתך וטהר לבנו לעבדך באמת" וכו'.[1][1]. לפי דעת הרמב"ן, שמצוות התפילה מדברי חכמים, הרי שכל מה שתקנו חכמים בתפילה חל על גברים ונשים כאחד, וזו כוונת המשנה בברכות כ, ב, שנשים חייבות בתפילה. והגמרא שם מבארת שהטעם לחיוב הנשים, מפני שגם נשים צריכות רחמים, ולכן, למרות שהזמן גורם את חיוב התפילה, נשים חייבות בה. וכך דעת רש"י, הרא"ש והרא"ה, שטעם חיוב הנשים בתפילה מפני שהיא לרחמים, וממילא חייבות בשתי תפילות. וכתבו במ"א קו, ב, ומ"ב קו, ד, שכך היא דעת רוב הפוסקים. וכן פסק למעשה בשו"ע הרב קו, ב. (לדעת רש"י נשים פטורות ממצוות עשה דאורייתא שהזמן גרמא, אבל במצוות מדברי חכמים שהזמן גרמא נשים חייבות, וממילא לדעתו נשים חייבות בתפילה דרבנן. אמנם לרוה"פ גם ממצוות דרבנן שהזמן גרמא נשים פטורות, וחיובן בתפילה מפני שהן צריכות רחמים. ע' הליכות ביתה ע' 36-38.) ולפי הרמב"ם, שסובר שמצוות התפילה מהתורה, כיוון שאין למצווה מהתורה זמן, נשים חייבות בה. ולפי הרי"ף והרמב"ם, גירסת הגמרא שמבארת מדוע נשים חייבות בתפילה "משום דמצוות עשה שלא הזמן גרמא היא". ורבים פירשו שלפי זה נשים חייבות בתפילה אחת כפי חיוב התורה (כמובא בהערה 2). אולם מנגד, לדעת כמה מגדולי האחרונים, לרמב"ם נשים חייבות להתפלל שחרית ומנחה, וערבית רשות, שהואיל ויסוד חיוב התפילה שווה לגברים ונשים, כיוון שתקנו חכמים לקיים את מצוות התפילה בשתי תפילות חובה, גם הנשים חייבות בזה. וכ"כ מהר"ם בן חביב בכפות תמרים, שאגת אריה יד, ערך השלחן, אור לציון ח"ב ז, כד; יד פשוטה תפילה א, א; מחזה אליהו יט. וכל האחרונים הללו סוברים למעשה שנשים חייבות להתפלל שחרית ומנחה, שהרמב"ם והרמב"ן מסכימים לכך. וגם בדברי הב"י ושו"ע קו, א, יש מקום לדון כיצד פסק, ובמחזה אליהו שם מוכיח שסובר שנשים חייבות בשחרית ומנחה.וע' בבירור הלכה (זילבר) או"ח ח"ב קו, שכדעת הרמב"ם שהתפילה מהתורה סוברים רבים מהראשונים. אמנם אפשר לבאר את מה שכתב במ"ב קו, ד, שלרוה"פ נשים חייבות בשתי תפילות, מפני שגם בדעת הרמב"ם רבים סוברים שנשים חייבות בשתי תפילות.

ג - הסוברים שחייבות בתפילה אחת ביום

יש אומרים שלפי שיטת הרמב"ם, נשים חייבות להתפלל רק תפילה אחת בכל יום. וזאת משום שלפי דעת הרמב"ם שורש מצוות התפילה מהתורה, שבכל יום צריך כל יהודי לפנות אל ה' בתפילה. וכיוון שזו מצווה שאינה תלויה בזמן, נשים חייבות בה. כי רק ממצוות עשה שתלויות בזמן נשים פטורות, אבל במצוות שאינן תלויות בזמן נשים חייבות. ואף שבכל יום ישנה מצווה חדשה להתפלל, אין היא נחשבת מצווה שתלויה בזמן, הואיל וכל הימים שווים, בלא הבדל בין חגים, שבתות וימות החול, ובתוך הימה עצמה לא קבעה התורה זמן מסוים לתפילה, הרי שמצוות התפילה מהתורה היא מצווה יומית שאינה תלויה בזמן.

נמצא אם כן שתקנת חכמים לגברים להתפלל בכל יום שלוש תפילות אינה חלה על הנשים, אבל מצוות התורה להתפלל בכל יום תפילה אחת מחייבת את הנשים. אלא שהואיל ותקנו חכמים נוסח קבוע לתפילה, על הנשים לקיים את מצוות התפילה מהתורה בשמונה עשרה ברכות כפי שתקנו חכמים. והואיל ותקנו חכמים זמנים קבועים לתפילה, על הנשים להתפלל את תפילתן האחת באחד מהזמנים שתקנו חכמים, בזמן של תפילת שחרית או בזמן של תפילת מנחה או בזמן של תפילת ערבית.[2][2]. כפי שלמדנו בהערה הקודמת, לפי גירסת הרי"ף והרמב"ם נשים חייבות בתפילה מפני שהיא מצווה שלא הזמן גרמא, כי מהתורה יש חובה להתפלל בכל יום וכל היום כשר לתפילה, הרי שאינה תלויה בזמן. ולדעת רבים מהאחרונים, וביניהם הב"ח ופר"ח, יוצא שלדעתם נשים חייבות להתפלל פעם אחת ביום. ולדעת רבים, גם השו"ע פסק כמותם, וכ"כ הפמ"ג. וכך באר ופסק ביבי"א ו, יז; ויחו"ד ג, ז; והזכיר עוד ראשונים ואחרונים שעומדים בשיטה זו. ויעויין עוד בס' הליכות ביתה ו, א, בהערה.

ד - הסוברים שיוצאות בברכות השחר והתורה

יש מקילים וסוברים, שלפי שיטת הרמב"ם, רק המצווה מהתורה מחייבת את הנשים, היינו להתפלל בכל יום תפילה כל שהיא. ובכל בקשה שיבקשו מאת ה' יקיימו את מצוות התפילה. ומה שתקנו חכמים להתפלל שלוש תפילות בנוסח שמונה עשרה ברכות, תקנו לגברים, אבל נשים אינן חייבות בזה.

ויש שהקשו, היאך אפשר לצאת בבקשה כל שהיא, והלא לדעת הרמב"ם (תפילה א, ב), מהתורה סדר התפילה הוא, שקודם יפתח אדם בשבחו של הקב"ה ואחר כך ישאל צרכיו בבקשה ובתחינה, ואח"כ יסיים בנתינת שבח והודיה לה'. ומשמע שכל זמן שאין עושים כסדר זה לא יוצאים ידי תפילה, ואם כן איך אפשר לומר שהנשים יכולות לצאת

ידי חובת המצווה מהתורה בבקשה כל שהיא (פמ"ג, מג"ג). וביארו כמה אחרונים, שנשים יוצאות ידי חובת התפילה בברכות התורה ובברכות השחר. שכן ברכות התורה פותחות בשבח - "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם אשר קדשנו במצוותיו", ואח"כ יש בהן בקשה - "והערב נא ה' אלוהינו את דברי תורתך בפינו וכו' ונהיה אנחנו וצאצאינו וכו' יודעי שמך ולומדי תורתך וכו'", ולבסוף יש גם הודאה - "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם, אשר בחר בנו מכל העמים ונתן לנו את תורתו".

וכן בברכות השחר, בכל הברכות יש שבח, ובהמשך בברכת "המעביר שינה" יש בקשה - "יהי רצון מלפניך וכו' שתרגילנו בתורתך ודבקנו במצוותיך, ואל תביאנו לידי חטא וכו'", ובסיום הודאה: "ברוך אתה ה' הגומל חסדים טובים לעמו ישראל".[3][3]. במגן אברהם (הפירוש החשוב על שו"ע או"ח) קו, ב, כתב, שאפשר שלפי הרמב"ם ניתן לקיים את המצווה בבקשה כל שהיא, וכתב שעל זה סומכות הנשים שמסתפקות באיזו בקשה שאומרות בבוקר (יש לציין כי גם בברכת המזון ובברכה מעין שלוש יש שבח, בקשה והודאה, ויוצאים בהן ידי תפילה מדאורייתא). אבל הוסיף המ"א, שלדעת רוב הפוסקים, נשים חייבות בשחרית ומנחה. וכ"כ במ"ב קו, ד, שעל סברה זו סומכות נשים רבות, אלא שנכון שיתפללו שתי תפילות כדעת רוב הפוסקים. וע' במקורות שהזכרתי לעיל, ובספר הליכות ביתה ו, א, שדנו בדברי הרמב"ם על פי המגן אברהם, ותמצית דבריהם הובאה למעלה. גם הרב אויערבאך אמר שמנהג הנשים להקל בתפילה קצרה (הליכות שלמה ב, הערה ה). אולם משמע מכל הפוסקים שהזכרנו, שלכתחילה אין לסמוך על תפילה קצרה.

ה - הלכה למעשה

לכתחילה טוב שנשים יתפללו בכל יום תפילת עמידה של שחרית ושל מנחה, ואם יתפללו רק תפילה אחת ביום - יצאו ידי חובתן. ואף שלדעת רוב הפוסקים נשים חייבות להתפלל שחרית ומנחה, מכל מקום כיוון שמדובר בדין שהוא מדברי חכמים, הרוצות להקל רשאיות לכתחילה לסמוך על דברי הסוברים שנשים חייבות בתפילה אחת ביום. וטוב שתפילה זו תהיה תפילת שחרית, כדי לפתוח את היום בתפילה. ומי שלא הספיקה להתפלל שחרית תתפלל מנחה, ובדיעבד, אם לא הספיקה להתפלל מנחה תתפלל ערבית.

והנוהגות להסתפק בברכות השחר וברכות התורה - יש להן בדוחק על מה לסמוך, אבל אין ראוי לנהוג כן, מפני שלדעת רובם המכריע של הפוסקים חובה להתפלל עמידה לפחות פעם אחת ביום.

ו - נשים המטופלות בילדים

נשים המטופלות בילדים קטנים וטרודות בניהול ענייני הבית, רשאיות לכתחילה לצאת ידי מצוות התפילה בברכות השחר ובברכות התורה בלבד. שכבר למדנו (הלכה ד) שיש סוברים שמעיקר הדין נשים יכולות לצאת ידי חובת התפילה בברכות השחר ובברכות התורה. ואף שלכתחילה אין ראוי לסמוך על דעה זו, מכל מקום נשים שטרודות בטיפול בילדיהן, רשאיות לכתחילה לצאת בברכות השחר ובברכות התורה. וכן העיד רבי אריה ליב בנו של רבי ישראל מאיר בעל 'החפץ-חיים', שאימו כמעט שלא התפללה בשנים שהילדים היו תחת ידיה, ואמרה לו כי אביו אמר לה שהיא פטורה מהתפילה מפני שהיא עוסקת בגידול ילדיה.[4][4]. כך הוא המנהג הרווח, ועדות הרב אריה ליב מובאת בשיחות החפץ חיים ח"א אות כ"ז. ושני טעמים לכך. ראשית, בשעת הדחק אפשר לסמוך לכתחילה על סברת המ"א. שנית, יש שביארו שהטרדה המתמדת של הנשים המטופלות בילדים כמוה כדברים המבטלים את הכוונה, שמעיקר הדין פוטרים את הטרוד ממצוות התפילה. וכפי שאמרו חז"ל (ערובין סה, א), שהבא מן הדרך פטור מהתפילה שלושה ימים, וכן לגבי שאר טרדות. וכן כתב בשו"ע צח, ב, שלא יתפלל במקום שטורד את כוונתו ולא בשעה המבטלת את כוונתו. ואמנם למעשה סיים: "ועכשיו אין אנו נזהרים בכל זה, מפני שאין אנו מכוונים כל כך בתפילה". אבל אפשר לומר שהנשים נוהגות כעיקר הדין, שהואיל ובכל השנים שהן מטופלות בילדים טרדתן גדולה, הרבה יותר מטרדתו של הבא מן הדרך, לפיכך אינן נוהגות להתפלל עמידה. וכיוצא בזה כתב בשו"ת מחז"א סי' כ, ה, בשם החזון איש, והביאו בס' הליכות ביתה פ"ו הערה א'. עוד אפשר לומר על פי הכלל שהעוסק במצווה פטור ממצווה אחרת, שאשה המטופלת בילדים עוסקת במצווה תמידית של חסד, ועל כן היא פטורה מהתפילה שדורשת מאמץ ריכוז (עפ"י שיטת הר"ן כמובא בבאו"ה לח, ח, ד"ה 'אם צריך', שאפילו אם יכול להתאמץ לקיים את שתי המצוות, לא הטריחה התורה את העוסק במצווה לקיים גם את המצווה השנייה).וכבר למדנו בהלכה ד', שבברכות התורה ובברכות השחר נשים יכולות לצאת ידי חובת תפילה, שיש בהן שבח, בקשה והודאה. ואין הברכות צריכות כוונה כפי שצריך לכוון העומד בתפילה לפני מלך מלכי המלכים, ולכן הטרדות פחות מעכבות את אמירת ברכות התורה והשחר. וצריך שכל הנשים יתרגלו לברכן בכל יום.

ואף אם תלך לעבוד מפני הצורך לסייע בפרנסת המשפחה, או שתשלח את ילדיה למעון, לגן ולבית הספר, ותישאר בבית כדי לסדרו ולנוח מעט, כיוון שככלל היא עייפה וטרודה

בטיפול בילדים, מותר לה לצאת ידי חובת התפילה בברכות השחר ובברכות התורה. ואם אפשר לה לכוון בתפילת עמידה - יותר טוב שתתפלל עמידה. וכל אשה רשאית להחליט בעצמה אם עומס הטיפול בילדים מכביד עליה עד כדי כך שלא תתפלל שמונה עשרה. ואם קשה לה להחליט בעצמה, תוכל להתייעץ בזה עם רב או רבנית.

אבל אשה שיוצאת לעבוד שלא מפני הכרח הפרנסה, אלא מפני שיש לה פנאי, אין ראוי שתסמוך על הדעה המקילה, אלא תקפיד להתפלל בכל יום תפילת שמונה עשרה, בנוסף לברכות התורה וברכות השחר.[5][5]. אמנם יש מדרגות במידת הטרדה ועול הבית, והדבר תלוי בכמה גורמים: מספר הילדים, אופיים, גילם, האם שולחים אותם למעון ומידת העזרה שיש לאשה. מ"מ ברור שגם מי ששולחת את ילדיה למעון ואיננה עובדת, אם זכתה בהרבה ילדים, העול המוטל עליה כבד ומטריד, והיא רשאית לצאת ידי חובתה לכתחילה בברכות השחר והתורה. ואם היא יכולה להתפלל בישיבה בשעת נסיעתה לעבודה, יש ספק אם עדיף שתתפלל בישיבה שמונה עשרה, או שתסתפק בתפילה קצרה, כמבואר בהמשך יב, יד. והרוצה להתפלל בקביעות שמונה עשרה בישיבה רשאית.

אשה שהיתה מטופלת בילדים, והסתפקה בתפילה קצרה, צריכה לשים לב שאחר שילדיה יגדלו ועול הבית יפחת, תחזור להתפלל שמונה עשרה בכל יום.

ז - כללי המצוות שנשים חייבות ופטורות מהן

ככלל, נשים חייבות במצוות כגברים, זולת מצוות עשה שהזמן גרמן, שמרובן נשים פטורות. וכפי שאמרו חכמים במשנה (קידושין כט, א): "כל מצוות עשה שהזמן גרמא - אנשים חייבין ונשים פטורות".

ואלו הן מצוות העשה שהזמן גורם את חיובן ונשים פטורות מהן: א) קריאת שמע של ערבית וקריאת שמע של שחרית (ובכללן זכירת יציאת מצרים, ע' טז, ג). ב) תפילין של ראש. ג) תפילין של יד. ד) ציצית. ה) סוכה. ו) לולב. ז) שופר. ח) ספירת העומר.[6][6]. יש עוד מספר מצוות שנשים פטורות מהן מסיבות אחרות, והן: א) תלמוד תורה (הכוונה לשם לימוד אבל כדי לחיות חיי תורה חייבות ללמוד, כמבואר בהמשך פרק ז, ב). ב) כתיבת ספר תורה. ג) קידושין. ד) פריה ורביה. (שתי אלו מתקיימות באופן אקטיבי על ידי האיש). ה) מילה. ו) פדיון הבן. ודברים אלו על פי הרמב"ם בספר המצוות סוף מניין עשין, מצ' רמח. אמנם יש חילוקי דעות בחלק מהדינים, לדוגמא, לדעת השאגת אריה ל"ה, נשים חייבות בכתיבת ספר תורה.

ויש מצוות עשה שהזמן גרמן שלמדנו בתורה שנשים חייבות בהן, ואלו הן: א) אכילת מצה בליל פסח (פסחים מג, ב). ב) שמחת החג (פסחים קט, א). ג) קידוש של שבת (ברכות כ, ב). ד) תוספת עינוי ביום הכיפורים (סוכה כח, ב).

לדעת רוב הפוסקים, גם ממצוות מדברי חכמים שהזמן גרמן נשים פטורות, שכל מה שתקנו חכמים כעין דיני התורה תקנו. לפיכך נשים פטורות מאמירת הלל בראש חודש. ויש אומרים, שנשים חייבות במצוות שתקנו חכמים והזמן גרמן. ולכל הדעות, במצוות שתקנו חכמים מפני הנס, חייבו גם את הנשים, שאף הן היו באותו הנס, והן: א) ארבע כוסות בליל הסדר. ב) מקרא מגילה. ג) הדלקת נרות חנוכה.[7][7]. לרוב הפוסקים ובכללם, שאילתות, תוס', ר"ן, ריטב"א ורע"א, נשים פטורות ממצוות מדרבנן שהזמן גרמן. לרש"י ור"ת והמנהיג, נשים חייבות במצוות עשה שהזמן גרמן שחכמים תקנו. וע' בהליכות ביתה ע' 38-36.

אבל בשאר המצוות, אין הבדל בין גברים לנשים, וכפי שמבואר בהמשך המשנה (קידושין כט, א): "כל מצוות עשה שלא הזמן גרמא - אחד האנשים ואחד הנשים חייבין". ונזכיר כמה מצוות לדוגמא: נשים חייבות כגברים בקביעת מזוזה, בהפרשת תרומות ומעשרות, בנתינת הלוואה וצדקה.

ועוד אמרו שם: "כל מצוות לא תעשה, בין שהזמן גרמא בין שלא הזמן גרמא, אחד האנשים והנשים חייבין". למשל, נשים חייבות להיזהר כגברים מאיסורי חמץ בפסח, ומאכילה ושתייה ביום הכיפורים, ולמרות שהם איסורים שתלויים בזמן, כיוון שהן מצוות 'לא-תעשה', נשים חייבות בהן כגברים.

ויש כמה מצוות לא תעשה ששייכות לגברים בלבד, והן: 'בל-תקיף' את פאת הראש, ו'בל-תשחית' את הזקן בתער, ואיסור המיועד לכהנים זכרים שלא להיטמא למתים (קידושין שם).[8][8]. המשנה בקידושין עוסקת במצוות פרטיות אישיות שנוהגות כיום, אבל ישנן עוד מצוות כלליות שיש בהן הבדל בין גברים לנשים, כמצוות העדות שמחויבים בה הגברים, וכמצוות המלחמה לכיבוש הארץ ששייכת לגברים, אף שגם נשים מצוות לסייע לה.לעומת זאת, מצוות נידה שייכת לנשים בלבד. ובמצוות חלה והדלקת נר בערב שבת, יש לאשה זכות ראשונה לקיים את המצווה לפני האיש.

בפרק הבא נבאר בעזרת ה' טעם להבדל שבין גברים לנשים במצוות עשה שהזמן גרמן.

ח - האם נשים רשאיות לברך על מצוות שהזמן גרמן

אשה שרוצה להתנדב ולקיים מצוות עשה שהזמן גרמן, יש לה שכר על כך אלא שאינו כשכר האיש. וכפי שאמר רבי חנינא: "גדול מצווה ועושה ממי שאינו מצווה

ועושה" (קידושין לא, א). ובאר הריטב"א שטעם הדבר, כי מי שמצווה לקיים מצווה, השטן מקטרגו ויצר הרע מתאמץ יותר להפריעו, ולכן שכרו מרובה יותר, וכפי שאמרו "לפום צערא אגרא" (אבות ה, כג).

אלא שנחלקו הראשונים, האם נשים רשאיות לברך על מצוות עשה שהזמן גרמן. לדעת הרמב"ם ועוד כמה ראשונים, אסור לנשים לברך על מצוות עשה שהזמן גרמן, שהרי אומרים בברכה "אשר קדשנו במצוותיו וצוונו", והיאך תאמר "וצוונו" כאשר לא נצטוותה, ויש בכך ברכה לבטלה. וכן פסק בעל ה'שולחן-ערוך' (או"ח תקפט, ו), וכן המנהג הרווח אצל רוב יוצאות ספרד.

אולם לדעת רבנו תם ורוב הראשונים, נשים רשאיות לברך על מצוות עשה שהזמן גרמן, שהרי מצוות אלו שייכות במידה מסוימת גם להן, עובדה שיש להן שכר על קיומן. ולגבי נוסח הברכה, אין חשש, מפני שאין אומרים בברכה "וצוונו" אלא "וצוונו", היינו את כלל ישראל, והאשה חלק מכלל ישראל, ולכן היא יכולה לשבח ולהודות לה' על הקדושה שקידש את ישראל, כפי שהיא באה לידי ביטוי במצווה הזו. וכן פסק הרמ"א, וכן מנהג כל יוצאות אשכנז.[9][9]. כפי הנראה, המנהג הרווח היה, שנשים רשאיות לברך על מצות עשה שהזמן גרמא, וכך דעת ר"ת (תוס' ר"ה לג, א, עירובין צו, א), וכ"כ הרז"ה, וכן נהגו בצרפת ואשכנז ופרובנס. וכן דעת רי"ץ גיאות מראשוני הספרדים, וכן כתבו הרמב"ן קידושין לא, א, הר"ן והרשב"א והריטב"א והמאירי. ועוד רבים. לעומת זאת, הסוברים שלא לברך באים מחמת טענות הלכתיות שונות ולא מחמת מנהג, וכ"כ הרמב"ם ואחריו הסמ"ג ואור זרוע, שהיאך יאמרו "וצוונו". בנוסף לכך, דעת הראב"ד ואור זרוע, שהלכה כת"ק שאין לנשים מצווה בזה, וממילא אסור להן לברך. וגם לדעת רבי ישעיה הראשון לא יברכו, כי אם יברכו יראו בעצמן כאילו חייבות ויעברו על בל תוסיף. למעשה, השו"ע (תקפט, ו) שנוהג לחשוש יותר לספק ברכה, הורה שלא יברכו, והרמ"א פסק על פי המנהג הרווח באשכנז שיברכו. ואף שהשו"ע הורה שלא יברכו, לא מעט פוסקים ספרדים כתבו על פי המנהג, שנשים מברכות על מצוות עשה שהזמן גרמן. וכ"כ החיד"א לגבי ברכה על נטילת לולב, וכ"כ זכור לאברהם, והובאו דבריהם בכה"ח יז, ד, ותקפט, כג. וכ"כ ברב פעלים ח"א סו"י יב, לעניין לולב. וכן נהגו במשפחת הרב עובדיה הדאיה זי"ל. וכ"כ הרב משאש בשמש ומגן ח"ב עב, ג, שרשאיות לברך. וע' בהליכות ביתה ע' 57-62. וע' ביחו"ד א, סח, וביבי"א ח"א לט-מב, וח"ה מג, שחיזק מאוד את מנהג ספרדים שלא לברך, ואף הזכיר שיש מפוסקי אשכנז שהורו שלא לברך,

ומהם החכם צבי והדברי חיים. ע"כ. וראוי שכל עדה תמשיך לנהוג כמנהגיה עד הכרעת הסנהדרין הגדולה שתקום בעז"ה במהרה בימינו.

אבל ברכות של שבח והודאה שתלויות בזמן, כיוון שאין אומרים בהם "וצוונו", כמו ברכות פסוקי דזמרה וברכות קריאת שמע, גם נשים ספרדיות יכולות לברך, ויש להן מצווה בזה. ואמנם, יש מי שאומר, שלפי מנהג הספרדים, כיוון שהנשים פטורות מאמירתן, אינן רשאיות לומר את ברכתן, ולכן בבתי ספר שלומדות בהן בנות אשכנזיות וספרדיות, חובה על המורות להדריך את הספרדיות שלא לומר את חתימת הברכות של פסוקי דזמרה וברכות קריאת שמע (הרב עובדיה יוסף). אולם למעשה, דעת פוסקים רבים, שגם למנהג ספרדים מותר ומצווה לנשים לברך על פסוקי דזמרה, הואיל והן ברכות של שבח והודיה, וכן המנהג הרווח. ולכן המורות אינן צריכות להדריך את הספרדיות לנהוג אחרת מהאשכנזיות, ובמיוחד שהדבר גורם לבלבול בכיתה.[10][10].

ביחו"ד ג, ג, פסק שאין לנשים ספרדיות לברך ברכות פסוד"ז, וכ"כ ביבי"א ב, ו, לגבי ברכות ק"ש, מפני שדינן כדין ברכות על מצוות שהזמן גרמן. אבל לדעת פוסקים ספרדים רבים, יש הבדל בין ברכות על מצוות ובין ברכות שבח והודאה, ולא רק שמותר לברכן אלא אף טוב שנשים יברכו אותן. וכ"כ בכה"ח ע, א. וכ"כ בשו"ת אור לציון ח"ב ע' מ"ד, וכתב שכך הורה הרב עזרא עטייא ז"ל ראש ישיבת פורת יוסף. וכן הורה הרב עובדיה הדאיה ז"ל. וכ"כ הרב משאש בשמש ומגן ח"ג סג, ה. וכ"כ בהליכות שלמה ז, ב, ובציץ אליעזר ט, ב. וכן מורה הרב מרדכי אליהו שליט"א. וכך נהגו נשים צדקניות, וכן נוהגים ברוב בתי הספר. והואיל והדבר מוסכם על רוב ככל הפוסקים האשכנזים, כמבואר בשו"ע הרב ע, א, וערוה"ש ע, א. ובמ"ב ע, ב, אף מביא דעה שנשים חייבות בפסוד"ז. וכך גם דעת רבים מהפוסקים הספרדים, שטוב שנשים יברכו ברכות אלו. לפיכך, כדי שלא להרבות בשינויים בין הבנות ומחלוקות בין העדות, ראוי להורות לכולן לברך. ועוד, שאין אומרים ספק ברכות להקל במקום שיש מנהג. אמנם בנות שיודעות כי מנהג ביתם להקפיד שהנשים לא יברכו ברכות אלו, יקפידו על כך לעצמן. וכל זמן שאינן יודעות שנהגו להקפיד על כך, ינהגו כשאר בנות הכיתה.ונלענ"ד שככלל, במקום שחיים יחד בני כל העדות, כאשר ישנה מחלוקת בין מנהגי העדות, יש להורות לכל עדה כמנהגה, ואין לומר שהולכים אחר רוב הפוסקים. אולם כאשר בעדה אחת הדין מוסכם ובשנייה מחלוקת, יש להורות על פי הרוב, כדי שלא להרבות מחלוקות.

ט - מוסף והלל

מצווה מהתורה להקריב בימים מיוחדים קרבנות ציבור נוספים לכבוד קדושת היום, והם נקראים 'מוספים', וכנגד קרבנות המוסף תקנו חכמים להתפלל באותם ימים תפילת מוסף. ואלו הם הימים: שבתות, ראשי חודשים, ימים טובים וחול המועד.

נחלקו הפוסקים אם נשים חייבות להתפלל מוסף. יש אומרים שהואיל וגם בתפילת מוסף מבקשים רחמים, הרי שהיא כשאר תפילות החובה, שלדעת הרמב"ן, נשים חייבות בהן. ועוד, שהואיל ונתקנו לכבוד קדושת היום, כשם שנשים מצוות לומר קידוש בשבת כך צריכות להתפלל מוסף (מגן גיבורים). ויש אומרים, שהואיל ותפילת מוסף תלויה בזמן, נשים פטורות ממנה (צל"ח). למעשה, הואיל וזו מצווה מדברי חכמים, הלכה כדברי המקילים, ואין חובה לנשים להתפלל מוסף, והרוצה להתפלל רשאית ויש לה בזה זכות. ובראש השנה ויום הכיפורים, ראוי שכל אשה תתפלל מוסף, מפני שעיקר בקשת הרחמים של הימים הנוראים בתפילת מוסף.[11][11]. אפשר לתלות את המחלוקת בדעת הרמב"ן והרמב"ם, שלרמב"ן נשים חייבות בכל התפילות שתקנו חכמים ובכללן מוסף, ולרמב"ם חייבות רק בתפילה אחת ביום, אבל ממוסף, שהזמן גורם, פטורות. ואפשר לומר שגם לרמב"ן נשים פטורות, מפני שעיקר המוסף במקום הקרבן ולא כרחמים, ורק בתפילות שעיקרן לרחמים נשים חייבות. ועוד, שהואיל והיו מקריבים את המוסף מתרומת מחצית השקל, ונשים פטורות מנתינת מחצית השקל, ממילא פטורות גם ממוסף. ומנגד, אפשר לומר שגם במוסף אנו מבקשים רחמים, ונשים שייכות לזה כגברים. ועוד, שגם הנשים היו מתכפרות בקרבן מוסף, ולכן אף הן צריכות להתפלל מוסף. וספק דרבנן להקל, ולכן נשים פטורות מתפילת מוסף, ואם ירצו יוכלו להתפלל. (אמנם בילקוט יוסף ח"א ע' קפז, כתב שטוב שישמעו את התפילה מהחזן, מפני שאלו ברכות התלויות בזמן, ולשיטתו אף שאין אלו ברכות המצוות, יש לחוש לברכה לבטלה. ואע"פ כן הסכים שאם מתפללות בעצמן יש להן על מה לסמוך. ובמיוחד במוסף של ימים נוראים ונעילה. ובכה"ח רפו, ז, כתב שהמנהג שנשים מתפללות מוסף כמו שחרית). וע"ע בהליכות ביתה ו, ו.

תקנו חכמים לגברים לומר הלל בחגים ובחנוכה. וכן נוהגים לומר הלל בראשי חודשים. וכיוון שאמירת ההלל תלויה בזמן, נשים פטורות ממנה, והרוצה לומר הלל תבוא עליה ברכה. אלא שכפי שלמדנו, למנהג ספרד לא תברך, ולמנהג אשכנז רשאית לברך על ההלל.[12][12]. ע' לעיל ב, 9, וכפי שכתבתי שם, גם בין הפוסקים הספרדים, יש סוברים שנשים רשאיות לברך. לעומת זאת, גם בין הפוסקים האשכנזים יש אומרים שעדיף שלא

תברך, וכ"כ היעב"ץ וישועות יעקב תכב, ו. וע' הליכות ביתה ח, ז, ובהערות. וע' להלן כג, 9.

י - קריאת התורה

לכל הדעות נשים פטורות מקריאת התורה בימי חול ובחגים, אולם בשבת, לדעת בעל ה'מגן-אברהם' (רפב, ו), נשים חייבות לשמוע את קריאת התורה, שתקנו חכמים שישמעו את כל התורה בכל שנה. אולם לדעת רוב רובם של הפוסקים, נשים פטורות משמיעת קריאת התורה בשבת, מפני שזו מצווה שתלויה בזמן. וכן הלכה. אלא שאשה שיכולה, טוב שתשמע את קריאת התורה בשבת, מפני שלכל הדעות, אף שהיא פטורה, אם תשמע תקיים מצווה ויש לה בזה זכות.[13][13]. מגילה כג, א: "הכל עולין למנין שבעה, אפילו קטן ואפילו אשה, אבל אמרו חכמים: אשה לא תקרא בתורה מפני כבוד הציבור". וכתב המגן אברהם רפב, ז, שמזה שנשים מצטרפות מעיקר הדין למניין שבעת העולים, משמע שאף הן חייבות בקריאת התורה. וכן מבואר במס' סופרים יח, ד, ומשמע שאף בהפטרה חייבות. ואף שנשים אינן חייבות בתלמוד תורה, תקנו לדעתו את הקריאה גם לנשים כדי שישמעו את כל התורה, כדוגמת חיובן בהקהל. אמנם רוה"פ חולקים עליו, ויש שביארו שהכוונה שרצוי שישמעו אבל אינן מחויבות. וכך משמע מהתוס' והרא"ש ועוד ראשונים, כמובא בהליכות ביתה ט, הערה ג (וע"ש ט, א-ב שסיכם את הסוגיה). וכ"כ במור וקציעה וערוה"ש רפב, יא. ובמ"ב יב, הוסיף שיש מקומות שנשים נוהגות לצאת מביהכ"נ בשעת קריאת התורה. (המחלוקת אם אשה חייבת בשמיעת פרשת 'זכור' תבואר בהמשך כג, ה).

בעת הגבהת התורה, מצווה על הגברים והנשים לראות את הכתב ולכרוע, ולומר "וזאת התורה" וכו' (שו"ע או"ח קלד, ב). יש נוהגות להחמיר, שבזמן שהן רואות דם נידה, אינן מסתכלות בספר התורה, ויש מקילות. והרוצה להקל רשאית, מפני שמעיקר הדין אין בזה איסור.[14][14]. כתב הרמ"א או"ח פח, א, שיש נשים שנהגו שבעת שהן רואות דם נידה אינן נכנסות לביהכ"נ (ומשפסק הדם אף שלא טבלו לא החמירו). ויש שהתירו הכל, וכן עיקר. אמנם המנהג להחמיר, ורק בימים נוראים נהגו הכל להיכנס לביהכ"נ. וכתב במ"ב פח, ז, שהמנהג שנכנסות לבית הכנסת אבל אינן מסתכלות על ספר התורה בשעת הגבהתו. ומעיקר הדין ברור שמותר לנידה לראות את ספר התורה, וכמו שכתב בשו"ע יו"ד רפב, ט, שכל הטמאים אפילו נידות מותרים לאחוז בס"ת ולקרות בו. ונשים רבות נוהגות כך לכתחילה, וגם בעת נידתן מסתכלות על התורה בעת הגבהתה. וע' בילקוט יוסף ח"א ע' קלה, ובהמשך ט, ז, 5

פרק ג - טעמי מצוות הנשים

א - ההשלמה ההדדית שבין איש לאשה

ככלל ישנו שוויון בין גברים לנשים, וצלם אלוהים שניתן באדם, כולל גברים ונשים כאחד, וכן סגולת ישראל, כוללת גברים ונשים כאחד, וכן התורה ניתנה לכל ישראל, גברים ונשים כאחד (כמבואר בהמשך ז, א). וכן למדו חכמים מהפסוק (שמות כא, א): "וְאֵלֶּה הַמִּשְׁפָּטִים אֲשֶׁר תָּשִׂים לִפְנֵיהֶם" - "השווה הכתוב אשה לאיש לכל דינים שבתורה" (קידושין לה, א).

אמנם, אי אפשר להתעלם משינויים פרטיים שישנם בין גברים לנשים, הן שינויים גופניים ונפשיים מצד הבריאה האלוקית, והן שינויים הלכתיים כדוגמת ההבדלים במצוות עשה שהזמן גרמן. השינויים הללו מאפשרים לאיש ולאשה להשלים זה את זה. כדי לגלות את העניין האלוקי בעולם, יש צורך בגילוי דרך שני פנים שישלימו זה את זה. כל נברא הוא מוגבל, ולכן אינו יכול לקלוט את השלימות האלוקית, אבל על ידי כלל ישראל, מתגלה השלימות האלוקית בעולם. מכאן החשיבות הגדולה של אחדות ישראל, מפני שרק עם ישראל על כל מרכיביו יכול לקבל את התורה ולתקן על ידה את העולם. וכפי השוני שבין הנשמות, כך ישנם טעמים שונים לדברי התורה, וכפי שנאמר (תהלים סב, יב): "אַחַת דִּבֶּר אֱלוֹהִים שְׁתַּיִם זוּ שָׁמָעְתִּי". וכן נאמר (ירמיה כג, כט): "הֲלוֹא כֹה דְבָרִי כָּאֵשׁ נְאֻם ה' וּכְפַטִּישׁ יְפֹצֵץ סָלַע". ודרשו חכמים: "מה פטיש זה נחלק לכמה ניצוצות - אף כל דיבור ודיבור שיצא מפי הקדוש ברוך הוא נחלק לשבעים לשונות" (שבת פח, ב). "מה פטיש זה מתחלק לכמה ניצוצות - אף מקרא אחד יוצא לכמה טעמים" (סנהדרין לד, א). וכפי שאמרו על מחלוקת בית הלל ובית שמאי, ועל כל שאר המחלוקות שבדברי חכמים - "אלו ואלו דברי אלוהים חיים הן" (עירובין יג, ב). ההשלמה ההדדית המשמעותית ביותר לאדם, היא ההשלמה שבין הזכר והנקבה, שעל ידה יכול האדם לגלות את צלם האלוקים שבו ולהגיע לשלמותו. ולא רק באדם, אלא בכל הבריאה, מהעולמות העליונים ועד העולם הזה, ישנה חלוקה לזכר ולנקבה, וכל מין לבדו אינו יכול להתקיים ולחיות בלא ההשלמה של המין השני. יסוד זה מבואר בהרחבה בחכמת הקבלה. וזהו שאמר רבי אלעזר (יבמות סג, א): "כל אדם שאין לו אשה אינו אדם", שנאמר (בראשית ה, ב): "זָכָר וּנְקֵבָה בָּרָאָם וַיְבָרֶךְ אֹתָם וַיִּקְרָא אֶת שְׁמָם אָדָם". ועוד אמרו חכמים (יבמות סב, ב): "כל אדם שאין לו אשה, שרוי בלא שמחה, בלא ברכה, בלא טובה... בלא תורה, בלא חומה".

כשם שהשוני בין הזכר והנקבה מאפשר להם להתחתן ולהוליד ילדים, כך השוני הרוחני והנפשי מאפשר להם להתאחד, להשלים ולהפרות זה את זה מבחינה רוחנית.
על פי זה ניתן להבין מעט את הטעם היסודי להבדלים ההלכתיים שבין מצוות הגברים והנשים.

ב - טעם שנשים פטורות ממצוות עשה שהזמן גרמן

הטעם הפשוט והמקובל, לכך שנשים פטורות ממצוות עשה שהזמן גרמן, הוא כדי שיוכלו למלא את יעודן, לבנות את הבית המשפחתי. אחריות גדולה מוטלת על הנשים, לבנות ולקיים את המשפחה, שעליה מושתת עתידנו האישי והלאומי. אחריות זו נובעת מטבע בריאתן, שהן יולדות ומיניקות; וגם מאופיין הנשי והאימהי, שיש בו סגולות מתאימות לבניית המשפחה וטיפוחה. פעמים רבות האחריות לניהול הבית ולגידול הילדים וחינוכם דורשת התמסרות שנמשכת כל שעות היום והלילה, ואם תוטל על הנשים אחריות לקיום המצוות שהזמן גרמן, התובעות מהאדם לעצור את פעילותו השוטפת ולקיימן, לא יוכלו לטפל כראוי במשפחתן (עפ"י אבודרהם וספר חסידים תתריא).
אפשר לפרש בדרך זו גם את הטעם לכך שנשים פטורות ממצוות תלמוד תורה. לימוד התורה דורש התמסרות רבה, הן בגיל הנעורים בקניית יסודות הלימוד, והן אח"כ במשך כל החיים בהקדשת שעות בכל יום ללימוד התורה. ואם הנשים היו מצוות בלימוד תורה, לא היו יכולות להתמסר לבניין המשפחה. אמנם ברור שגם נשים צריכות ללמוד לחיות על פי הדרכת התורה, אולם אין עליהן חובה ללמוד תורה באופן חקרני ודקדקני לשם העמקה תיאורטית. בכך הוסר מהנשים המתח התמידי שמלווה את הגברים, שמצווים להקדיש את עצמם להתקדמות מתמדת בהבנת התורה.
מכאן ניתן להבין עד כמה גדול ערכה של המשפחה, שלמען טיפוחה, פטרה התורה את הנשים ממצוות תלמוד תורה וממצוות עשה שהזמן גרמן.
צריך להוסיף, שמעצם הדין שנשים פטורות ממצוות תלמוד תורה ומהמצוות שהזמן גרמן, משמע שמטבע בריאתן הן פחות נזקקות להן, וגם בלעדיהן הן יכולות להגיע לשלמותן האישית (כפי שיתבאר להלן הלכה ה', וע' ילקוט שמעוני שמואל ע"ח). על פי זה אפשר להבין, שגם אשה שאין עליה עול משפחתי פטורה מן המצוות הללו.

ג - שכל ורגש

מורנו ורבנו הרב צבי יהודה הכהן קוק זצ"ל, היה רגיל להדגיש את הכלל, שהאיש והאשה שווים. אלא שלאחר קביעת הכלל העקרוני, לפעמים היה עומד על ההבדלים

שבין האיש לאשה, "יסוד השכל יותר מורגש אצל האיש. לעומת זאת, צד הרגש שבאדם יותר מובלט אצל האשה" (שיחות הרצי"ה במדבר ע' 413). כמובן שגם לגברים יש רגש וגם לנשים יש שכל, אלא שככלל נטיית הגברים יותר אל השכל ונטיית הנשים יותר אל הרגש. עמדה זו קיבלה חיזוק לאחרונה ממחקרים שונים על המוח והנפש, מהם יוצא שיש שני סוגי אינטלגנציה, שכלית (IQ), ורגשית (EQ).

בגלל הבדל זה, בתחומים מסוימים האיש יותר אקטיבי, פעיל, ואילו האשה יותר פסיבית, נפעלת. אחר שהשכל מגיע למסקנות הוא יוצר ובונה, ואילו תכונתו של הרגש שהוא קולט רשמים מהאירועים שמסביב, הוא אינו יוזם אותם אלא מתרשם מהם. על כן אנו מוצאים בהגדרותיהם של חכמי התורה בדורות הקודמים, כי האיש נוטה יותר להשפיע והאשה נוטה יותר לקבל.

על ידי שתי התכונות הללו, שמשלימות זו את זו, אנו יכולים להתקשר בשלימות לעניין האלוקי, להתגדל באמונה, לחיות חיי תורה, ולתקן עולם במלכות שד-י.

על ידי השכל המנתח והמגדיר, אנו קובעים את העקרונות שלפיהם מודרכים חיינו. ועל ידי הרגש הטבעי, החי, אנו יכולים לקלוט יותר את האמונה והחיוניות שבתורה.

בסעיפים הבאים אנסה בעז"ה להמשיך לבאר רעיון זה על פי דברי מרן הרב זצ"ל ובנו מו"ר הרב צבי יהודה זצ"ל.[1][1]. להרחבה יעויין בשיחות הרצי"ה בראשית ע' 78-77; במדבר ע' 416-411; שיחה 9 - איש ואשה; עולת ראיה ח"א ע' עא-עב; עין איה ברכות פ"ז מו. וע"ע שבת לג, ב; תנחומא וירא כב; ב"מ נט, א; נדה מה, ב.

ד - מעלת הגברים והשכל

השכל הוא המייחד את האדם מכל בעלי החיים, על ידי השכל האדם מסוגל לחקור, להגיע למסקנות, לתכנן את פעילותו וליצור שינויים משמעותיים בעולם. על ידי השכל בני האדם מסוגלים לשתף פעולה, להתארגן כציבור ולהגיע להישגים עצומים. לכן השכל הוא המנהיג את האדם ואת החברה. על ידו נקבעים העקרונות, היסודות, שעליהם מושתתים החיים האנושיים. מצד זה השכל הוא כללי. ואילו הרגש הוא פרטי, כפי ההתרשמות האישית, ולא כפי שהכללים והעקרונות מחייבים. השכל נותן לכל רעיון הגדרה כללית קבועה, וכאשר אותם הרעיונות נקלטים ברגש הרי הם מתפצלים לאין ספור גוונים, לפי תכונתו האישית של כל אדם, ואף באותו אדם הרעיונות נקלטים בגוונים שונים לפי מצב רוחו המשתנה.

על פי זה אפשר להבין את מעלתה של מצוות תלמוד תורה, שהיא מתקיימת על ידי השכל. על ידי הלימוד המדוקדק והחקרני, מתבססת התפישה השכלית התורנית, שעל

פיה אפשר להנהיג את העולם ולתקנו. זה גם עניינן של מצוות העשה שהזמן גרמן, שהן מעלות על נס באופן ממוקד רעיונות חשובים, שלאורם עם ישראל צריך לילך. קריאת שמע, למשל, מזכירה את יסודות התורה והאמונה; הציצית שמצוותה ביום, מזכירה דרך הבגד את כל המצוות ומעוררת לזהירות מיצר הרע; וכך כל המצוות שהזמן גרמן, מעלות על נס ערכים תורניים, שצריכים לכוון את חיינו.

על פי זה אפשר גם להבין מדוע ההנהגה נתונה יותר בידי הגברים - מלכים, דיינים, שופטים, שוטרים ואנשי הצבא. וכן אמרו חז"ל: "אין לך אשה כשרה בנשים אלא אשה שהיא עושה רצון בעלה" (אליהו רבה י; ילקוט שמעוני שופטים מב).

ה - מעלת הנשים והרגש

לעומת זאת, הרגש המקבל והמתרשם, מסוגל לקלוט את האמונה ביותר טבעיות וחיוניות. מצד זה האשה קרובה יותר לעניין האלוקי, ומצד זה היא יותר כללית. שכן מתוך ההופעה האלוקית הכללית, שמחייה את העולם, נמשכות אח"כ כל ההגדרות העקרוניות שהשכל מברר ומגדיר. מעלה זו שבאשה נעוצה בחומר שממנו נוצרה. האדם נוצר מהעפר, והאשה מחומר מעודן יותר - מצלעו. וכיוון שהחומר שממנו נבראה האשה משובח יותר, היא יכולה באופן טבעי לקלוט יותר את העניין האלוקי. האינטואיציה הנשית קרובה יותר לאמונה, ולכן גם בלא התיווך של בירורים שכליים תורניים, ובלא התיווך של מצוות ממוקדות שהזמן גרמן, הנשים יכולות להתקשר באופן עמוק לתורה ולמגמתה. ואילו הגברים, נזקקים ללימוד התורה ולמצוות שהזמן גרמן, כדי לבסס בקרבם את ההתקשרות לאמונה ולתורה.

וכן אנו מוצאים שבכל האירועים הגדולים שאירעו לעם ישראל, נתגלתה מעלתן היתירה של הנשים, שהן קדמו לגברים בבחירתן בדרך האמונה. כפי הנראה, הניתוח השכלי הגברי מספיק למצב רגיל, אולם במקום שבו צריך יותר שאר רוח, יותר אמונה, נצרכות דווקא התכונות הנשיות. "דרש רבי עקיבא: בזכות נשים צדקניות יצאו ישראל ממצרים" (ילקוט שמעוני תהלים תשצה, וע' רש"י שמות לח, ח). במתן תורה היתה הפנייה אל הנשים תחילה (רש"י שמות יט, ג, עפ"י חז"ל). וכן היחס לכבוד תורה נלמד על ידי אשה (להלן ז, א). ואף הגברים לומדים תורה בזכות הכרתן העמוקה של הנשים (ע' ברכות יז, א, ולהלן ז, א). ונשים לא חטאו בחטא העגל (פרקי דרבי אליעזר מה), ובחטא המרגלים (תנחומא פנחס ז). ועל העתיד אמרו: "אין הדורות נגאלים אלא בזכות נשים צדקניות שבדור" (מדרש זוטא רות ד, יא).[2][2]. נמצא כי מצד המעלה האנושית השכלית, האיש יותר כללי. ומצד קליטת העניין האלוקי והאמונה הבאה לידי ביטוי

בחיוניות האינטואיטיבית, האשה יותר כללית. ולכן האשה קולטת יותר את התהליכים ההיסטוריים האלוקיים הגדולים.

מעלת האשה באה לידי ביטוי גם בלשון הקודש, שהדברים הכלליים מבוטאים בלשון נקבה: חדשות, נפלאות, נצורות, נשגבות. גם האמונה, התורה, המצוות, התפילה, הסגולה, היהדות, הכהונה והמלוכה, בלשון נקבה. וזאת כאמור מפני שהטבע הנשי קרוב יותר לאלוקיות (שיחות הרצי"ה בראשית ע' 77).[3][3]. אולי לכן כאשר מדברים על כלל העברת המסורת הישראלית נאמר (משלי א, ח): "אַל תִּטֹּשׁ תּוֹרַת אִמֶּךָ", שהיסוד הראשון בחינוך הוא בניית הקשר הטבעי הכללי עם הקב"ה ותורתו, תכונה שבולטת יותר אצל הנשים. לעומת זאת, הדרכת האבות ממוקדת להדרכות מפורטות ומחייבות, וכיוון שלעיתים קשה לאדם להזדהות בשלימות עם ההדרכות המגבילות והמצמצמות, יש בה צד מייסר - "שְׁמַע בְּנִי מוּסַר אָבִיךָ".

אותה תכונה המאפשרת לאשה לקלוט ולקבל את העניין האלוקי, מאפשרת לנשים לקלוט את היסודות הגבריים ולממש אותם בחיים. הגברים מסוגלים להגדיר טוב יותר את הרעיון, אבל הנשים מסוגלות יותר לממשו בחיים. תחילת יצירת הוולד אצל הגבר, אבל האשה מפתחת אותו ברחמה, מולידה ומניקה ומגדלת אותו בפועל. לכן הנשים הן עיקר הבית, והן אלה שזוכות לעסוק יותר באידיאל הגדול של בניית המשפחה.

ו - סדר גילוי המעלות

מתחילה צריכה להיות הכרה בערכה של התורה ותלמודה, ובערכן של המצוות שהזמן גרמן, שהן מאירות את חיי היום יום. תפקידם של הגברים להיות אחראים לשמירת הערכים הכלליים הבאים לידי ביטוי במצוות הללו, ולהכריז עליהם בפומבי בזמנים קבועים, כפי מצוות התורה. ומתוך ההכרה בערך התפקיד הגברי יכולות הנשים להמשיך את האור שבמצוות הללו אל כל רבדי החיים.

במבט ראשון, נראה מעמדם של הגברים גבוה ממעמדן של הנשים, הגברים מנהיגים ומשפיעים ואילו הנשים מקבלות ומושפעות. אולם ככל שמתבוננים לטווח ארוך יותר, כך נמצא כי ההשפעה הנשית הולכת וגוברת. וכך מספרים חז"ל (בראשית רבה יז, ז): "מעשה בחסיד אחד שהיה נשוי לחסידה אחת, ולא העמידו בנים זה מזה. אמרו: אין אנו מועילים להקב"ה כלום. עמדו וגרשו זה את זה. הלך זה ונשא רשעה אחת ועשתה אותו רשע, הלכה זאת ונישאת לרשע אחד ועשתה אותו צדיק, הוי שהכל מן האשה".

האיש בולט יותר בצדדיו האנושיים, השכל הוא שיא האנושיות, אולם האשה בולטת יותר בקליטתה את העניין האלוקי; ולכן אע"פ שהבעל מצווה ללמוד תורה ולקבוע את

הערכים, היחס הכללי אליהם מושפע יותר מהאשה, וצדקנותה או להיפך רשעותה, מקרינים על בעלה. לטווח ארוך, היחס הכללי לאמונה, משפיע יותר. ולכן אם האשה צדקת, והיחסים בין בני הזוג טובים, מסתבר שלבסוף גם בעלה יהיה צדיק; ואם היא מרשעת, מסתבר שלבסוף גם בעלה יהיה רשע.

וכך רמוז בחכמת הנסתר, שבתחילה מתגלה יותר מעלתו של הגבר, אולם בעתיד תתגלה יותר מעלתה של האשה, כפי שרמוז בפסוק (ירמיהו לא, כא): "כִּי בָרָא ה' חֲדָשָׁה בָּאָרֶץ נְקֵבָה תְּסוֹבֵב גָּבֶר". בעולם הזה, מבטנו חיצוני, ולכן מעלתו של האיש הלומד והמנהיג גבוהה ממעלתה של האשה. אולם לעתיד לבא, המבט יהיה יותר עמוק, ואז תתגלה מעלתה של האמונה והקליטה האינטואיטיבית, עד שמעמד האיש והאשה יהיה שווה. ובעולם הבא, תתגלה כל כך מעלתה של האמונה והקליטה האלוקית, עד שמעמד האשה יהיה גבוה ממעמד האיש. ואמנם גם אז יהיה מקום וצורך בלימוד ובהגדרות שכליות, אלא שהקליטה הרגשית, הנשית, תהיה חשובה יותר.

אפשר לומר שלאחר חטא אדם הראשון וכניסתו של יצר הרע לתוך האדם, קשה יותר לסמוך על האינטואיציה ועל הרגשות הטבעיים, ועיקר ההתמודדות עם היצר הרע נעשית על ידי הדרכתו של השכל, שצריך לשלוט על הרגש ולהנהיגו. אולם ככל שהעולם יתוקן, והאמונה והמוסר יהיו נחלת הכל, כך יהיה פחות חשש שמא הרגש הטבעי יתפרץ באופן מוטעה והרסני, וממילא המעצורים על גילויו של הרגש יוסרו, ומעלתו תתגלה, ועימו מעלתה של האשה.

ואין לומר שהעולם הבא רחוק מאתנו ואינו משפיע כלל על חיינו, מפני שגם היום הוא גנוז בעומק פנימיותינו. הנפש החיצונית כנגד העולם הזה, הרוח הפנימית כנגד העתיד לבוא, והנשמה היותר פנימית כנגד העולם הבא. ולכן גם היום, ככל שמעמיקים יותר, רואים יותר את השפעתה של האשה. אולם הסדר הוא שמתוך הענוותנות של האשה לקבל את מעלת האיש והשפעתו, יכולה האישה לגלות יותר ויותר את מעלתה.

עוד אפשר להאריך בנושא זה, אך לא כאן המקום. רק נרמוז בקיצור, שגם היחס בין החמה המשפיעה ללבנה המקבלת, דומה ליחס שבין זכר לנקבה. מתחילה היו שניהם שווים, ובעקבות גאוותנותה של הלבנה נתמעטה. אבל באמת בעומק העניין מעלתה גבוהה, שהיא קולטת את ההארה כאן בעולם הזה. ובמידה מסוימת כך הוא היחס בין השמים והארץ, שבמבט ראשון השמים נעלים יותר, ובמבט שני תכלית הבריאה למען הארץ, וסוף מעשה במחשבה תחילה. וכן היחס שבין שבט יהודה ושבט יוסף, מצד אחד

יהודה מולך, אולם הבן היקר והחביב הוא יוסף, שהיה יפה כאשה, וביכולתו לגלות את כל האידיאלים הנשגבים בתוך העולם הזה, ביופי ובעושר.

ז - השיתוף והאהבה

בכל תכונה לבדה ישנו חסרון. השכל החוקר והמגדיר עלול לאבד את החיוניות הנובעת מתוך ההתקשרות אל המקור האלוקי. וכן מרוב עיסוק בעקרונות וכללים הוא עלול לאבד את המגע עם החיים הממשיים. ומנגד, האינטואיציה הרגשית, בבואה לארגן את החיים בעולם, עלולה להיסחף ולטעות, לקלקל את השורה ולסטות מהדין המדויק.

לפיכך, נמסרה עבודת קביעת הכללים והעקרונות לגברים, שנצטוו לעסוק בתורה ולקיים את מצוות העשה שהזמן גרמן, ועל ידי כך לקבוע את היסודות של החיים הישראליים. ואילו הנשים מגלות את ההתקשרות הכללית לאמונה ולחיי התורה הממשיים, ובזכות זאת הגברים מתקשרים אל האמונה הטבעית ומבינים נכון יותר את הערך של העקרונות הלימודיים.

בגלוי נראה כי תפקידם של הגברים חשוב יותר, ומצד מעלתם זכו במצוות תלמוד תורה ובמצוות העשה שהזמן גרמן, ומכוח זה ההנהגה וההדרכה מסורה לגברים. שכן מי שעוסק בעקרונות התורה הוא צריך להנהיג ולהדריך. אולם במבט עמוק יותר, נראה שערכן של הנשים חשוב יותר. אמנם הגברים עוסקים יותר בעקרונות ובהנהגה, אולם בניית המשפחה, שהיא המשמעותית יותר בחיים, נתונה יותר בידיה של האשה. יתר על כן, תכלית הבריאה היא לקלוט את ההארה האלוקית בתוך החיים הממשיים ולחוות אותה במלא העוצמה, ולכך הנשים זוכות יותר.

דווקא על ידי מידת הענווה שבאשה, ביכולתה לקלוט את העניין האלוקי, ולקלוט את ההארה הנובעת מתלמוד התורה וממצוות עשה שהזמן גרמן, ומתוך כך היא יכולה לגלות את מעלותיה הגדולות. ולכן לא מקרה הוא, שמעלת הגבר ניכרת יותר, ואילו מעלת האשה פנימית ונסתרת. "כל כבודה בת מלך פנימה" (תהלים מה, יד). באופן זה גם אפשר להבין את משמעות ברכת "שעשני כרצונו" (כמבואר בהמשך ו, ב).

כאשר מטשטשים את הייחודיות של כל מין, או יוצרים מאבק ועוינות בין המינים, אין הפריה הדדית בין האיש לאשה, הצעירים מתקשים לבנות את משפחתם, והמשפחות הקיימות מתפרקות ונהרסות.

לעומת זאת, כאשר מבינים את הערך של כל מין, ומתוך כך מתחברים באהבה יתירה, השכינה שורה בין בני הזוג (סוטה יז, א), האמונה והשמחה מתרבות בעולם, והיסוד

השכלי והרגשי מתפתחים ומתאחדים. ועם ישראל על כל משפחותיו הולך ונבנה, ומספר תהילת ה' אחד בעולם.

ח - היסוד הכללי מול האישי שבתפילה

על פי מה שלמדנו אפשר להבין יותר את משמעותה של תפילת הנשים. שני יסודות באים לידי ביטוי בתפילה, האחד אישי והשני כללי. האישי הוא הפנייה של האדם אל מקור חייו, אל ה' אלוהיו, ובקשת הרחמים מלפניו. והיסוד הכללי בא לתת ביטוי לקשר הקבוע שבין כלל ישראל לקב"ה, ועל ידי כך לקדש את שמו של ה' בעולם, ולהוסיף ברכה לנבראים. היסוד הכללי של התפילה הוא המשך של עבודת הקרבנות בבית המקדש, ולכן התפילות נתקנו כנגד קרבנות התמיד שהיו קרבים בכל יום בבוקר ובערב על גבי המזבח.

לעיתים ישנו מתח מסוים בין היסוד הכללי ליסוד האישי, מצד היסוד האישי היה טוב לכאורה לתפילה שתשתפך מן הלב בלא גבולות, בלי נוסח ובלי זמנים קבועים, שאז היא תבטא בחום וברגש את הכיסופים והכמיהה לקרבת אלוהים. וכך נהגו בימי הבית הראשון. אולם אנשי כנסת הגדולה הדגישו בתקנותיהם את היסוד הכללי, מפני שהבינו שבלא סדר תפילות קבוע, רוב האנשים ישקעו בשגרת יומם ואפילו תפילה אישית לא יתפללו. ולא זו בלבד, אלא שפעמים רבות יש ברגש האישי חסרונות ופגמים, אבל כשאדם מתפלל עם הציבור, מכוח הכלל, מתמלאים חסרונותיו ותפילתו נעשית שלימה. על כן תקנו להתפלל בזמנים קבועים כנגד הקרבת התמיד בבית המקדש. ותקנו לתפילה נוסח מדויק, הכולל בתוכו את כל הערכים החשובים לכלל ישראל. ותקנו את התפילה בלשון רבים, ותקנו להתפלל בבית הכנסת ובמניין, שזהו עיקר מעלתם של ישראל שמסוגלים לגלות את הקדושה בציבור, ועל ידי כך לגלות את שמו של ה' בעולם ולתקנו.

אלא שבעקבות הדגשת היסודות הכלליים והקבועים שבתפילה, הצד האישי עם הרגש החם והעז עלול להידחק. ועל זה הזהיר רבי שמעון: "אל תעש תפילתך קבע אלא רחמים ותחנונים לפני המקום ברוך הוא" (אבות ב, יג). וכן אמר רבי אליעזר: "העושה תפילתו קבע אין תפילתו תחנונים" (ברכות כח, ב).

ואע"פ כן תקנו חכמים, להדגיש את היסוד הכללי בתפילה, כדי לבסס על ידו את עקרונות האמונה בחיים. מבחינה זו התפילה היא המשך של עבודת בית המקדש, וכמו שהקרבנות ביטאו את הקשר של ישראל והעולם כולו לה', כך התפילות נותנות לכך ביטוי פומבי בכל קהילות ישראל. ואף בשטח הר הבית, היה בית כנסת לתפילות בזמן

בית המקדש השני. ואף שהרגש האישי עלול להידחק עקב כך, ההשפעה הכללית של התפילות המסודרות והציבוריות על כל העולם ועל כל יחיד ויחיד היא עצומה, ולכן העדיפו חכמים לתקן את המסגרות המוגדרות של התפילה (יעויין לעיל א, ח).[4][4]. בדורות האחרונים גדולי החסידות התאמצו למצוא דרכים כיצד להחזיר לתפילה את הרגש האישי והכוונה שנדחקו בעקבות ההדגשה הכללית, לעיתים אף וויתרו לשם כך על דקדוקי הלכה. יש שהוסיפו ניגונים בתפילה, ובזה אין שום בעיה הלכתית. יש שהיו נוהגים לחזור על מילות התפילה שוב ושוב עד שהרגישו שכיוונו מספיק, ויש בכך בעיה הלכתית. יש שהיו צועקים בתפילה, ואף זה בניגוד להדרכת חכמים. יש שאיחרו את זמן התפילה עד שהרגישו בעצמם שהם מוכנים לכוון כראוי, אך אם בינתיים עבר זמן התפילה, זה בניגוד גמור להלכה. ויש שהיו מתפללים ביחידות כדי לעורר את הכוונה (ע' על ערך התפילה במניין בפניני הלכה, תפילה, פ"ב סעיפים: א, ב, ה). בעקבות זאת התעוררה כנגדם מחלוקת. אך הם סברו שכל כך חשוב לעורר את הכוונה האישית, עד שאפשר לוותר לשם כך על דקדוקי הלכות. בפועל, כעבור כמה דורות, רוב החסידים חזרו לשמור על כללי ההלכה כמסורת ישראל.

ט - תפילת הנשים

לעומת זאת, בתפילת הנשים בולט יותר היסוד האישי. שהואיל והאשה פטורה מכל המצוות שתלויות בזמן, לפיכך אינה צריכה לומר פסוקי דזמרה וקריאת שמע וברכותיה, וכל שאר הדברים שהגברים אומרים בתפילה. אמנם גם הנשים צריכות להתפלל בנוסח שמונה עשרה, כפי שתקנו אנשי כנסת הגדולה, אלא שהואיל וסדר תפילת החובה שלהן קצר יותר, ממילא יש פחות חשש שהשגרה תשחק את כוונתן. למעשה, גם לגבי תפילת עמידה, רשאית כל אשה להחליט אם להתפלל שתי תפילות ביום כדעת המחמירים או תפילה אחת כדעת המקילים (לעיל ב, ה).

בנוסף לכך, כיוון שאשה אינה צריכה להתפלל בבית הכנסת ובמניין, ממילא היא יכולה לקבוע את תפילתה בזמן שבו תרגיש שתוכל לכוון יותר, וכן קצב תפילתה אינו מוגבל על ידי קצב תפילת הציבור. מכל זה יוצא שבתפילת האשה בולט יותר צד התחנונים האישי. יתר על כן, לגברים שאינם יודעים להתפלל תקנו חכמים שיבואו לבית הכנסת ויצאו ידי חובתם בחזרת הש"ץ, ואילו נשים שאינן יודעות להתפלל אינן חייבות לשמוע את חזרת הש"ץ. הפירוש הפשוט לכך, שאי אפשר להטריח את הנשים בזה. אולם אפשר גם לומר שבתפילת הנשים בולטת יותר כוונת הלב ופחות החובה הדקדקנית, ומי שאינה יודעת להתפלל בנוסח המסודר, תתפלל בלשונה כפי יכולתה. כי העיקר

בתפילת הנשים הוא בקשת הרחמים מלפניו.[5][5]. חיוב הנשים להתפלל בכל יום לפי הרמב"ן, מפני שגם הנשים צריכות לבקש רחמים על עצמן. וגם לפי הרמב"ם, יש גורסים בגמ' מפני שגם הן צריכות לבקש רחמים. ואילו בתקנות שתקנו חכמים לגברים בולט יותר הצד הכללי והציבורי, כנגד התמיד, וכנגד הופעת הקדושה בבית המקדש, כאשר בית הכנסת הוא מקדש מעט. בנוסף לכך, הגברים מחויבים בק"ש ובברכותיה. לעומת זאת, לנשים נשאר העיקר הראשון שבתפילה, שהוא השבח, הבקשה וההודאה. גם למדנו סברה (לעיל ב, 4) שנשים שטרודות בגידול הילדים פטורות מהתפילה, מפני שאינן יכולות לכוון כראוי, ואילו לגבי גברים במצב דומה אין מקילים. ושוב מצינו, שלגבי נשים יש יותר דגש על הכוונה ובקשת הרחמים, ולגבי גברים על שמירת המסגרת של גילוי שכינה בתפילה. וזה תואם את המבואר בהערה 2, שמצד השכל האשה פרטית יותר, ומצד קליטת האמונה כללית יותר. קביעת סדרי התפילה במניין כנגד הקרבנות באה לתת ביטוי יותר לצד השכלי, לקבוע בעולם את יסודות האמונה, ולזה שייכים יותר הגברים. לעומת זאת, הנשים בולטות יותר בכוונת הלב, שבאה לידי ביטוי בתפילה האישית, וזו מצוות התפילה לנשים, שבולט בה יותר צד הרשות. לכן נלמדו יסודות תפילה מרובים מתפילת חנה. עוד יעויין בפניני הלכה תפילה ב, ב; ב, ה. וכן להלן טו, 1, שנשים פטורות מאמירת פרשת התמיד, כי חיוב הנשים מצד שצריכות לבקש רחמים ולא כנגד התמיד. והמבי"ט ב"בית אלקים" שער היסודות פל"ט באר, שעד החורבן היתה השכינה נגלית בעבודת בית המקדש, וגם תפילת היחיד היתה נשמעת. ואחר החורבן הראשון, תקנו אנשי כנה"ג את התפילה במניין, כדי שתשרה שכינה ביניהם, ומתוך כך תפילתם תתקבל

פרק ד - השכמת הבוקר

א - לקום כארי

"יתגבר כארי לעמוד בבוקר לעבודת בוראו, שיהא הוא מעורר השחר" (פתיחת השולחן ערוך או"ח א, א). הדרך שבה אדם קם בבוקר משנתו, מצביעה במידה רבה על מצבו הנפשי הכללי, ומשפיעה על תיפקודו במשך היום כולו. אשה שיש לה יעוד בחיים, קמה בחשק ובזריזות לקראת היום החדש. והיא בדרך כלל קמה מוקדם בבוקר, כדי שתוכל להספיק יותר במשך היום. אבל אשה שאיבדה את ערכיה וייעודה, חייה איבדו את טעמם, ואין לה אתגר שלמענו שווה לקום בבוקר. לכן היא חשה בבקרים עייפות ומועקה, ורק בלית ברירה היא קמה מאוחר ובכבדות אל עוד יום אפרורי וקודר. אבל

אם תתחזק באמונה ותקום בזריזות, תתעורר בנפשה חיוניות ושמחה, ותוכל להתחיל את יומה במרץ.

כתבו האחרונים, שטוב לומר מיד אחר הקימה מן השינה, "מוֹדֶה אני לפניך מלך חי וקיים שהחזרת בי נשמתי בחמלה, רבה אמונתך" (סדר היום, מ"ב א, ח). האמונה נותנת לאדם תכלית בחייו. אם הקב"ה בחר להעניק לה חיים, משמע שיש לחייה ערך גדול, ומתוך אמונה זו תוכל לקום בבוקר בזריזות ובגבורה. ואמרו חכמים שיתגבר אדם לקום כארי, מפני שהאריה מסמל את מי שאוהב את עצמו ומכיר בערכו, ומתוך כך הוא מתמודד בגבורה עם כל המכשולים העומדים בדרכו (ע' לקוטי הלכות למהר"ן).

ב - צניעות

גם כשאדם נמצא לבדו בביתו, ראוי שינהג בצניעות ויכסה את גופו, ואל יאמר: הנני בחדרי חדרים ומי רואני, כי הקב"ה מלוא כל הארץ כבודו, ומכבוד שמים ומכבודו של צלם אלוקים שבו, שיכסה את גופו. לגבי גברים ראוי שכל המקומות שאדם רגיל לכסות מפני הכבוד בהיותו בין בני משפחתו או חבריו הקרובים, יהיו מכוסים גם בהיותו לבדו. ולגבי נשים, הואיל וכללי הצניעות הוגדרו - שרוולים עד המרפק וחצאית עד אחר הברך, כך ראוי להתהלך בבית גם כאשר אין שם אדם אחר.

גם בנות המתגוררות בפנימייה, אע"פ שכולן שם בנות, אין ראוי שישהו בחדר בלבוש שלא לפי כללי הצניעות. ובעת לבישת הבגדים, נכון להקפיד שלא להחליף את הבגדים התחתונים בחדר, אלא בשירותים או במקלחת או תחת כיסוי (פניני הלכה תפילה ז, 1).

לגבי כיסוי ראש לאשה נשואה כשהיא בביתה, יש אומרים שהואיל ודין כיסוי הראש קל יותר מכיסוי הגוף, שהרי רווקות אינן צריכות לכסות את ראשן אבל את גופן חייבות לכסות, לפיכך גם אשה נשואה, כל זמן שאין אנשים זרים בביתה, רשאית ללכת בלא כיסוי ראש. ויש מחמירים, שגם כשהיא בביתה לבדה תלך בכיסוי ראש (פניני הלכה ח"ב ע' 36). אבל כשהיא בחדר השינה, לבדה או עם בעלה בימי טהרתה, אינה צריכה לכסות את הראש.

כדי לבאר מעט את עניין הצניעות יש להקדים, שמתחילה כשנברא האדם הראשון הוא היה טהור ונקי, ברוחו ובגופו, ולא הרגיש צורך להתכסות בבגדים. אולם לאחר החטא, התחיל להתבייש במערומיו, ומאז כולנו מכסים את הגוף בבגדים, ובמיוחד את המקומות הקשורים לתאווה הגופנית ולהוצאת הפסולת.

הגוף החשוף מדגיש בצורה קיצונית את הצד החומרני והבהמי שבאדם. אמנם יש בצורת הגוף על כל פרטי איבריו גם רמזים עמוקים ונפלאים אודות הנשמה, שחכמת

הקבלה עוסקת בהם בהרחבה, וייעודו של הגוף להגשים את כל אותם הרעיונות. אבל בעקבות החטא, המבט שלנו נעשה חיצוני יותר, ובמבט ראשון אנו רואים בגוף רק את הצד הגשמי, שמשכיח את הפנימיות הרוחנית. לכן ראוי להצניע את הגוף, כדי להדגיש יותר את הרוחניות הפנימית, שהיא מקור היופי, ומתוך כך יתפשט היופי האצילי על כל הגוף. וזהו שרמזו חז"ל שדווקא הצניעות משמרת את היופי, על ידי שהיא מטפחת את השורש הניצחי שלו (ע' במד"ר א, ג).

בנוסף להדגשת הצד הרוחני שבאדם, שבאה על ידי האיפוק שבצניעות, יש לצניעות תרומה עצומה לריכוז הכוחות החיוניים שבגוף למען חיזוק הקשר שבין איש לאשתו. הצניעות הופכת את התאווה לאהבה. שלא כפי שרבים טועים לחשוב, כי הצניעות נועדה לדכא את היופי ושמחת החיים. האמת הפוכה, הצניעות שומרת את היופי והחיוניות עבור בן הזוג, שעמו כורתים ברית, למען הרבות אהבה, דבקות וחיים.

ג - מנהג חסידות בלבישת הבגדים ונעילת הנעליים

מנהג חסידות להקדים בכל דבר את הימין לשמאל, מפני שהתורה החשיבה יותר את צד ימין (בהזאה על בוהן יד ורגל ימין). ועל פי הקבלה, הימין רומז לחסד והשמאל לדין, ויש להגביר את החסד על הדין. לכן מנהג חסידות לאכול ביד ימין. וכן בעת רחצה וסיכה, מקדימים ימין לשמאל. ובעת רחיצת כל הגוף, טוב להקדים תחילה את הראש ואח"כ את יד ימין על פני יד שמאל, ורגל ימין על פני רגל שמאל. וכן מנהג חסידות להקדים תחילה את השרוול הימני לשמאלי, וכן במכנס ובגרב. ובעת הסרת הבגדים, ראוי להסיר תחילה את הצד השמאלי.[1][1]. הקדמת הראש וימין ברחצה וסיכה מבוארת בתלמוד שבת סא, א. וההקדמה בבגדים מבוארת במ"א וכה"ח ב, ז, בשם שער הכוונות. וכ"כ בשו"ע הרב ב, ד, וקצוש"ע ג, ד.

לגבי הנעליים הדין מורכב. מצד אחד יש מקום להקדים את הימין, ומנגד לומדים מקשירת התפילין על יד שמאל, שבכל ענייני קשירה יש להקדים את השמאל. לפיכך, ראוי שתנעל תחילה את נעלה הימנית בלא קשירת השרוכים, ובזה תקדים את הנעל הימנית לשמאלית. ואח"כ בקשירת השרוכים תקדים את הנעל השמאלית לימנית (שבת סא, א; שו"ע או"ח ב, ד).[2][2]. אמנם בהליכות ביתה א, הערה יד, מסתפק בזה, שאולי כיוון שנשים אינן מניחות תפילין אינן צריכות להחשיב את שמאל בקשירה. ובספר שעשועי צבי ג' לרצ"פ פרנק, כתב שתקשור איזו שתרצה בתחילה. ואע"פ כן, נראה שטוב יותר שגם הנשים יקדימו את קשירת שמאל, מפני שגם הן יכולות ללמוד מדין

התפילין שלעניין קשירה שמאל קודמת. וכ"כ בהליכות בת ישראל יד, הערה נז, והלכה ברורה ב, ו.

ומי שהיא שמאלית ביד וברגל, תקדים את הימין הן בנעילה והן בקשירה, שכך למדנו לעניין תפילין, ששמאלי קושר תפילין על יד ימינו, נמצא שאצל שמאליים גם לעניין הקשירה ימין קודמת.[3][3]. מ"ב ב, ו, עפ"י הבכור שור. (ועיין במנח"י י, א). משמע שלגבי לבישת שאר בגדים, גם לשמאלי יש הידור להקדים ימין. וכמו שגם לשמאלי היו מזים על בוהן ימין (עפ"י רוב הפוסקים, ע' באנצ' תלמודית ח"א 'אטר'). אמנם לגבי אכילה, ברור שאין להטריח את השמאלי לאכול בימין. ולעניין ברכה, דעת המ"ב רו, יח, (עפ"י כמה אחרונים), ששמאלי יאחז את מה שהוא מברך עליו ביד שמאלו, ודעת המקובלים, שיאחזנו בימין (כה"ח רו, ל)

מגמת ההלכה היא, שכל פעולה שאנו עושים, ואפילו פעולה שגרתית כנעילת הנעליים, תהיה עד כמה שאפשר בתכלית הדיוק. הרי ממילא כל אחת נועלת בכל יום את נעליה, ואם כן מדוע שלא תלמד לעשות זאת באופן השלם ביותר. ברור עם זאת שהסדר אינו מעכב, ולכן מי שהפכה את הסדר, אינה צריכה לחלוץ את נעליה כדי לשוב ולנעול אותם כסדר הראוי.

על ידי הלכות אלו, מלמדים אותנו חז"ל לייחס ערך לכל פעולה שאנו עושים. ומתוך כך, אנו לומדים להבין באופן עמוק יותר, את כל פרטי המעשים המרכיבים את חיינו.

פרק ה - נטילת ידיים שחרית

א - נטילת ידיים של שחרית

תקנו חכמים ליטול ידיים בכל בוקר, ולברך: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם אשר קדשנו במצוותיו וצוונו על נטילת ידיים".

על ידי הידיים האדם מסוגל לפעול בעולם, על ידיהן הוא לוקח ומקבל, נושא ונותן, משתמש בחפציו השונים ומטפל בגופו. אולם יחד עם ערכן הרב והשימושי, ואולי דווקא משום כך, הידיים הן גם אלו שיורדות ומתפלשות בכל עסקי העולם הזה, ויותר מכל איבר אחר הן נוטות להתלכלך ולהזדהם. לכן כשצריך להתעלות ולפרוש מעט מהצד הנמוך של העולם, כדי לעסוק בענייניים שבקדושה, נוטלים ידיים. זאת הכוונה הכללית של נטילת ידיים, ובכללה גם נטילת ידיים שחרית. אלא שנחלקו הראשונים בשאלה, כלפי מה בדיוק מכוונת הנטילה בשחרית.

לדעת הרא"ש, הואיל והידיים עסקניות הן, קרוב לוודאי שבמשך השינה נגעו במקומות המכוסים שבגוף, וכדי לטהרן לקראת תפילת שחרית, תקנו חכמים ליטול ידיים.
ולרשב"א, בכל בוקר נעשה האדם כמי שנברא מחדש, שנאמר (איכה ג, כג): "חֲדָשִׁים לַבְּקָרִים רַבָּה אֱמוּנָתֶךָ". אדם הולך לישון עייף, ומוסר את נשמתו לבוראו, ובבוקר קם עם כוחות מחודשים. את הבריאה המחודשת הזו יש לקדש ולייחד לעבודת ה' על ידי נטילת הידיים בשחרית.
במילים אחרות, לדעת הרא"ש, נטילת ידיים של שחרית מהווה הכנה לתפילה, ואילו לרשב"א, נטילה זו מהווה הכנה והתקדשות לתפילה ולעבודת ה' של כל היום.[1]
[1]. שני מקורות לנטילת שחרית: בברכות ס, ב, כאחת מברכות השחר, ומשם מקור לרשב"א, ובברכות יד, ב - טו, א, כהכנה לתפילה, ומשם מקור לרא"ש. כתב בשו"ת מחזה אליהו יא, שאשה שאינה מתכוונת להתפלל באותו יום שמונה עשרה, תיטול ידיים בלא ברכה, שכן לדעת הרא"ש נטילה זו נתקנה לקראת התפילה, ואף מדברי הרשב"א (ח"א קנג), אפשר ללמוד שתקנת הנטילה היא לקראת תפילת שחרית והיום החדש. וממילא מי שאינה מתפללת לא תברך על הנטילה. אמנם אם תקרא קריאת שמע, יכולה לברך, שגם לקראת קריאת שמע תקנו את הנטילה והברכה. וכ"כ בהליכות ביתה א, ד. וע' בהליכות בת ישראל א, הערה א, שחשש לדעתו.אבל למעשה נהגו הנשים לברך. ואפשר לבאר את הרשב"א, שאמנם מי שמתפלל צריך שהנטילה תהיה לפני תפילתו. אבל מי שאינה מתפללת, מכל מקום תקנת הנטילה לא זזה ממקומה, והרי היא כשאר ברכות השחר, ועניינה טהרה והכנה לקראת עבודת היום החדש. וכן משמע מפשט הגמ' בברכות ס, ב, שהכל מברכים על הנטילה, ולא חילקה בין גברים לנשים, וודאי שגם אז נשים שהיו מטופלות בילדים היו פטורות מתפילה. עוד אפשר לומר, שמי שיוצאת ידי חובת תפילה בברכות השחר, הרי שזו תפילתה, ועליה לברך על הנטילה שלפניה. ועוד שלדעת הב"ח, גם הרא"ש מסכים שבכל אופן תקנו חכמים נטילה בשחרית כחלק מברכות השחר, אלא שלדעת הרא"ש גם לפני תפילת מנחה וערבית, אם היו ידיו מטונפות, צריך לנוטלם בברכה. לסיכום, נראה מהגמ' ברכות ס, ב, שתקנת הנטילה בברכה עומדת גם בלא קשר לתפילה, אלא שהואיל ומתפללים בבוקר, וגם מצד התפילה צריך ליטול ידיים, ממילא הוצמדו דיניהם, הן לרשב"א והן לרא"ש. אבל נשים שחלקן לא נהגו להתפלל, חזרו לדין היסודי, שנטילת ידיים היא אחת מברכות השחר, והיא מהווה הכנה והתקדשות ליום החדש. ועיין בפניני הלכה תפילה ח, 3, בדעת החולקים על הח"א, שמהם יש קצת סיוע לכך שהנטילה אינה רק בשביל

התפילה. (וכ"כ באשי ישראל ב, כט, ובהליכות שלמה ב, ה).עיקר המגמה של הנטילה בשחרית היא לנקיון, שנאמר (תהלים כו, ו): "ארחץ בנקיון כפי", וכפי שמבואר בברכות טו, א. והמגמה של נטילת ידיים לסעודה - לטהרה וקדושה, כדוגמת נטילת ידי הכהנים בכיור לפני עבודתם. ואף שיש שוני בין המגמות, תקנו חכמים ליטול ידיים שחרית כדוגמת הנטילה לסעודה, ואף הברכה באותו נוסח. לכתחילה יש להקפיד בכל הדברים של נט"י לסעודה, שיהיה כלי וכח גברא ושמראה המים לא ישתנה. ובדיעבד, למרות שאין שם רביעית מים או כלי או כח גברא, כיוון שמועילים לנקיות לתפילה, דעת השו"ע והרמ"א, שיברכו עליהם "על נטילת ידיים". ואם המים השתנו ונפסלו לנטילה לסעודה, אפשר ליטול בהם נטילת שחרית ולברך "על נקיות ידיים" (שו"ע סימן ד' סעיפים: א, ו, ז, כב). וכתב המ"ב ד, ז, ובבאו"ה שם, שלדעת הרבה אחרונים, גם כשהמים נפסלו מנטילה לסעודה אפשר לברך עליהם בנטילת שחרית "על נטילת ידיים", מפני שהם מנקים לתפילה. ובכה"ח ד, יא, כתב, שכל שפסול לנטילה לסעודה אין לברך עליו בנטילת שחרית. וכ"כ בהלכה ברורה ד, יב.

ב - רוח-רעה

בנוסף לטעמים שלמדנו, אמרו חכמים בתלמוד (שבת קח, ב), שיש להיזהר לפני נטילת ידיים שחרית שלא לנגוע בידיו בפה, בחוטם, בעין ובאוזן, מפני שרוח-רעה שורה על הידיים לאחר השינה, והיא עלולה להזיק לאותם האיברים. ורק לאחר שייטול האדם את ידיו שלוש פעמים לסירוגין, תסתלק אותה רוח-רעה מידיו, ושוב אין סכנה אם יגע בידיו באחד מפתחי גופו.

ואף שעיקר טעם הנטילה, כדי להתכונן ולהתקדש לקראת תפילת שחרית ועבודת היום החדש, ועל כך תקנו חכמים לברך "על נטילת ידיים"; מכל מקום אנו חוששים גם לאותה רוח-רעה, ולכן אנו מקפידים ליטול את הידיים שלוש פעמים לסירוגין. דהיינו, קודם נוטלים את יד ימין, ואחר כך את שמאל, ושוב ימין ושמאל, ועוד פעם ימין ושמאל, נמצא שנוטלים כל יד שלוש פעמים לסירוגין.

וכן יש להקפיד שלא לנגוע לפני הנטילה באותם האיברים שיש בהם פתח כלפי פנים הגוף, כמו הפה, האף, האוזניים והעיניים (שו"ע או"ח ד, ג-ד; מ"ב יג). כמו כן צריך להיזהר שלא לנגוע באוכל או משקה לפני הנטילה (מ"ב ד, יד).

טעם העניין מבואר בקבלה (ע' זוהר ח"א קפד, ב), שבלילה, בעת שהאדם נרדם ונשאר דומם ללא מחשבה ומעשה, טועם כל אדם טעם של מיתה, ואז שורה עליו רוח של טומאה. וזהו שאמרו חז"ל (ברכות נז, ב), שהשינה היא אחד חלקי שישים ממיתה. עיקר

מעלת האדם ביכולתו לחשוב, להרגיש ולפעול, למען תיקונו של עולם. ובעת השינה, כשהחידלון מתפשט בו, הוא מאבד במידה מסוימת את צלם האלוקים שבו, וממילא רוח הטומאה שורה עליו. ובעת שהוא מתעורר משנתו ותודעתו חוזרת אליו, רוח הטומאה מסתלקת מכל גופו, ורק בקצה, דהיינו בידיים, נשארת רוח-הטומאה. ועל ידי נטילת הידיים שלוש פעמים לסירוגין, מסתלקת רוח-הטומאה גם מהן.

וכדי לבטלה באופן שלם, יש להקדים בכל סדר הנטילה את יד ימין הרומזת למידת החסד. ולכן לוקחים תחילה את הנטלה עם המים ביד ימין, וכדי ליטול תחילה את יד ימין, מעבירים את הנטלה ליד שמאל, וכך נוטלים תחילה את ימין ואח"כ את שמאל, וחוזר חלילה עד שלוש פעמים כל יד (ע' כה"ח ד, יב).

יש שפירשו שעיקר הנזק של רוח-רעה זו הוא לכוחות הרוחניים שבאדם; שאם יגע בעין ובאוזן לפני הנטילה, כוחות הראייה והשמיעה הפנימיים שלו ייפגעו, ויהיה באותו יום כעיוור וחרש בענייני התורה והאמונה. וכן אם יגע בפה ובחוטם, יפגע בכוח הרוחני של האכילה וההרחה (כף החיים ד, יט, עפ"י סולת בלולה).

ג - רוח-רעה בזמננו

על פי דברי הזוהר והמקובלים, יש ליטול ידיים סמוך לקימה מהשינה, כדי שלא להשהות על הידיים את רוח הטומאה. וכן הזהירו שלא ללכת יותר מארבע אמות לפני נטילת הידיים של שחרית. ולכן צריך להכין מים לפני השינה, ולהניחם ליד המיטה, כדי שמיד לאחר הקימה אפשר יהיה ליטול את הידיים (שע"ת א, ב). ויש שהקילו בזה, משום שלדעתם כל הבית נחשב כארבע אמות, וכל זמן שאין יוצאים מהבית יותר ממרחק של ארבע אמות, אין זה נחשב כהליכת ארבע אמות לפני הנטילה (שו"ת שבות יעקב ג, א).

ויש אומרים, שרוח-רעה זו בטלה מהעולם. בתוספות (יומא עז, ב) מובאת דעה, שאין אותה רוח-רעה שורה באלו המלכויות (ארצות אשכנז). ובעל ה'לחם-משנה' כתב שמשמע מדברי הרמב"ם, שחי בספרד ומצרים, שאינו חושש לרוח הרעה שנזכרה בתלמוד (שביתת העשור ג, ב). גם המהרש"ל, שחי לפני כארבע מאות שנה, והיה אחד מגדולי הפוסקים באשכנז, כתב שאין רוח-רעה מצויה בינינו (חולין פרק שמיני ל"א). וכך כתבו עוד כמה פוסקים.

כנראה שההבדל בין הדורות נעוץ בכך, שבדורות הראשונים הכח הנפשי, המיסטי, היה בולט וחזק יותר. הדבר התבטא מצד אחד ביכולת להגיע להישגים גבוהים ועמוקים יותר מבחינה נפשית ורוחנית, כמו לנבואה; ומאידך, בכל מיני כישופים ורוחות טומאה.

במשך הזמן, הכוח השכלי תפס את המקום המרכזי על חשבון הכוחות הנפשיים, ויחד עם הפסקת הנבואה גם רוחות הטומאה נחלשו ונעלמו, ובמקומן יש רוחות רעות של דעות שקריות ומזויפות.

עוד ישנה מסורת מופלאה, הקשורה בגרף פוטוצקי, שהיה בן למשפחת אצילים בפולניה, ונשאו ליבו להצטרף לעם ישראל ולהתגייר. וכיוון שהדבר היה אסור באותם הימים, התגייר בסתר ועסק בתורה. לבסוף תפסוהו הנוצרים והציעו בפניו שתי אפשרויות: לחזור לנצרות או להישרף חי. גר הצדק בחר למות בשריפה ולקדש שם שמים ברבים. באותה שעה אמר הגאון מווילנא, שרוח הטומאה איבדה מכוחה, ובעיקר ניכר הדבר ברוח הטומאה של שחרית. ולכן תלמידי הגאון מווילנא אינם מקפידים שלא ללכת יותר מארבע אמות לפני הנטילה.

למעשה: לדעת החיד"א, ה'משנה-ברורה' (מ"ב א, ב) וה'בן-איש-חי', יש להקפיד שלא ללכת יותר מארבע אמות לפני הנטילה. לעומתם ישנם פוסקים שמקילים, או משום שכל הבית נחשב כארבע אמות, או משום שכיום רוח הטומאה שעל הידיים בטלה (ע' בירור הלכה ד, א, אוצרות יוסף ב). וכך הוא המנהג הרווח ללכת יותר מארבע אמות לפני הנטילה. אולם גם לפי המקילים נוהגים להקפיד בכל מה שנזכר בתלמוד, היינו ליטול ידיים שלוש פעמים, ולא לנגוע בפתחי הגוף לפני הנטילה.

ד - זמן ברכת 'על נטילת ידיים'

הזמן הנכון לברך את ברכת "על נטילת ידיים" הוא מיד לאחר הנטילה ולפני הניגוב. ואמנם הכלל הוא, שבכל ברכות המצוות יש להקדים את הברכה לעשיית המצווה, ולכן מברכים על הפרשת חלה לפני פעולת ההפרשה, וכן מברכים על המזוזה לפני קביעתה. אולם לגבי ברכת "על נטילת ידיים" הדין שונה, משום שאין ראוי לברך את הברכה בעוד שהידיים אינן נקיות, ולכן הברכה נדחית עד לאחר הנטילה. ומיד לאחר הנטילה, עוד לפני ניגוב הידיים, יש לומר את הברכה.

בפועל, אין רגילים לברך מיד עם הנטילה הראשונה שלאחר הקימה מהשינה, וזאת מפני שבדרך כלל אנשים צריכים להתפנות לאחר השינה, ואין ראוי לברך ברכה בשעה שאדם צריך לנקביו. ועוד, שלדעת הרא"ש עיקר הנטילה נועדה להכנה לתפילה, וממילא צריך לברך על הנטילה הסמוכה לתפילה. ולכן, לאחר ההתפנות לוקחים שוב את הנטלה ונוטלים ידיים, ומברכים את הברכה לפני הניגוב. ואדם שאינו צריך לנקביו בבוקר, יברך את הברכה בנטילה הסמוכה לקימה (שו"ע או"ח ו, ב; מ"ב ד, ד).[2][2]. המ"ב ד, ד, כתב עפ"י המ"א, שהקם משנתו וצריך להתפנות, לפני שיתפנה יטול ידיו שלוש פעמים

בלא ברכה כדי להסיר את הרוח-הרעה, ואחר שיתפנה יטול ידיו בברכה, שכך הדין לפי הרא"ש, שהנטילה בברכה היא ההכנה לתפילה. אמנם הגרע"י (הלכה ברורה ד, ד, בירור הלכה ד, ד), אינו חושש כל כך לשיהוי רוח הטומאה, ומורה למעשה להקדים ההתפנות בבית הכסא לנטילת ידים שלוש פעמים, כדי שהברכה תהיה על הנטילה הראשונה, שכך נכון יותר לפי הרשב"א. ואם הוא צריך מאוד להתפנות עד שעובר על "בל תשקצו", לדעתו על פי דין צריך להקדים ההתפנות לנטילה. ע"כ. ואפשר להשיב על כך, שבשיהוי קצר לצורך נטילה אין לחוש ל"בל תשקצו". והמנהג למעשה כדברי המ"ב והמקובלים, כדי להיטהר במהרה מהרוח-הרעה. ולגבי הברכה לפני הניגוב ע"ע בכה"ח ד, ח. ואמנם לפי מנהג אשכנז אפשר לדחות את הברכה ולצרפה לסדר ברכות השחר, מ"מ יותר מהודר לברכה סמוך לעשיית המצווה, כמו שכתב במ"ב ו, ט.

לכתחילה עדיף להקדים לברך את ברכות השחר ולהתפלל עמידה סמוך לקימה מהשינה. ראשית, מפני שראוי להודות לה' בברכות השחר מיד בתחילת היום, וכן ראוי להתפלל עמידה לפני העיסוק בדברים אחרים (להלן ח, ד). בנוסף לכך, ראוי שלא להפסיק זמן רב בין ברכת "על נטילת ידיים" לתפילה, שיש סוברים שעיקר הנטילה נתקנה כהכנה לתפילה (רא"ש). וגם מי שאיננה מתפללת בבוקר מפני טרדות ביתה, תשתדל לפחות לומר את ברכות השחר סמוך לקימה ולנטילה, וכך תהיה הנטילה הכנה לברכות השחר.

וכן מי שקמה משנתה לפני עלות השחר, תיטול את ידיה ותברך "על נטילת ידיים" ותאמר את כל ברכות השחר. וכל זה בתנאי שקמה אחר חצות הלילה, אבל לפני חצות הלילה אסור לברך את ברכות השחר וממילא גם לא תברך "על נטילת ידיים"; אלא תמתין עד אחר חצות, ואחר שתתפנה לשירותים תיטול את ידיה ותברך על הנטילה ואת שאר ברכות השחר.[3][3]. בפניני הלכה תפילה ח, 3, הובאה מחלוקת אחרונים כיצד ינהג גבר שקם זמן רב לפני התפילה, ויודע שעד התפילה יצטרך שוב להתפנות - יש אומרים כי לפי דעת הרשב"א עליו לברך על הנטילה הסמוכה לשינה, ואילו לרא"ש עליו לברך על הנטילה הסמוכה לתפילה. וכתבתי להעדיף לברך על הנטילה הסמוכה לשינה. וק"ו שלגבי נשים, שחיוב תפילת שחרית אינו מוחלט לגביהן, שעדיף שיברכו על הנטילה הסמוכה לשינה כחלק מברכות השחר (עפ"י מה שנתבאר לעיל בהערה 1).דין הקמה משנתה אחר חצות לכמה שעות ושוב תלך לישון עד הבוקר, מתי תברך ברכות השחר, יבואר בהמשך ו, ו.

ה - מי שלא ישנה כל הלילה

נחלקו הפוסקים בדינו של אדם שלא ישן כל הלילה. למעשה נפסק ב'שולחן-ערוך' (ד, יג), שהנשאר ער כל הלילה, יטול את ידיו לפני התפילה בלא ברכה. וכך מצד אחד יצא ידי הסוברים שעליו ליטול ידיו, ומצד שני לא יבוא לידי ספק ברכה לבטלה.

ולדעת בעל ה'משנה-ברורה' (ד, ל), הטוב הוא שאדם שלא ישן בלילה ילך להתפנות לפני התפילה, ואחר שידיו יגעו במקומות המכוסים שבגופו, יוכל ליטול ידיו בברכה לפי כל השיטות. וכך הוא מנהג אשכנז.

לסיכום: על פי מנהג אשכנז, אשה שלא ישנה כל הלילה, אם היא עומדת להתפלל עמידה בשחרית, תלך להתפנות לפני התפילה ואחר כך תיטול את ידיה בברכה. ולמנהג ספרד, גם באופן זה לא תברך על הנטילה (כה"ח ד, מט). (ע"ע להלן ו, ז; ז, ז בדין ברכות השחר והתורה).

ו - נטילת ידיים שלוש פעמים לאחר שינה ביום

נתעורר ספק בשאלה, מהי הסיבה המדויקת לשרייתה של הרוח-הרעה על הידיים: האם השינה, שבה תודעתו של האדם מסתלקת והאדם נשאר מוטל ללא יכולת פעולה, ולפי זה גם הישנה ביום - צריכה ליטול את ידיה שלוש פעמים להסיר את הרוח-הרעה. או שהלילה החשוך, שבו העולם כולו עוצר מפעילותו, גורם לשריית הרוח-הרעה, ולכן גם מי שהיתה ערה כל הלילה צריכה ליטול את ידיה שלוש פעמים.

למעשה, כאשר מצטרפים שני הגורמים יחד, שינת קבע (לפחות חצי שעה) בלילה, אזי הרוח-הרעה שורה במלא תוקפה, וצריך מיד אחר הקימה להזדרז ליטול את הידיים שלוש פעמים, ולא לנגוע לפני כן בפתחי הגוף ובמאכלים.

ומי שישנה שינת קבע ביום, ראוי שתחמיר ותיטול ידיים שלוש פעמים לסירוגין, אבל אין צורך להזדרז בזה, ואין איסור לנגוע לפני כן בפתחי הגוף.

וכן מי שנשארה ערה כל הלילה, כשיעלה השחר, טוב שתיטול את ידיה שלוש פעמים. וכן מי שכבר קמה באמצע הלילה ומיד נטלה את ידיה שלוש פעמים, טוב שתחזור ותיטול את ידיה שלוש פעמים לסירוגין אחר שיעלה השחר, כי אולי עצם הלילה וסיומו גורם לרוח רעה (פניני הלכה תפילה ח, הערות 4, 5).

ז - קימה באמצע הלילה לתינוק או לצורך אחר

אשה הקמה משנתה באמצע הלילה, כדי לכסות את בנה או לתת מוצץ בפיו, אינה חייבת על פי הדין ליטול ידיים לפני כן. ותיזהר לא לגעת בידיים בפיו או באחד מפתחי גופו.

אבל אם היא קמה כדי להכין לו אוכל, או להחליף לו חיתול, רצוי שתיטול ידיים לפני כן, כדי שלא תיגע במאכלים או באחד מפתחי גופו בידיים לא נטולות. וכן אשה המתעוררת באמצע הלילה להניק את בנה, רצוי שתיטול ידיים לפני כן. ואם קשה לה מאוד ללכת ליטול ידיים, רשאית לסמוך על דעות המקילים שאינם מחייבים נטילה לקמים באמצע הלילה (אשל אברהם בוטשאטש ד, א, ובהלכה ג' נתבאר שיש אומרים שאין כיום רוח רעה). ובכל אופן, לכל הדעות, אין לברך על נטילה שבאמצע הלילה, מפני שחכמים תקנו לברך רק על הנטילה בבוקר, שהיא המכינה אותנו לקראת התפילה ולקראת היום החדש.

הקמה באמצע הלילה משנתה כדי לשתות דבר מה, לכתחילה טוב שתיטול את ידיה שלוש פעמים ללא ברכה, ואח"כ תברך "שהכל" ותשתה. וכן מי שהתעוררה משנתה כדי להתפנות, טוב שתיטול תחילה את ידיה שלוש פעמים, כדי שתוכל לנגוע בפתחי גופה בלא חשש. ואחר שתתפנה תרחץ את ידיה כדי לברך "אשר יצר". ואם תרצה, תוכל לסמוך על דעת הסוברים, שרק אחר הקימה בבוקר צריך ליטול ידיים שלוש פעמים, ובאמצע הלילה תתפנה בלא ליטול ידיים תחילה. אבל אחר שתתפנה תרחץ את ידיה כדי לברך "אשר יצר". ואם אין לה מים, תנקה את ידיה על ידי שפשוף בבגדה ותברך (שו"ע ד, כב).[4][4]. דעת השו"ע ד, יד-טו, שכל שינת קבע בלילה גורמת לרוח-רעה, וצריך ליטול שלוש פעמים לסירוגין כדי להסירה. ואע"פ כן כתבתי לשון "טוב", מפני שהאשל אברהם כתב בשם חותנו, שחשש רוח-רעה הוא רק לאחר הקימה בשחרית, ועל זה סמכו רבים שאינם נוטלים ידיהם כשקמים באמצע הלילה, ע"כ. ודעת רוב המקובלים עפ"י האר"י, שרק אחר שינה בחצות הלילה רוח-רעה שורה, אבל מי שהלך לישון אחר חצות, אין רוח-רעה שורה על ידיו. וגם מי שישן בחצות, אם כבר קם פעם אחת אחר חצות ונטל ידיו ג' פעמים, בפעם השנייה אין רוח-רעה שורה על ידיו. נמצא לפי זה, שרק בחלק מהפעמים שקמים בלילה צריכים ליטול שלוש פעמים. בנוסף לכך, יש אומרים שרוח-רעה בטלה בימינו. ולכן רק אחר הקימה בשחרית יש להקפיד על נטילת ידיים ג' פעמים שמקורה בתלמוד, אבל מעבר לכך, בקימות שבאמצע הלילה, טוב להקפיד אבל אין חובה. והנוהגים על פי הקבלה, צריכים להקפיד על נטילה ג' פעמים בקימה הראשונה שאחר חצות. גם מצד ברכת "שהכל" רצוי לרחוץ ידיים אבל אין חובה, כמבואר בשו"ע ד, כג. וגם אם נגע במקומות המכוסים יכול להסתפק בשפשוף ידיו, כמבואר במ"ב ד, סא. וכן לפני שמתפנים רצוי ליטול ידיים, מפני רוח

רעה, אבל אין חובה כמבואר לעיל. וע' בהערה 2 בדעת הגרע"י שאינו חושש להתפנות לפני הנטילה. ובפניני הלכה תפילה ח, ו-ז, ובהערות, הורחבו הדברים

ח - מאכלים שנגעו בהם לפני הנטילה

למדנו (בהלכה ב) שמפני הרוח-הרעה השורה על הידיים בשחרית, אין לגעת לפני הנטילה בדברי מאכל ומשקה. ואם יהודי שלא נטל את ידיו נגע בדברי מאכל, אם נגע במאכלים יבשים כדוגמת פירות שאפשר לשוטפם, ידיחם במים שלוש פעמים, וכשם שנטילת ידיים שלוש פעמים לכל יד מטהרת את הידיים, כך תטהר את הפירות. אך אם נגע בטעות במשקים או במאכלים שיתקלקלו בשטיפה, יש שהחמירו לזורקם מפני רוח-רעה ששורה עליהם (עוד יוסף חי תולדות ו); אבל לדעת רוב הפוסקים, גם מאכלים שלא ניתן לשוטפם מותרים באכילה.

ויש לכך שתי סיבות: ראשית, מפני שלדעת רוב הפוסקים, אין בכוחה של הרוח-הרעה שעל הידיים לפגום את המאכלים (ח"א כלל ב, ב; מ"ב ד, יד; ערוה"ש ד, טו). ואמנם לגבי משקה חריף כשכר, ישנם פוסקים שמחמירים, מפני חשש היזק. מכל מקום, לגבי שאר המאכלים, מוסכם על רוב הפוסקים, שאין הם נפסלים בנגיעה בידיים לא נטולות (באו"ה, ד, ה ד"ה 'לא'). ועוד, שיש סוברים (כמובא בהלכה ג), שאותה רוח-רעה בטלה מהעולם, ואין לחוש להיזקה. ולכן אין לזרוק ולהשחית את המאכלים שנגעו בהם בידיים לא נטולות.

וכן מותר לכתחילה לקנות לחם ושאר מאכלים שמונחים על מדף בחנות, אע"פ שיש חשש שמא נגעו בהם יהודים שלא נטלו את ידיהם שחרית. שכבר למדנו, שדעת רוב הפוסקים, שאין המאכלים נפסלים בנגיעה של ידיים לא נטולות. בנוסף לכך, ישנו ספק אם אכן אדם שלא נטל את ידיו שחרית נגע במאכלים הללו. ובנוסף לכך, כמעט כל האנשים רגילים לשטוף את ידיהם בבוקר, ואמרו בשם האר"י ז"ל (עוד יוסף חי תולדות ח), שגם שטיפה של פעם אחת מועילה להחליש את כוחה של הרוח-הרעה.

ט - קטנים

אמהות רבות שואלות מאיזה גיל צריך ליטול את ידי הקטנים. לדעת כמה מגדולי האחרונים, יש להקפיד שגם הילדים הקטנים יטלו את ידיהם בבוקר. ואע"פ שעדיין לא הגיעו לגיל חינוך, כיוון שהם נוגעים במאכלים, יש ליטול את ידיהם, כדי שלא יפגמו את המאכלים ברוח-רעה (חיד"א, פמ"ג משב"ז ד, ז, מ"ב ד, י). ויש נוהגים מנהג חסידות, ליטול ידי תינוקות אפילו בני יומם, וכפי שכתב בספר 'בן-איש-חי' (ש"ר תולדות י), שעל ידי כך מגדלים אותם בקדושה ובטהרה.

אולם למעשה, רבים נהגו שלא להקפיד על התינוקות שיטלו את ידיהם שלוש פעמים לאחר קימתם מהשינה, כי לדעת כמה מגדולי האחרונים, אותה רוח-רעה שורה על הידיים רק מגיל שתים עשרה לבנות ושלוש עשרה לבנים. והטעם, שככל שהאדם יכול להתקשר יותר לקדושה ולפעול לתיקונו של העולם, כך לעומת זאת גם רוח הטומאה מתאמצת לטמאו. ולכן אין אותה רוח-רעה שורה על הידיים של גויים, מפני שאינם מחויבים במצוות. וכן לגבי ילדים, כל זמן שלא נתקדשו להתחייב במצוות, גם רוח הטומאה אינה שורה עליהם במלא תוקפה. אלא שמצווה לחנך את הקטנים למצוות, וכיוון שהם מתחילים להתקשר למצוות הקדושות, גם רוח הטומאה שורה עליהם במקצת, ולכן משעה שהגיעו לגיל חינוך והם מסוגלים להבין כיצד ליטול ידיים, מצווה לחנכם ולהרגילם בנטילה (עפ"י שו"ע הרב מהדו"ת ד, ב; א"א בוטשאטש ד, ג; ציץ אליעזר ח"ז ב, ד).

לסיכום, מצווה להרגיל את הילדים מגיל חינוך ליטול ידיהם שלוש פעמים אחר השינה, וחובה ליטול מגיל מצוות. היינו שתים עשרה לנקבה ושלוש עשרה לזכר. ויש מחמירים ליטול את ידי התינוקות משעה שהם נוגעים באוכל (מ"ב ד, י). ויש יחידים שמהדרים ליטול את ידי התינוקות משעת ברית המילה או אף משעת לידתם, שכבר אז מתחילה להתגלות בהם הקדושה שבסגולת ישראל (כמובא בסוגריים בשו"ע הרב שם, וע' כה"ח ד, כב).

פרק ו - ברכות השחר

א - ברכות ההודאה

ברכות רבות תקנו חכמים לומר מיד עם הקימה בבוקר, ועניינן להודות לה' על הטוב שהוא גומל לנו בכל יום. וכך מובא בתלמוד (ברכות ס, ב), כשיתעורר משנתו יודה לה', ויאמר: "אלוהי, נשמה שנתת בי טהורה וכו', ברוך אתה ה' המחזיר נשמות לפגרים מתים"; וכשישמע את קול התרנגול המבשר את בואו של היום החדש, יאמר: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם הנותן לשכוי בינה להבחין בין יום ובין לילה"; וכשיפתח את עיניו, יברך: "פוקח עיוורים"; וכשיפשוט איבריו ויתיישב על מיטתו אחר שהיה אסור בכבלי השינה, יברך: "מתיר אסורים"; וכשילבש בגדיו, יברך: "מלביש ערומים"; וכשיעמוד על רגליו, יברך: "זוקף כפופים"; וכשיניח את רגליו על הארץ, יברך: "רוקע הארץ על המים"; וכשינעל את מנעליו, יברך: "שעשה לי כל צרכי"; וכשיתחיל ללכת, יברך: "המכין מצעדי גבר"; וכשיחגור את חגורת מכנסיו, יברך: "אוזר ישראל בגבורה";

וכשיניח על ראשו כיסוי, כובע או כיפה, יברך: "עוטר ישראל בתפארה"; וכשיטול את ידיו, יברך: "על נטילת ידיים"; וכשירחץ את פניו, יברך: "המעביר חבלי שינה מעיני" וכו'.

שגרת החיים שוחקת בדרך כלל את תשומת הלב שלנו לכל הטובה שהקב"ה משפיע עלינו, ובעקבות כפיות הטובה הזו אף הברכה היומיומית שהקב"ה משפיע על האדם אינה משמחת אותו, וחייו נעשים משעממים וריקנים, וכדי לצאת מהשיממון הוא מחפש ריגושים שונים ונגרר אחר תאוות שליליות. כדי שלא נהיה כפויי טובה תקנו לנו חכמים את ברכות השחר, שבהם נודה לבוראנו על כל הדברים הגדולים והקטנים שעל ידם אנו יכולים לתפקד בעולם. ומתוך הכרת התודה לה', אנו זוכים להתבונן על העולם במבט עשיר ומלא. אנו לומדים שלכל דבר בחיינו יש ערך אלוקי, ומתעורר בנו חשק לפעול טוב ביום החדש.

גם נשים חייבות לברך ברכות השחר, כדי להודות לה' על הטובה המתחדשת בכל יום.[1][1]. מפשטות דברי הטור והשו"ע מו, ד, משמע שנשים חייבות בברכות השחר. וכ"כ במ"ב ע, ב, ובערוה"ש ע, א. אלא שהוסיף במ"ב שלפי דעת הרשב"א ודה"ח (כמובא במ"ב נב, י, ובאו"ה שם), שזמן ברכות השחר הוא כזמן תפילה עד ארבע שעות, אם כן הזמן גרמן ואינן חייבות. אלא שלמנהג הרמ"א יז, ב, יכולות להמשיך על עצמן חיוב ולברך, ע"כ. אולם למעשה, ברור שנשים צריכות לברך ברכות השחר, ואף מנהג הספרדיות כן. וכמה טעמים לכך וכל אחד מהם מספיק להלכה. ראשית, מפני שנפסק להלכה שזמנן של ברכות השחר כל היום (כמבואר בהמשך הלכה ה', וכ"כ ביחו"ד ד, ד). שנית, מפני שהן ברכות ההודאה, שנשים חייבות בהן כגברים, שאסור לאדם ליהנות מהעולם הזה בלא ברכה (ברכות לה, א). ובשו"ת מחזה אליהו יג, באר עפ"י סברות טו"א וחכמת שלמה, שגם לדה"ח אין ברכות השחר נחשבות שהזמן גרמן, אלא המציאות שקמים בבוקר גורמת לכך שצריך לברכן סמוך לתחילת הנאתן. (ולפי אור לציון ח"ב ד, א, אכן נשים פטורות מטעם שהזמן גרמן, אלא שטוב שיברכו, כיוון שהן ברכות השבח וההודאה. ע"כ. ולפי הסברות שכתבנו נשים חייבות). וכפי שכבר למדנו לעיל ב, ד-ה, אפשר בדיעבד לצאת ידי חובת תפילה בברכות השחר.ויש שתי ברכות שנתקנו מפני מנהג הגברים, אבל כיוון שיש בהם שבח כללי לישראל, גם נשות ישראל צריכות לברכן, וכפי שנלמד בהמשך בהלכה ד'. האחת - ברכת "אוזר ישראל בגבורה" שנתקנה על חגירת החגורה להפסיק בין הלב לערווה (רמ"א מו, א), שהוא דין השייך

לגברים, כמבואר בהמשך (י, ז). והשנייה - "עוטר ישראל בתפארה" שנתקנה על כיסוי הראש לגברים (מ"ב מו, ט), וכמבואר בהמשך י, ה-ו. (וכ"כ בהליכות ביתה ג, הערה יא).

ב - שעשני כרצונו

תקנו חכמים בברכות השחר שלוש ברכות הודאה מיוחדות, ואלו הן: "שלא עשני גוי", "שלא עשני עבד"; והברכה השלישית: "שלא עשני אשה", והנשים מברכות: "שעשני כרצונו".

שני פירושים ישנם לברכת הנשים. לפירוש אחד, יש בברכה זו כעין הצדקת הדין על הרעה, שאף שהנשים נצטוו בפחות מצוות, הן מברכות את ה' מתוך אמונה שהכל לטובה, ואומרות "שעשני כרצונו" (טור או"ח מו, ד). לעומת זאת יש מפרשים, שבברכה זו באה לידי ביטוי מעלתה היתירה של האשה, שהיא מכוונת יותר לרצונו של ה' יתברך, ולכן דווקא היא יכולה לומר "שעשני כרצונו". וזה שהנשים מחויבות בפחות מצוות, הוא מפני שמצד טבען הן מתוקנות יותר, ולכן נצרכות לפחות מצוות כדי לתקן את עצמן. הדבר בא לידי ביטוי בכך שהאדם נברא עפר מהאדמה, ואילו האשה נבראה מחומר זך יותר, מצלעו של האדם. כלומר, האשה מבטאת התפתחות נוספת מעל קומתו של האיש (שיחות הרצי"ה בראשית ע' 78-77; שמות ע' 380; עולת ראיה ח"א ע' עא-עב).

לא מקרה הוא שלפירוש הפשוט ישנה עדיפות לגברים, ולפירוש העמוק ישנה עדיפות לנשים, מפני שאכן לפי המבט הפשוט מעלתם של הגברים יתירה, ואילו מעלתן של הנשים ניכרת על ידי מבט עמוק יותר. ולכן הצניעות המדגישה את המעלה הפנימית חשובה יותר לנשים.

למעשה, מנהג אשכנזיות לברך: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם שעשני כרצונו". ומנהג ספרדיות לומר ברכה זו בלא שם מלכות: "ברוך שעשני כרצונו". ואמנם גם ב'שולחן-ערוך' (מו, ד) נפסק לומר ברכה זו בשם ומלכות, מכל מקום נהגו רוב הנשים הספרדיות שלא לאומרה בשם ומלכות, מפני חשש ברכה לבטלה, שברכה זו לא נזכרה בתלמוד (כה"ח מו, מא).

ובברכות שלא עשני גוי ועבד, ספרדיות נוהגות לומר: "גויה" ו"שפחה", ואשכנזיות נוהגות לברך כגברים, מפני ששם "גוי" ו"עבד" כולל גברים ונשים.

ג - סדר ברכות השחר

כפי שלמדנו, תקנת חכמים המקורית היתה, לברך ולהודות על כל דבר ודבר סמוך להנאתו. דהיינו, כשתתעורר משנתה תודה לה' על הנשמה שנתן בה, ותברך: "אלוהי נשמה", וכשתפתח את עיניה תברך: "פוקח עיוורים", וכשתפשוט איבריה, תברך:

"מתיר אסורים", וכך בכל הברכות. אבל כיום השתנה המנהג, ורגילים לברך את כל ברכות השחר ברציפות.

לכאורה יש מקום לתמוה, הרי ברור שראוי יותר להודות לה' בסמוך להנאה, וכך תהליך הקימה מהשינה יקבל משמעות עמוקה כאשר ברכות התודה לה' ילוו אותו בכל שלב ושלב. אכן, הרמב"ם פוסק לברך את כל ברכות השחר בדיוק כפי שמובא בתלמוד, דהיינו כל ברכה בעיתה, ויש מעולי תימן שנוהגים כך גם היום.

אבל כאמור, המנהג הרווח הוא לומר את כל ברכות השחר בבת אחת. וזאת מפני שאם יאמרום במהלך הקימה, יש חשש שמא ישכחו לברך ברכה אחת או יותר, אבל כשיאמרום ברציפות, יזכרו לומר את כולן. ועוד, שאנו רוצים להדר ולברך את ברכות השחר בצורה המכובדת ביותר, כלומר בידיים נקיות ובלבוש מכובד, ולכן אנו דוחים את אמירת הברכות עד אחר סיום כל ההכנות לקראת התפילה. ועוד, שישנם אנשים שקשה להם מאוד לכוון מיד בקומם מן השינה, ורק אחר שיתלבשו וירחצו את פניהם - יוכלו לומר את ברכות השחר בכוונה (עפ"י שו"ע מו, ב, וסדר היום).

ד - ברכות השחר למי שלא נהנה

נחלקו גדולי הראשונים בשאלה, האם אדם שלא נהנה באופן אישי מאחת מברכות השחר יכול לאומרה? למשל, האם עיוורת יכולה לברך "פוקח עיוורים"?

לדעת הרמב"ם (תפילה ז, ט), רק מי שנהנה מאותו דבר יוכל לברך עליו. לפיכך, אשה שישנה בלילה עם בגדים, כיוון שאינה מתלבשת בבוקר, לא תברך "מלביש ערומים". נכה שאינה יכולת ללכת, לא תברך "המכין מצעדי גבר". משותקת שאינה יכולה להניע את איבריה, לא תברך "מתיר אסורים" ו"זוקף כפופים". וכן נוהגים מקצת מעולי תימן. וגם בעל ה'שולחן-ערוך' (או"ח מו, ח) חשש לדעתו, ופסק לומר את אותן הברכות בלי הזכרת השם.

לעומת זאת, דעת הגאונים וביניהם רב נטרונאי גאון ורב עמרם גאון, וכך כתב בספר הכלבו (סימן א), שצריך לומר את כל ברכות השחר על הסדר, בין שנהנה מהם ובין שלא נהנה, משום שברכות השחר נתקנו על הנאת כלל העולם. ועוד, שגם זה שאחרים נהנים מדבר מסוים מועיל באופן עקיף למי שאינו נהנה ממנו באופן ישיר. ולכן גם משותקת שאינה יכולה להזדקף, תברך את ה' על כך שאחרים יכולים להזדקף ולסייע לה. וכן עיוורת תברך "פוקח עיוורים", על שאחרים יכולים לראות, ועל ידי כך יוכלו להראות לה את הדרך, ולהכין לה את כל צרכיה. וכן פסק הרמ"א (או"ח מו, ח).

וכן דעת האר"י הקדוש, שכל יהודי צריך לומר את כל סדר ברכות השחר, כדי להודות לה' על הטובה הכללית שהשפיע לעולם. ובמנהגי התפילה נהגו הספרדים ללכת על פי האר"י, ולכן גם הספרדים נוהגים לומר את כל ברכות השחר על הסדר.[2][2]. ברכת "שעשה לי כל צרכי" נתקנה על המנעלים, וביום כיפור ותשעה באב שאין נועלים בהם נעליים, למנהג אשכנזים ומקצת ספרדים, מברכים על ההנאה הכללית, ועל זה שאפשר ללכת בנעליים שאינם של עור. ולמנהג רוב הספרדים, הואיל ונאסרה בהם נעילת הסנדל, אין מברכים בימים אלו "שעשה לי כל צרכי" (פ"ה תפילה ט, 1).

ה - עד מתי זמנן של ברכות השחר

לכתחילה יש לומר את ברכות השחר עד כמה שאפשר סמוך לקימה מהשינה, שהרי לפי עיקר התקנה היה צריך לברכן על סדר הקימה מהשינה, ואף שאנו נוהגים לברכן ברציפות אחר כך, מכל מקום אין ראוי לדחותן יותר.

ומי שלא ברכה אותן סמוך לקימה, תשתדל לברכן עד סוף זמן תפילת שחרית, מפני שיש משווים את זמנן לזמן תפילת שחרית. כלומר, תשתדל לברכן עד ארבע שעות של היום, ובדיעבד עד חצות היום. ומכל מקום, מי שלא הספיקה לאומרן עד חצות היום, תוכל לאומרן כל היום, מפני שלדעת רוב הפוסקים, זמנן שונה מזמן תפילת שחרית, מפני שהן ברכות הודאה על הדברים הטובים שהאדם נהנה מהם במשך כל היום, ולכן בדיעבד אפשר לברכן כל היום (פ"ה תפילה ט, 3).

ומי שאמרה ברכות קריאת שמע והתפללה עמידה ונזכרה ששכחה לומר את ברכות השחר, תשלים את כל הברכות חוץ מברכות התורה ו"אלוהי נשמה". מפני שגם אם לא התכוונה לכך, לדעת רבים מהפוסקים, יצאה ידי חובת ברכות התורה בברכת "אהבת עולם" שלפני קריאת שמע, ויצאה ידי חובת ברכת "אלוהי נשמה" בברכת "מחיה המתים" שבתפילת עמידה (שו"ע מז, ז. מ"ב נט, ט. וע' בהמשך ז, ה, ובפניני הלכה תפילה ט, 2).

ו - זמן ברכות השחר למי שקמה באמצע הלילה

כפי שלמדנו, לכתחילה יש לברך את ברכות השחר סמוך לקימה מהשינה, ואין צורך לאומרן דווקא אחר שיעלה השחר. ולכן הקמה לפני עלות השחר, כדי לעבוד או ללמוד או לכל מטרה אחרת, תאמר מיד לאחר הקימה מן השינה את ברכות השחר. אבל לפני חצות הלילה אין לברך את ברכות השחר, ולכן הקמה מן השינה לפני חצות, תמתין עד לאחר חצות הלילה, ואחר שתתפנה תיטול ידיים, תברך על הנטילה ואת שאר ברכות

השחר. ואם ברכה לפני חצות הלילה לא יצאה. (זמן חצות משתנה לפי עונות השנה ומופיע בלוחות). (מ"ב מז, לא; כה"ח כט; פ"ה תפילה ט, 4; ולעיל ה, ד).
הקמה אחר חצות הלילה לכמה שעות ומתכננת אח"כ לחזור לישון עד הבוקר, תאמר את ברכות השחר אחר קימתה העיקרית. אם עיקר קימתה באמצע הלילה, ואילו השינה שתישן לפנות בוקר נחשבת אצלה כמו שינה בצהרים, אזי מוטב שתברך את ברכות השחר אחר קימתה הראשונה. ואם עיקר קימתה בבוקר, תברך את ברכות השחר אחר קימתה השנייה.[3][3]. כך דעת רוב הפוסקים וכך ההלכה. אמנם יעויין בפ"ה תפילה ט, 5, שלפי המקובלים עדיף לברך אחר הקימה הראשונה. ומי שחוששת שתשכח לברך אחר הקימה השנייה, למרות שהיא העיקרית, תוכל לסמוך על הסוברים כן, ולברך אחר הקימה הראשונה. אולם ככלל, כאשר ישנה מחלוקת בין הפוסקים לפי ההלכה והמקובלים, ההלכה כפוסקים לפי ההלכה, זולת יחידים שנוהגים בכל דרכיהם על פי הקבלה. וכן תנהג לגבי ברכות התורה (כמבואר בהמשך ז, ז).

ז - מי שהיתה ערה כל הלילה

ככלל, גם מי שלא ישנה כל הלילה צריכה לברך את ברכות השחר, שכבר למדנו (בהלכה ד) שברכות אלו נתקנו על ההנאה הכללית, ולכן גם מי שלא נהנתה באופן אישי מדבר מסוים - מברכת עליו. אמנם לגבי מספר ברכות ישנם חילוקי מנהגים.
לעניין נטילת ידיים, למנהג ספרדים לא תברך על הנטילה (כה"ח ד, מט). ולמנהג אשכנזים, אם היא עומדת להתפלל עמידה, תתפנה לפני כן ותיגע באחד המקומות המכוסים, ואח"כ תיטול ידיים בברכה (מ"ב ד, ל. ונתבאר לעיל ה, ה).
לגבי ברכות התורה, ישנה מחלוקת אם בבוא היום החדש צריך לברכן בשנית, ולכן הטוב הוא שתאמר את ברכת "אהבת עולם", שבנוסף לכך שהיא אחת מברכות קריאת שמע, היא גם מועילה במקום ברכות התורה. ותקפיד לקרוא אחר הברכה את פרשת שמע כדי ללמוד דבר מה אחר הברכה.[4][4]. ואמנם לגבי גברים ישנו ספק אם קריאת שמע נחשבת כלימוד, כמבואר בפניני הלכה תפילה י, 2. אולם לגבי נשים שאינן מחויבות בקריאת שמע ברור שהיא נחשבת כלימוד, כמבואר במ"ב מז, יז. ולגבי גברים, לדעת רבים מהפוסקים בבוא היום החדש יברכו ברכות התורה, וכך נוהגים למעשה ספרדים וחלק מיוצאי אשכנז, כמבואר בפניני הלכה תפילה י, ז. אולם לגבי נשים, בכל מצב של ספק, יש להקל ולא לברך (ברכ"י, כה"ח מז, לד). אחת הסיבות לכך, מפני שלדעת פוסקים רבים, גברים חייבים בברכת התורה מהתורה, ולכן במקרה של ספק צריכים להחמיר ולברך, אבל נשים אינן חייבות בברכות התורה מהתורה. ולכן העצה

הנכונה, שבכל מצב של ספק תברך "אהבת עולם" ("אהבה רבה" למנהג אשכנז), ובזה תצא ידי ברכות התורה, כמבואר בשו"ע מז, ז. וגם מי שלא רגילה לברך בכל יום "אהבת עולם", יכולה לצאת בזה. וכך מבואר בהמשך ז, ה. (ועיין לעיל ב, 10)
וכן נסתפקו לגבי ברכות "אלוהי נשמה" ו"המעביר שינה", שיש אומרים שרק מי שישנה בלילה יכולה לברכן. כדי לצאת מהספק - טוב שתשמע אותן מחברתה ותכוון לצאת בשמיעתן. ואם אין לה שם חברה או בן משפחה שצריך לברכן, למנהג ספרדים וחלק מהפוסקים האשכנזים תברכן בעצמה. (פניני הלכה תפילה ט, ו, והערה 6. אמנם לנוהגים על פי ה'משנה-ברורה' לא תברך אותן).

פרק ז - ברכות התורה

א - שייכות הנשים לתורה

התורה שייכת לכלל ישראל, גברים ונשים כאחד. וכאשר אנחנו אומרים בברכת התורה: "אשר בחר בנו מכל העמים", הכוונה שה' בחר בכל ישראל, גברים ונשים כאחד, ומתוך כך "נתן לנו את תורתו". וכן מקובל במסורת, שאילו בעת מתן תורה היתה חסרה אפילו שפחה אחת מישראל, נתינת התורה היתה מתעכבת. וכן במצוות הקהל, המלך קורא בתורה לפני כל ישראל, האנשים, הנשים והטף (דברים לא, יב).
ואמנם נשים פטורות ממצוות תלמוד תורה, שנאמר (דברים יא, יט): "וְלִמַּדְתֶּם אֹתָם אֶת בְּנֵיכֶם לְדַבֵּר בָּם", ולמדו חכמים (קידושין כט, ב): "בניכם ולא בנותיכם".
אולם מצד השייכות הכללית לתורה, מצינו שנשים קודמות לגברים. לדוגמא, בעת מתן תורה נאמר במפורש למשה רבנו לפנות תחילה לנשים. שנאמר (שמות יט, ג): "כֹּה תֹאמַר לְבֵית יַעֲקֹב וְתַגֵּיד לִבְנֵי יִשְׂרָאֵל", ופירשו חכמים: תאמר לבית יעקב אלו הנשים, שלהן תאמר בלשון רכה. ותגיד לבני ישראל אלו הגברים, ולהם תדבר בלשון קשה ותבאר להם את עונשי התורה ודקדוקיה, שלשון 'תגיד' רומזת לדברים הקשים כגידין. ולמדו ממה שנאמר "כֹּה תֹאמַר" שיש להקפיד על הסדר, היינו שתאמר לנשים תחילה (מכילתא, והובא ברש"י).
וכן למדנו את היחס לכבוד תורה וכבוד תלמידי חכמים מהאשה השונמית, שהיתה הולכת לנביא בשבתות וראשי חודשים (מלכים ב' ד, כג; ר"ה טז, ב). ואין זה מקרה שהיחס לכבוד התורה נלמד מאשה, מפני שהנשים שייכות יותר לצד הכללי העליון שבתורה (שיחות הרצי"ה שמות ע' 178-181).

כלומר, ישנן שתי צורות התקשרות לתורה. האחת לימודית, והיא המצווה לגברים ללמוד תורה. והשנייה כללית, השייכת יותר לנשים. בחיי היום יום ברור שהמצווה לגברים ללמוד תורה בולטת יותר, אולם לטווח ארוך, היחס הכללי של הנשים לאמונה ולתורה הוא בעל השפעה גדולה יותר. וזהו שאמרו חז"ל: "גדולה הבטחה שהבטיחן הקדוש ברוך הוא לנשים יותר מן האנשים". וביארו חכמים, שנשים זוכות להבטחה היתירה בזכות ששולחות את בניהן ללמוד תורה, ומעודדות את בעליהן ללמוד תורה בבית המדרש, וממתינות להם בשמחה עד שיסיימו את לימודם בלי להאיץ בהם לשוב הביתה בהקדם (עפ"י ברכות יז, א).

דווקא בזכות הפטור של הנשים מלימוד דקדוקי התורה, יש להן יכולת לקלוט יותר את הצדדים הכלליים, הערכיים, של התורה, ומתוך כך לעודד את בעליהן ובניהן ללמוד תורה, ועל ידי כך לקיים את התורה בישראל. אמנם ברור שגם לגברים יש שייכות עמוקה לצד הכללי שבתורה, שכל הפרטים והדקדוקים שבתורה נובעים מכלל התורה, ומאידך גם הנשים צריכות לדעת את ההגדרות של יסודות האמונה וההלכות המעשיות שבתורה, כפי שיבואר בסעיף הבא. אלא שככלל, הגברים שייכים יותר להגדרות המדויקות שבתורה, ואילו הנשים שייכות יותר להופעה הכללית של התורה בחיים. וביחד, על ידי הגברים והנשים, מופיעה התורה בשלימות.

ב - מצוות תלמוד תורה לנשים

הבדל יסודי ישנו במצוות תלמוד תורה בין גברים לנשים. המצווה המוטלת על הגברים היא ללמוד תורה, ואילו המצווה המוטלת על הנשים היא לדעת את מצוות התורה, כדי לחיות על פי הדרכתה. כלומר, אשה שזכתה לדעת את כל ההלכות המעשיות, ואת כל יסודות האמונה והמוסר, ברמה ובעומק הנדרשים כדי לכוון את דרכה בחיים, אין עליה יותר מצווה להמשיך ללמוד. אולם גבר שלמד את כל התורה, אפילו אם הוא זוכרה על פה, מצווה עליו להמשיך ללמוד ולהתעמק בתורה.

הרי שיש בלימוד התורה שני חלקים. האחד, לדעת את הדרכות התורה, בהלכה ואמונה, כדי לחיות חיים שלימים, וזה החלק שבו מחויבים הגברים והנשים בשווה. החלק השני הוא הנוטה יותר אל העיון, הפלפול והמחקר, ובו מחויבים הגברים ולא הנשים. לכן יש שוני בין תוכניות הלימוד. בתוכנית הלימוד לנשים העיקר הוא לדעת את כל יסודות האמונה, המוסר וההלכה. ואילו בתוכנית הלימוד לגברים, בנוסף ללימוד ההלכה, האמונה והמוסר, יש לשים דגש על לימוד הגמרא ומפרשיה.

אמנם נשים שרוצות להתעמק בתורה לשם שמים, רשאיות להוסיף ללמוד גמרא בעיון. ובתנאי שילמדו תחילה היטב את יסודות האמונה, המוסר וההלכות שחובה עליהן ללמוד. ובמיוחד נשים חכמניות צריכות להרבות בלימוד ובהפנמת יסודות האמונה וההלכה קודם שיתעמקו בגמרא בעיון, כדי שתהיה יראתן קודמת לחכמתן.

אבל לכל שאר הנשים, שאין להן חשק מיוחד להתעמק בתורה, ההדרכה הכללית של חז"ל היא, שלא להעמיק בפלפול השיטות, אלא ללמוד בבהירות את סיכום ההלכות המעשיות בטעמיהן, ולהעמיק ביסודות האמונה והמוסר.

היו דורות שבהם היה די לנשים בלימוד פשוט מאוד של ההלכות הקשורות לבית ולמשפחה, ומעט דברי מוסר. לימוד זה הספיק כדי ליצור בנפשן את ההזדהות והמסירות הרצויה לקיום התורה והחיים היהודיים. אבל בדורות האחרונים, עם התרבות שעות הפנאי, התפתחות ההשכלה הכללית וההתמחות המקצועית של נשים בתחומים שונים, ברור שנשים צריכות ללמוד הרבה יותר תורה מכפי שלמדו בעבר. ואכן, על פי הדרכת גדולי ישראל בדורות אלה, נוצרו מוסדות חינוך ולימוד תורניים המיוחדים לבנות ולנשים. כמו למשל מוסדות "בית-יעקב" שנוסדו בפולין על ידי הגברת שרה שנירר, בעידודם ותמיכתם של גדולי רבני פולין.

שינוי זה אינו מבטל את ההבדל ההלכתי העקרוני שבין הגברים, שמצווים בלימוד תורה גם לשם הצד המחקרי והעיוני, לבין הנשים שאינן מצוות בכך. מרן הרב קוק מבאר, שדווקא על ידי השוני הזה שבין גברים לנשים, נוצרת השלמה בין השכלתנות המנתחת לבין הרגש החי והטבעי המאחד ומבסס את דברי התורה בחיים הממשיים (ע' בפירוש עין איה למסכת ברכות פרק שביעי מ"ו).[1][1]. בסוטה כ, א, לדעת בן עזאי מצווה על האב ללמד את ביתו תורה. ואילו לדעת רבי אליעזר אסור ללמד, שכל המלמד את ביתו תורה כאילו מלמדה תיפלות. וכן דעת רבי יהושע. ובירושלמי סוטה פ"ג ה"ד מבואר, שלדעת ר' אלעזר בן עזריה, יש אמנם מצווה שהנשים ישמעו את התורה אבל אין מצווה שילמדוה בעיון. למעשה פסק הרמב"ם בהל' ת"ת א, יג, כר' אליעזר, שאין ללמד את הבת תורה, מפני שרוב הנשים אין דעתן מכוונת לכך, ואם מלמדה תושבע"פ כאילו מלמדה תיפלות. וכל זה לגבי תורה שבעל פה, אבל המלמדה תורה שבכתב, אע"פ שגם לגביה כתב הרמב"ם שאין לאב ללמד את ביתו, מ"מ אם לימד את ביתו תושב"כ אינו נחשב כמלמדה תיפלות. וכ"כ הטור והשו"ע יו"ד רמו, ו. והטעם, שב'הקהל' ישנה מצווה להשמיע מתושב"כ לכל ישראל כולל נשים, לפיכך אי אפשר לומר שהמלמד את ביתו תושב"כ מלמדה תיפלות. ומי שרוצה מעצמה ללמוד, בלא שהוריה או מסגרת אחרת

מחייבים אותה לכך, רשאית ללמוד ויש לה בזה זכות, כמבואר ברמב"ם שם: "אשה שלמדה תורה יש לה שכר אבל אינו כשכר האיש, מפני שלא נצטוית, וכל העושה דבר שאינו מצווה עליו לעשותו אין שכרו כשכר המצווה שעשה אלא פחות ממנו". נמצא שכל האיסור הוא שהאב ילמד את ביתו ביוזמתו, אבל אם היא עצמה מעוניינת בכך לשם שמים אין כל איסור, ולהיפך יש לה בזה זכות.

וכן מבואר ברמב"ם הל' יסודי התורה פ"ד הי"ד, שיש מצווה לכל אדם לאהוב את ה' ולירא ממנו, והדרך להגיע לאהבתו ויראתו בשלימות היא על ידי לימוד התורה, בתחילה בהוויות אביי ורבא בידיעת המותר והאסור בכל המצוות, ולאחר מכן בלימוד 'מעשה בראשית' ו'מעשה מרכבה'. וכתב על זה הרמב"ם: "שהן הטובה הגדולה שהשפיע הקב"ה לישוב העולם הזה כדי לנחול העולם הבא, ואפשר שידעם הכל, גדול וקטון, איש ואשה, בעל לב רחב ובעל לב קצר". (כ"כ הרב רבינוביץ בפירושו לרמב"ם 'יד-פשוטה').

נמצא שהאידיאל לעתיד הוא שתימלא הארץ דעה את ה', וכל הנשים ילמדו מרצונן את התורה בהבנה שלימה, ויגיעו לאהבת ה' ויראתו בשלימות. וכן ידוע שהיו נביאות וחכמניות. אמנם נראה שגם לפי האידיאל יש הבדל בין אופי הלימוד הגברי לנשי.מכל מקום הסיכום לענייננו, שמי שחשקה נפשה בלימוד עיוני רשאית ללמוד ויש לה בזה מעלה וזכות. אמנם נשים טובות ואף צדיקות שאין להן רצון ללימוד זה, אין ללמדן. והמלמדן, כאילו מלמדן תיפלות. כפי הנראה הסיבה לכך מורכבת משני חלקים, האחד שייך לאופי הנשי, שעל פיו ראוי שהאשה תתעמק בתורה מתוך חופש ורצון גמור. והשני, שלפי ערך הבנת רוב הנשים בזמנים בהם עול הבית מרובה ושעות הפנאי מועטות, לימוד התורה העיוני אינו יכול להיות כראוי, והרי הוא כתיפלות, ונזקו מרובה מתועלתו. וכל זה אמור לגבי לימוד לשם עיון בלבד. אבל בלימוד לצורך קיום המצוות, נשים חייבות, וכ"כ הרמ"א יו"ד רמו, ו, עפ"י האגור והסמ"ק, שנשים חייבות ללמוד דינים השייכים להן. וכן נפסק בשו"ע או"ח מז, יד, שנשים מברכות ברכת התורה, והטעם שהן צריכות ללמוד את מה שנחוץ להן כדי לחיות על פי התורה. וכיום עינינו רואות שנשים צריכות ללמוד היטב את ההלכה בטעמיה, ואת יסודות האמונה, ללא כן חיי התורה שלהן ודאי לא יהיו ברמה הנאותה, ועל כן חובה ללמד את הבנות כפי הנצרך לקיום התורה וביסוס האמונה. (הערה זו הובאה ברובה בפניני הלכה ליקוטים א' א, טז).

ג - תוכן ברכת התורה ושייכותה לנשים

שלושה חלקים לברכות התורה. בראשון, מברכים את ה' שקדשנו במצוותיו וצוונו לעסוק בדברי תורה. בשני, מבקשים שתהיה התורה שה' מלמד את עמו ישראל עריבה בפינו ונזכה ללומדה בחשק, ונזכה אנחנו וצאצאינו לדעת את התורה.[2][2]. נחלקו הראשונים והאחרונים כמה ברכות יש בברכות התורה. לדעת ר"ת, רא"ש ועוד - שתי ברכות, כי החלק השני הוא המשך של הראשון, ולכן צריך לפותחו ב'ו' החיבור "והערב", וממילא ברור שאין לענות אמן אחר סיום החלק הראשון. ולדעת הרמב"ם ועוד, יש שלוש ברכות, והחלק הראשון הוא ברכה בפני עצמה, ועונים אחריה אמן, ואומרים אח"כ "הערב". בשו"ע או"ח מז, ו, כתב שעדיף לפתוח "והערב" ב'ו' כדי לצאת ידי כולם. וכתב במ"ב יב, שדעת רוב האחרונים שלא לענות אמן אחר סיום החלק הראשון, ולכן טוב לאומרו בלחש לצאת מהספק. אולם כתבו הבא"ח וכה"ח מז, סעיפים: י, יג, בשם האר"י, שעונים אחריו אמן, כי הם שתי ברכות נפרדות, ואעפ"כ אומרים "והערב" ב'ו'.

בחלק השלישי, מברכים ומודים לה' שבחר בנו מכל העמים ונתן לנו את תורתו. ואמרו חכמים (ברכות יא, ב), שזו הברכה המובחרת שבברכות, מפני שמוזכרת בה סגולת ישראל, שה' "בחר בנו מכל העמים" ומתוך כך "נתן לנו את תורתו". זה הטבע הנשמתי של ישראל, שקשור ודבוק בה' ובתורתו, ולכן רק עם ישראל יכול לקבל את התורה ולהאיר על ידה את העולם. מבני אומות העולם יכולים להיות גויים צדיקים וחסידים, אבל זו תהיה חסידות פרטית של אנשים יחידים שלא יוכלו לתקן את העולם כולו. רק עם ישראל יכול לעבוד את ה' במסגרת לאומית, ולחתור לתיקון העולם כולו בדרכי האמת והחסד, כפי שניכר מההיסטוריה הארוכה שלנו.

החלק השני והשלישי ודאי שייכים לנשים. בחלק השלישי אנו משבחים ומודים לה' שבחר בנו מכל העמים ונתן לנו את תורתו, ובזה כפי שכבר למדנו (הלכה א) הנשים שוות לגברים. וגם החלק השני שייך לנשים, שזוהי גם תפילתן של נשים שתהיה התורה עריבה בפינו ובפי צאצאינו. אולם לגבי החלק הראשון התעוררה שאלה, כיצד נשים תברכנה: "אשר קדשנו במצוותיו וצוונו" על העיסוק בדברי תורה, והלא נשים פטורות ממצוות תלמוד תורה. יש שביארו שגם נשים יכולות לברך על מצוות שהן פטורות מהן, מפני שאין אומרים בנוסח הברכה "וצוונו" באופן אישי אלא "וצוונו", היינו את כלל ישראל, וממילא יכולות לברך גם על התורה (ר"ת, ר"ן, רמ"א). ויש אומרים, שככלל, אסור לנשים לברך על מצוות שאינן חייבות בהן (רמב"ם, או"ז, שו"ע), ואע"פ כן את ברכות התורה מברכות, מפני שכפי שלמדנו, גם נשים צריכות ללמוד את ההלכות

המעשיות ואת יסודות האמונה, לפיכך גם נשים מברכות "אשר קדשנו במצוותיו וצוונו". [3][3]. כתב בשו"ע מז, יד: "נשים מברכות ברכת התורה". ובב"י הזכיר דברי האגור ומהרי"ל (החדשות מה), שאע"פ שאינן חייבות, ואף אמרו שהמלמד ביתו תורה כאילו מלמדה תיפלות (סוטה כ, א), זהו בתורה שבע"פ, אבל לא בתורה שבכתב. ועוד, שהן קוראות קורבנות וצריכות לברך לפני כן. ועוד, שהן צריכות ללמוד את הדינים השייכים להן, וכפי שכתב הסמ"ק. ע"כ. ולפי טעם זה אשה יכולה להוציא גברים בברכתה. והגר"א באר (סו"ס מז), שהן מברכות על התורה כמו על שאר מצוות שהזמן גרמן, שלדעת ר"ת והר"ן והרמ"א (או"ח תקפט, ו), רשאיות לברך עליהן. וכ"כ עוד אחרונים רבים. ולפי זה אשה אינה יכולה להוציא גברים בברכתה. אלא שלפי טעם זה קשה היאך לשו"ע נשים מברכות, והלא הוא פוסק כרמב"ם שנשים אינן רשאיות לברך על מצוות שאינן חייבות בהן (או"ח יז, ב; תקפט, ו). ואכן בשו"ת חקרי לב (או"ח י) סובר שאין לנשים לברך "אשר קדשנו במצוותיו וצוונו לעסוק בדברי תורה". אמנם את ברכת "אשר בחר בנו" משמע ממנו שרשאיות לברך, שהיא ברכת שבח. והחיד"א (שו"ת יוסף אומץ סז) פירש, שהשו"ע כתב שמברכות מפני שכך המנהג הקדום. ועל כרחך צריך לבאר שהוא מפני שהנשים חייבות ללמוד את דיניהן, כדי לדעת לקיימם (וכ"כ בספר חסידים סי' שיג). ואע"פ שחובה זו אינה מצד מצוות תלמוד תורה, מ"מ כיוון שבפועל צריכות ללמוד, יכולות לברך. ובשם הגר"ח מבריסק ביארו, שברכת התורה אינה רק ברכה על המצווה אלא ישנו דין בפני עצמו שצריך לומר ברכה לפני לימוד תורה, וכיוון שנשים צריכות לעסוק בתורה כדי לדעת דיניהן - צריכות לברך. וכעין זה כתב באורח משפט יא. ויעויין עוד בהליכות ביתה ג, א-ב, ילקוט יוסף מז, יח, שסיכמו את הסוגיה. ובעוד מקורות באש"י ז, הערות לא-לב.

ד - ערכה של ברכת התורה

אחר שהארץ נחרבה וישראל גלו מעל אדמתם, התעוררה השאלה הגדולה (ירמיה ט, יא): "עַל מָה אָבְדָה הָאָרֶץ"? כמובן שהכל ידעו שמפני חטאינו גלינו מארצנו, השאלה היתה מהו החטא השורשי שבעטיו החלה ההתמוטטות הרוחנית שגרמה לחורבן. שאלה זו נשאלה לחכמים, לנביאים ולמלאכי השרת, ולא ידעו להשיב. עד שהקב"ה בכבודו ובעצמו פירש: "וַיֹּאמֶר ה' עַל עָזְבָם אֶת תּוֹרָתִי אֲשֶׁר נָתַתִּי לִפְנֵיהֶם" (שם ט, יב), ופירשו חכמים בתלמוד, שהכוונה היא שלא ברכו בתורה תחילה (נדרים פא, א). כלומר, אף שבפועל למדו תורה, כיוון שלא התייחסו אליה כאל הוראה אלוקית מן השמים, נחשב הדבר שעזבו את תורת ה'. שכל הלומד תורה כאחת החכמות האנושיות, אינו

נחשב כלל לומד תורה. אבל כשאומרים את ברכת התורה כראוי, הרי שניגשים אל התורה מתוך אמונה והתקשרות אל נותן התורה.

עוד שאלו חכמים (נדרים פא, א): מדוע אין כל בניהם של תלמידי חכמים ממשיכים בדרכם ונעשים אף הם תלמידי חכמים, הרי ללא ספק התאמצו ההורים לחנך את בניהם שילכו בדרכם ויעסקו כל חייהם בתורה, ואם כן מדוע לא הצליחו לחנך את כל בניהם לכך? יתר על כן, באותם הימים היה מקובל מאוד שכל בן ממשיך במקצוע אביו, בני הנגרים היו נגרים, בני החקלאים היו חקלאים, וכן כולם. ואם כן, עולה השאלה של הגמרא ביתר חריפות, מדוע אחוזים גבוהים יחסית מבניהם של תלמידי החכמים אינם תלמידי חכמים. כמה פירושים נאמרו לכך בתלמוד, והפירוש האחרון הוא של רבינא - מפני שאינם מברכים בתורה תחילה. כלומר, פעמים רבות בניהם של תלמידי החכמים לומדים תורה רק מפני שראו את אביהם לומד, וכמו כל הבנים שאוהבים לחקות את אבותיהם, אף הם משתדלים ללמוד תורה. אבל תורה אי אפשר לקנות אלא על ידי לימוד לשם שמים, מתוך התקשרות אישית אל נותן התורה, ולכן אותם הבנים הלומדים מתוך שגרה וחיקוי אבותיהם, אינם רואים ברכה בלימודם.

ה - האם חיוב הברכה מהתורה ודין ברכת 'אהבת עולם'

"אמר רב יהודה אמר רב: מניין לברכת התורה לפניה מן התורה? שנאמר (דברים לב, ג): "כִּי שֵׁם ה' אֶקְרָא הָבוּ גֹדֶל לֵאלוֹהֵינוּ" (ברכות כא, א). פירוש העניין הוא, שכל התורה היא שמותיו של הקב"ה (זוהר ח"ב פז, א; ת"ז תי' י). כי הוא עצמו הרי נסתר לגמרי מאיתנו, ועל ידי התורה הקב"ה מתגלה לעולם, נמצא שהתורה היא שמותיו של הקב"ה, שעל ידה הוא מתגלה לעולם. וזהו שנאמר: "כִּי שֵׁם ה' אֶקְרָא" - לפני שתלמדו תורה, "הָבוּ גֹדֶל לֵאלוֹהֵינוּ" - אימרו ברכה לנותן התורה.

למעשה, נחלקו הראשונים בהבנת דרשה זו. רוב הראשונים, וביניהם הרמב"ן והרשב"א, הבינו אותה כפשוטה, שהמצווה לברך ברכת התורה מקורה בתורה שבכתב. ולכן במקרה שאדם מסתפק אם ברך את ברכות התורה, עליו להחמיר ולברך, כפי הכלל: "ספיקא דאורייתא לחומרא". וכן מנהג אשכנזים (מ"ב מז, א, פניני הלכה תפילה י, ג). אך לדעת הרמב"ם וה'שולחן-ערוך' (או"ח רט, ג), ברכת התורה היא תקנה מדברי חכמים, ומה שדרשו מן הפסוק אינו אלא אסמכתא. לפי זה, במקרה של ספק, יש להקל ולא לברך. וכן מנהג הספרדים (כה"ח מז, ב).

אבל אשה שמסופקת אם אמרה את ברכות התורה, לכל הדעות לא תחזור ותברך אותן. ואם תרצה לצאת מהספק, תאמר את ברכת "אהבת עולם" ("אהבה רבה" לנוסח אשכנז).

ותקפיד לקרוא את שמע אחר "אהבת עולם", כדי ללמוד דבר מה אחר הברכה על התורה. [4][4]. לדעת ברכי יוסף מז, ח, גם לסוברים שברכת התורה מהתורה, נשים חייבות בה מדרבנן, ולכן לכל הדעות במצב של ספק אין לברך. אמנם לפי הבאו"ה מז, יד, לפי הסבר המ"א, אשה יכולה להוציא איש, למרות שחיובו מהתורה, ומשמע שגם חיובה מהתורה. וע' בהליכות ביתה ג, ג. ומ"מ בזה שתברך "אהבת עולם" לכל הדעות תצא מהספק. ולעיל ו, 4, נתבאר שקריאת שמע ודאי עולה לנשים כלימוד, אף שלגבי גברים יש ספק.

וזה שבדיעבד מי שאמר את ברכת "אהבת עולם" יוצא ידי חובת ברכת התורה, הוא מפני שהיא כוללת בתוכה את כל התכנים שבברכת התורה (שו"ע מז, ז). ואף שבחתימתה אין מזכירים כלל את התורה אלא רק את בחירת ישראל - "הבוחר בעמו ישראל באהבה", כיוון שעניין התורה וישראל כרוכים זה בזה, הזכרת ישראל כמוה כהזכרת התורה. וכן מצינו שבברכות התורה הברכה החשובה ביותר היא "אשר בחר בנו מכל העמים ונתן לנו את תורתו", הרי שעניין ישראל והתורה כרוכים זה בזה.

ו - לפני איזה לימוד צריך לברך

לפני לימוד של כל חלק מחלקי התורה צריך לברך (שו"ע או"ח מז, ב). כלומר, אדם שמתכוון ללמוד ביום מסוים מדרש בלבד, או הלכה בלבד, גם הוא צריך לברך בתחילת היום את ברכת התורה. והטעם לכך, שכל התורה כולה, בין תורה שבכתב ובין תורה שבעל פה, בין החלקים ההלכתיים ובין החלקים המחשבתיים, כולם נאמרו למשה מסיני (ירושלמי פאה פ"ב ה"ד), ועל כולם צריך לברך "אשר בחר בנו מכל העמים ונתן לנו את תורתו".

נחלקו הפוסקים אם צריך לברך לפני הרהור בדברי תורה. למשל, מי שמתעוררת משנתה בבוקר ורוצה להרהר מעט בדברי תורה, לדעת רוב הפוסקים, אינה צריכה לברך, ויש חולקים. וכדי לצאת מהספק, הקמה משנתה ורוצה להרהר בדברי תורה, תברך תחילה את ברכות התורה ותאמר בפיה כמה פסוקים ואח"כ תהרהר בדברי תורה. אבל מי שהתעוררה באמצע הלילה משנתה ומתכוונת להמשיך לישון, ורוצה להרהר בינתיים בדברי תורה עד שתירדם, אינה צריכה לברך לפני כן ברכות התורה. וכן מי ששומעת מוזיקה חסידית בעת שהיא מתעוררת בבוקר, או באמצע הלילה, אינה צריכה לברך לפני כן את ברכות התורה (פניני הלכה תפילה י, ד, 4).

אפשר לומר את ברכות התורה וברכות השחר בעמידה, בישיבה, בשכיבה ובהליכה. ויש מדקדקים לומר את ברכות התורה בעמידה או הליכה ולא בישיבה או שכיבה (שם י, 5).

ז - ברכת התורה לכל היום

ברכת התורה שאשה מברכת בבוקר מועילה לה לכל היום. ואף אם תלך לאכול ולעבוד, כשתרצה אח"כ ללמוד תורה, לא תצטרך לשוב ולברך את ברכות התורה.

נחלקו הפוסקים לגבי גברים, האם אחר שינת קבע צריכים לחזור לברך את ברכות התורה (פניני הלכה תפילה י, ו), אולם מוסכם להלכה שנשים אינן מברכות את ברכות התורה אחר שינת קבע אלא רק פעם אחת ביממה. לפיכך, אשה שקמה משנתה אחר חצות לילה, ומתכוונת להישאר ערה כמה שעות, ושוב ללכת לישון לכמה שעות, תברך את ברכות התורה והשחר לאחר קימתה העיקרית (כמבואר לעיל ו, ו).[5][5].

כתב הצל"ח ברכות יא, ב, דבר חידוש, שאשה שהפסיקה בדברים אחרים וחזרה ללמוד, צריכה לחזור ולברך את ברכות התורה. וזאת משום שהטעם שהגברים אינם צריכים לחזור לברך, מפני שחיוב הלימוד שלהם נמשך יומם ולילה, אבל אשה שאין עליה חיוב כזה, בכל פעם שתלמד צריכה לברך. אולם דבריו לא נתקבלו להלכה. וכן כתב מרן הרב (טוב רואי לברכות אות צה), שהואיל ויסוד חיוב נשים בברכות התורה נטפל לחיוב גברים, לא יתכן שיהיה חיוב הטפל יותר מהחיוב העיקרי. ע"כ. בנוסף לכך, בכל מקום שיש ספק, כתב הברכ"י, והובא בכה"ח מז, לד, שאינן מברכות. ואף שבהערה 4 מובא שיש חולקים על הברכ"י שסובר שהכל מודים שחיוב הנשים בברכת התורה מדרבנן, מ"מ לדינא נראה שמסכימים לדעתו שבספק לא תברך. (וכ"כ בהליכות ביתה ג, ג; ג, ה; ובהליכות שלמה ו, ד). עוד אפשר לבאר על פי מה שבארנו בהלכות א-ג, שעיקר מה שנשים מברכות על התורה הוא מתוך שייכותן לכלליות התורה ולקיומה, ולצורך כך גם צריכות ללמוד את דיניה ויסודות האמונה והמוסר, ולכן הברכה אינה שייכת ללימוד מסוים אלא היא ברכה כללית על עצם התורה, וככל ברכות השחר אין צריך לאומרה יותר מפעם אחת ביממה

גבר שהיה ער כל היממה, נחלקו הפוסקים אם יברך בבוקר את ברכות התורה (פניני הלכה תפילה י, ז). אבל אשה שהיתה ערה כל היממה לא תברך בבוקר את ברכות התורה, אלא תאמר את ברכת "אהבת עולם" ואח"כ תקרא את הפרשה הראשונה של שמע, ותצא בזה ידי חובת ברכת התורה (ע' לעיל ו, 4).

אם ישנה שינת קבע ביום שלפני הלילה שלא ישנה בו, תברך בבוקר את ברכות התורה (מ"ב מז, כח, פניני הלכה תפילה י, 9).

ח - תפילת שחרית והדינים שלפניה

א - זמן תפילת שחרית

כפי שלמדנו (לעיל ב, ב-ה), לדעת רוב הפוסקים, נשים חייבות להתפלל בכל יום תפילת עמידה של שחרית ומנחה, וכן ראוי לנהוג לכתחילה. אם כן צריך לדעת אימתי הוא זמן תפילת שחרית ואימתי הוא זמן תפילת מנחה.

גם למנהגן של נשים רבות שמתפללות תפילת עמידה רק פעם אחת ביום, בשחרית או במנחה, צריך לדעת את זמניהן, כדי לכוון את התפילה לזמן של שחרית או מנחה.

זמני התפילות נקבעו על ידי אנשי כנסת הגדולה על פי זמן קרבן התמיד, שחרית כנגד זמן הקרבת תמיד של שחר, ומנחה כנגד זמן הקרבת תמיד של בין הערביים. זמן תפילת מנחה יבואר בהמשך (יח, א), ועתה נבאר את זמן תפילת שחרית.

תמיד של שחר קרב מ'עמוד-השחר', לפי זה זמן תפילת שחרית היה צריך להיות לכתחילה מ'עמוד-השחר'. אלא שאמרו חכמים שראוי להתפלל אחר 'הנץ-החמה', שנאמר (תהלים עב, ה): "יִירָאוּךָ עִם שֶׁמֶשׁ" (ברכות ט, ב). אמנם בדיעבד, המתפלל משעלה 'עמוד-השחר' יצא, מפני שהתפלל בזמן הכשר להקרבת התמיד של שחר (שו"ע פט, א; וע' פניני הלכה תפילה יא, 4). 'עמוד-השחר', הוא הזמן שבו נראה האור הקלוש הראשון שבמזרח, ו'הנץ-החמה' הוא זמן זריחת השמש. והזמן המשובח ביותר לתפילת שחרית הוא כ'ותיקין', שהיו מתפללים עמידה ב'הנץ-החמה', לקיים מה שנאמר: "יִירָאוּךָ עִם שֶׁמֶשׁ".[1][1]. ישנם חילוקי דעות בהגדרת זמן 'עמוד-השחר', ונתבארו בפניני הלכה תפילה יא, ב, 1. ככלל אפשר לומר, שלעולם אין 'עמוד-השחר' פחות מ-72 דקות לפני 'הנץ-החמה'. כלומר משהגיע הזמן של 72 דקות לפני 'הנץ-החמה' כבר ודאי היה 'עמוד השחר'. דרך אגב ראוי לדעת, שכל המצוות שזמנן ביום, כדוגמת תקיעת שופר וברית מילה, זמנן מתחיל ב'הנץ-החמה', מפני שזמן היום מוגדר על פי השמש. אולם בדיעבד אם נעשו משעלה 'עמוד-השחר' - יצאו בהן ידי חובה, כי מבחינה מסוימת כבר מתחילת האור מתחיל היום (מגילה כ, א).

ונמשך זמנה עד סוף ארבע שעות, שכן זמן הקרבת תמיד של שחר עד סוף ארבע שעות. בדיעבד, אשה שלא הספיקה להתפלל עד סוף ארבע שעות, יכולה להתפלל שחרית עד חצות היום, ואף שאין לה שכר כמי שהתפללה בזמן, מכל מקום שכר תפילה יש לה

(שו"ע פט, א). אבל אשה שרוצה לומר את ברכות קריאת שמע, גם בדיעבד לא תאמרם אחר ארבע שעות.

ומי שנוהגת להתפלל בכל יום תפילת עמידה אחת, בשחרית או במנחה, אם עברו ארבע שעות ולא התפללה שחרית, מוטב שתתפלל באותו יום מנחה. ואם היא חוששת שאולי תשכח להתפלל מנחה, תתפלל שחרית עד חצות היום.[2][2]. נחלקו התנאים בסוף זמן קרבן תמיד של שחר וממילא בסוף זמן תפילת שחרית, לרבי יהודה עד סוף ארבע שעות, ולחכמים עד חצות. והלכה כרבי יהודה, מפני שבמסכת עדויות, שכל משניותיה נבחרו להלכה, מובאת דעתו של רבי יהודה. לפיכך, זמן תפילת שחרית עד סוף ארבע שעות (ברכות כז, א). ואע"פ כן לדעת רוב הפוסקים, לא נדחו לגמרי דברי חכמים, ואפשר בדיעבד להתפלל שחרית עד חצות, ואע"פ ששכר תפילה בזמנה אין אז, מכל מקום שכר תפילה יש (שו"ע או"ח פט, א). אמנם מובא בהליכות שלמה ח, מב, שהואיל ויש סוברים שלדעת רבי יהודה גם בדיעבד אי אפשר להתפלל שחרית אחר ארבע שעות (ע' בפ"ה תפילה יא, 16), וכיוון שממילא אשה רשאית לצאת בברכות השחר, עדיף שלא תיכנס למחלוקת, ולא תתפלל אחר ארבע שעות. אולם גם הוא מודה שהמנהג שמתפללות עד חצות, וכך דעת השו"ע. ונראה שגם את פסוקי דזמרה וברכותיהם רשאיות לומר לפני התפילה. ובשו"ת מחזה אליהו יט, (יד), חושש להאיץ בנשים להתפלל עד ארבע שעות, מפני טרדתן. והן כאנוסות שאינן יכולות להתפלל בזמן. והביאוהו בהליכות ביתה ו, (כ), ובהליכות בת ישראל ב, יא. והנראה למעשה כתבתי למעלה. לעניין ברכות קריאת שמע, נחלקו הפוסקים אם אפשר לאומרן בדיעבד עד חצות. ואף שהמ"ב סובר לגבי גברים שמי שלא אמרן מחמת אונס רשאי לברכן עד חצות (ע' פ"ה תפילה יא, 17). מ"מ לגבי אשה שאינה חייבת לברכן, ואין אפשרות לאומרן בנדבה, נראה פשוט שמוטב שלא תיכנס לספק ולכן לא תאמר אותן אחר ארבע שעות.

ב - השעות הזמניות וחשבון זמני הבוקר

השעות שדיברו בהן חכמים הן שעות זמניות. כלומר, מחלקים את היום לשנים עשר חלקים, וכל חלק נקרא 'שעה-זמנית'. בקיץ שהימים ארוכים - השעות ארוכות, ובחורף שהימים קצרים - השעות קצרות.

השאלה, מאימתי מתחילים לחשב את היום. לפי חשבון ה'מגן-אברהם', שעות היום הן שעות האור, כלומר החישוב הוא מ'עמוד-השחר' ועד חשכה גמורה. ואילו לדעת הגר"א, החישוב הוא לפי השעות בהן השמש נראית, כלומר, מזריחת החמה ועד שקיעתה. וזוהי משמעות שני הזמנים שמופיעים בלוחות. הזמן המוקדם הוא לפי 'מגן-אברהם',

שמתחיל את חשבון השעות מ'עמוד-השחר', והזמן המאוחר הוא לפי הגר"א, שמתחיל את חשבון השעות מ'הנץ-החמה' (פ"ה תפילה יא, 14-13).

למעשה, דעת רוב הפוסקים כדעת הגר"א, בנוסף לכך, כיוון שזמן התפילה הוא מדברי חכמים, הלכה כדברי המיקל, ולכן מחשבים את סוף זמן תפילת שחרית לפי חשבון הגר"א.[3][3]. וכן בסוף זמן אכילת חמץ הולכים לפי הגר"א, מפני שחכמים הם שקבעו שאסור לאכול חמץ אחר ארבע שעות, ובספק בדברי חכמים הלכה כמיקל. אמנם, כאשר מדובר על מצווה שיש לה זמן מהתורה, כמצוות קריאת שמע שגברים חייבים בה, וזמנה עד סוף שלוש שעות של היום, נכון להחמיר ולקוראה עד סוף שלוש שעות לפי שיטת ה'מגן- אברהם', על פי הכלל: "ספק דאורייתא לחומרא".

ג - סדרי עדיפויות בתפילת שחרית

אשה שטרודה בגידול ילדיה יכולה לצאת ידי חובת תפילה בברכות השחר וברכות התורה, ובדוחק אפשר לומר שגם אשה שאינה טרודה יוצאת בזה ידי חובתה (לעיל ב, ד-ו).

אולם אשה הרוצה לקיים את מצוות התפילה לפי עיקר ההלכה, תאמר את ברכות השחר וברכות התורה, שני פסוקים ראשונים של קריאת שמע ותפילת שמונה עשרה (לעיל ב, ה).

ואם תרצה לדקדק יותר, תזכיר את יציאת מצרים, לצאת ידי הסוברים שאשה צריכה להזכיר בכל יום את יציאת מצרים. ואם תרצה להזכיר את יציאת מצרים בהידור, תאמר את ברכת אמת ויציב, ותסמוך את התפילה לברכת הגאולה (ע' להלן טז, ג).

ואם יש לה יותר זמן ותרצה להוסיף ולהדר, תאמר את עיקר פסוקי דזמרה, "ברוך שאמר", "אשרי" עד סוף ה"הללויות", שהם ששה פרקים, וברכת "ישתבח" (להלן טו, ד). ואם תרצה להוסיף, תאמר גם את קריאת שמע וברכותיה. ואם תרצה להוסיף, תאמר לפני פסוקי דזמרה את פרשת התמיד ופסוקי הקטורת (להלן טו, א-ב). ואם תרצה להוסיף, תשלים את כל פרקי פסוקי דזמרה.

עם זאת חובה לחזור ולהדגיש, שמצוות התפילה לנשים לפי ההלכה מתקיימת בשלימות על ידי ברכות השחר והתורה, שני פסוקים ראשונים של קריאת שמע ותפילת שמונה עשרה. ומעבר לזה אין חיוב. וצריך להיזהר שלא יווצר מצב שמחמת הרצון לדקדק ולהוסיף עוד פרקים או ברכות, הכוונה בעיקר התפילה תיפגם. ולכן כל מי שחוששת שאם תרחיב את תפילתה תתמעט כוונתה, מוטב שתאמר את התפילה המחויבת ולא תוסיף דבר.

אמנם במוסדות החינוך, יש מקום לחנך את הנערות להתפלל את כל סדר התפילה, ברכות השחר והתורה, קרבן התמיד, פסוקי דזמרה, קריאת שמע וברכותיה ותפילת עמידה. שהואיל והן פנויות, וממילא נמצאות במסגרת, טוב שגם לתפילתן תהיה מסגרת מהודרת, וכך גם ילמדו להכיר את כל התפילה. אמנם אחר שהבנות למדו והתרגלו לסדר התפילה, יש לשים לב שהעיקר הוא הכוונה ובקשת הרחמים. ואם המחנכות מבינות שהתפילה הארוכה פוגעת בכוונה, ראוי לאפשר לבנות הרוצות לקצר - לומר את מה שהן חייבות בלא תוספות.[4][4]. אבות ב, יג: "אל תעש תפילתך קבע אלא רחמים ותחנונים". וכן במשנה ברכות ד, ד. במיוחד יש להקפיד על כך בתפילת הנשים, כמבואר לעיל ג, ח-ט. ועל הגברים אנו מצטערים שמסגרת התפילה הממוסדת נעשתה חשובה מהכוונה, והקבע גבר על התחנונים, אלא שכך נהגו, כדי לבסס ולמסד את הקדושה בתוך הקהילות. אבל אין מקום להנהיג כך גם לגבי נשים. ולכן אם התוספת על מה שחובה להתפלל תגרע מהכוונה, הרי זה בבחינת כל המוסיף גורע. וכל דברינו כאן על סדרי העדיפויות בתוספת על חיוב התפילה הם למי שהרחבת התפילה לא תגרע מכוונתה. סדר הקדימה נקבע על פי שני כללים, הראשון מידת החיוב של נשים, השני, חשיבותו, היינו דבר דאורייתא קודם לדרבנן. לפיכך, החשוב מכל: ברכות השחר ותפילת עמידה, שהם חובה, ועימם ברכות התורה, שאמנם יש ספק אם חובה גמורה לאומרם, אבל ברור שנשים נוהגות לברכן בכל יום, כמבואר בשו"ע מז, יד. בנוסף לכך לרוה"פ יסודן מהתורה. ועוד שהן קצרות, ואין הכבדה באמירתן, לכן יש להקדימן עם ברכות השחר. ולגבי הפסוקים הראשונים של ק"ש, אמנם אין חובה לאומרם, אבל נפסק בשו"ע ע, א, שראוי לאומרם (וע' בהמשך טז, א), ושוב, יסודם מהתורה, וחשיבותם ידועה, ואינם אורכים זמן רב, ולכן יש להקדימם.

אחר כך במעלה, זכירת יציאת מצרים, שלדעת המ"א חובה לנשים להזכירה, ואף שרוב הפוסקים חולקים עליו, יש בהזכרתה מצווה גדולה, שהיא מדאורייתא. ובפסוק אחד שבסוף פרשת "ויאמר", אפשר לקיימה. ואם תרצה להדר, תזכיר יציאת מצרים באמירת ברכת "אמת ויציב", וכך גם תזכה לסמוך גאולה לתפילה, כמבואר בהמשך טז, יג. אח"כ במעלה פסוקי דזמרה, שיש סוברים שנשים חייבות לאומרם. ואמנם ברור שלרוב הפוסקים נשים פטורות מהם, ואמירתם מדרבנן, והלכה כמיקלים (להלן טו, ד). אלא שלכל הדעות יש באמירתם הכנה לתפילה, ולכן הם קודמים. ויש לומר את עיקרם, היינו את הברכות וששת פרקי ה"הללויות". אח"כ במעלה שאר ק"ש וברכותיה. אמנם יש אומרים שנשים צריכות לומר את פרשת התמיד, אולם למעשה ברור שאינן חייבות,

כמבואר להלן טו, ב, והוא ספק בדרבנן שהלכה כמיקל. ולכן מי שיש לה יותר זמן, עדיף שתאמר את ק"ש וברכותיה, ואף שברור שנשים פטורות מהן, יש באמירתן מעלה גדולה, מצד ק"ש ומצד שהן ברכות, ולכן יש להקדימן. אח"כ במעלה פרשת התמיד שיש אומרים שראוי שנשים יאמרוה, ואח"כ בחשיבות אמירת פסוקי הקטורת שמצטרפים לפרשת התמיד, כמבואר להלן טו, א-ב, 1.אח"כ במעלה שאר הפרקים והפסוקים של פסוקי דזמרה, שאינם עיקר פסוקי דזמרה (ע' להלן טו, ה, ופ"ה תפילה יד, ב, 3). ויש שרוצות להדר יותר, ואומרות את כל התפילה על הסדר מ"העקדה" שבתחילת סדר הקרבנות ועד "עלינו לשבח", כמובא בכה"ח ע, א. אפשר להציע, שבמקום פסוקי ברכת כהנים והברייתא שמזכירים אחר ברכות התורה, שאין חובה לומר דווקא אותם, יאמרו הנשים פסוק של יציאת מצרים, ואולי גם את פרשת התמיד, ובזה יצאו ידי הסוברים שחובה לאומרם. וטוב להדפיס זאת בסידוריהן.ואמנם בספר בירור הלכה או"ח ח"א (זילבר) סי' ע, וכן באשי ישראל ז, יח, כתבו סדר שונה בשלושה דברים. הראשון, שאחר מעלת "אמת ויציב" כתבו לומר "ברוך שאמר, אשרי וישתבח" ורק אח"כ כתבו לומר ברכות השחר והתורה. וקשה מאוד עליהם, שלדעת רוב ככל הפוסקים אמירת ברכות השחר היא חובה (ע' להלן ו, 1), וכן לעניין ברכות התורה, נהגו נשים לאומרן, עד שהיא כחובה, וכמובא בשו"ע מז, יד. וע' להלן ז, ג, 3. ואילו מאמירת פסוד"ז נשים פטורות לרוב ככל הפוסקים, כמבואר להלן טו, ד, 2. בנוסף לכך, ראוי לומר תמיד את ברכות השחר, שבשעת הדחק אפשר לצאת בהן ידי תפילה, כמבואר לעיל ב, ה. ואם לא יקדימום יצא שבשעת הדחק לא יאמרו כלום. והשינוי השני לעניין פסוד"ז, ויבואר להלן טו, ז, 5. והשלישי, שכתבו מעלת אמירת פסוק ראשון של ק"ש רק אחר מעלת פסוד"ז, ומדברי לעיל מובן מדוע לא כתבתי כמותם.

ד - האיסורים שלפני תפילת שחרית

משעה שעלה עמוד השחר והגיע זמן תפילת שחרית, צריך אדם לעמוד לפני בוראו בתפילה. ולא יקדים כבוד עצמו לכבוד שמים, לפיכך אמרו חכמים שאסור לאדם לעסוק במלאכתו ולצאת לדרכו ולאכול קודם שיתפלל. וגם לא יקדים כבוד חבירו לכבוד שמים, לפיכך אסור לאדם ללכת לפתחו של חבירו לשאול בשלומו קודם שיתפלל.

כעקרון כן הדין גם לגבי נשים, אלא שכל אשה שנוהגת להקל לקיים את מצוות התפילה באמירת ברכות השחר והתורה בלבד, צריכה להקפיד שלא לעשות את הדברים הללו עד שתאמר ברכות אלו. ומי שנוהגת כדעת רוב הפוסקים, ומתפללת בכל בוקר תפילת עמידה של שחרית, צריכה להקפיד ולהיזהר בכל הדברים הללו עד שתתפלל עמידה

של שחרית. אולם בשעת הצורך, גם מי שנוהגת להתפלל בכל בוקר תפילת עמידה של שחרית, יכולה לסמוך על דעת המקילים, ואחר שתאמר את ברכות השחר והתורה רשאית לעשות את כל הדברים הללו.

וגם אשה שלפעמים מתפללת עמידה בשחרית ולפעמים במנחה, תשתדל להקפיד באותם הימים שהיא מתפללת שחרית שלא לעשות את הדברים הללו לפני תפילתה. ובשעת הצורך, תוכל להקל לעשותם אחר שתאמר את ברכות השחר והתורה.[5][5]. בפשטות כל האיסורים החלים על גברים חלים גם על נשים, הואיל ולרוב הפוסקים נשים חייבות להתפלל שחרית ומנחה, כמבואר לעיל ב, ב. אלא שיש סוברים שיוצאות בברכות השחר והתורה, ואם כן, אחר שיאמרום מותרות בכל. וכן לסוברים שחייבות בתפילה אחת ביום, הרי רשאיות להתפלל מנחה, ואם כן האיסורים שלפני שחרית אינם חלים עליהן. לפיכך נראה שמי שנוהגת להתפלל בכל יום שחרית, צריכה להקפיד בכל הדינים כגברים, ושאר הנשים, נכון שיקפידו לומר את ברכות השחר והתורה לפני שאר עיסוקיהן. ואמנם, מי שנוהגת לקיים את המצווה בתפילה מנחה, לכאורה רשאית בכל הדברים הללו, כי נתקנו רק לפני תפילת שחרית. אלא שממילא נכון להקפיד לומר את ברכות השחר והתורה סמוך לקימה מהשינה, לפיכך לא חילקתי בדינם. בנוסף לכך, אם תקדים את עסקיה לברכות השחר והתורה, יש לחוש שתשכח לאומרם. לכן נכון להורות שבכל אופן צריך להקדים את ברכות השחר והתורה. וגם נשים שנוהגות להתפלל בכל בוקר שחרית, כשיש להן צורך גדול, רשאיות להקל בכל הדברים הללו לפני התפילה, ובלבד שיקדימו את ברכות השחר והתורה. מפני שאפשר לצרף את דעת הסוברים שאחר ברכות השחר כבר רשאי אדם לעסוק בעסקיו ולצאת לדרכו, כמובא ברמ"א פט, ג. ועוד שי"א שכבר בברכות השחר והתורה יצאו ידי חובת תפילתן, וממילא אינן צריכות להיזהר בכל זה. לפי היסודות הללו אכתוב את ההלכות הבאות. וע"ע באג"מ או"ח ח"ד קא, ב; מנח"י ח"ד כח, ג; הליכות שלמה תפילה ב, ג-ד; הליכות בת ישראל ב, ג-ד; הליכות ביתה ו, ז; אש"י יג, ל.

ה - הקדמת שלום לפני תפילת שחרית

העומדת להתפלל שחרית, תקפיד שלא ללכת לפני כן אל הוריה או חברתה לשאול בשלומם. ואם עשתה כן, חטאה בזה שהחשיבה את כבודם יותר מכבוד שמים, שלפני שעמדה בתפילה - הלכה לברכם בשלום (ברכות יד, א).

ואם הוריה צריכים עזרה, ואינה יכולה להספיק להתפלל לפני כן, תלך לסייע להם לפני התפילה, מפני שיש בזה מצווה של כיבוד הורים. ותאמר לפני כן ברכות השחר והתורה.

וכן כאשר יש צורך לעזור לאנשים חולים, ואינה יכולה להספיק להתפלל לפני כן, מותר לסייע להם לפני התפילה.

האיסור הוא ללכת אל החברה כדי לשאול בשלומה, אבל אם חברתה באה לביתה, מותר לשאול בשלומה, וטוב שתקפיד לומר לה "בוקר טוב" ולא "שלום", שעל ידי כך תזכור שעדיין לא התפללה. וכן נערות שמתפללות בבית הספר ופוגשות בדרכן את חברותיהן, מותר להן לשאול בשלומן ולשוחח עימהן, וטוב שתקפדנה לומר "בוקר טוב" ולא "שלום".

כשיש צורך לטלפן כדי לשאול או להודיע דבר מה, מותר להתקשר לפני התפילה. אבל אין להתקשר לצורך שיחת רעים לפני התפילה (ע' פ"ה תפילה יב, א, 2).

מי שאינה מתכוונת להתפלל שחרית, נכון שתקפיד שלא לשאול בשלום חברתה לפני שתאמר את ברכות השחר והתורה.

ו - שלא לעבוד או לצאת לדרך קודם התפילה

כפי שלמדנו, אשה שעומדת להתפלל שחרית צריכה לנהוג לכתחילה כדיני איש, ומשעה שעלה עמוד השחר, לא תעסוק במלאכתה או תצא לדרכה קודם שתתפלל. אמרו חכמים (ברכות יד, א): "כל המתפלל ואחר כך יוצא לדרך, הקב"ה עושה לו חפציו".

אבל מותר לעשות מלאכה קטנה או לצאת לדרך קצרה לפני התפילה. ויש מי שכתב, שאם הדרך אורכת פחות משבעים ושתיים דקות, מותר לעשותה לפני התפילה. ולצורך תפילה, כגון לנסוע לכותל, מותר לנסוע אפילו יותר משבעים ושתיים דקות (שו"ת אור לציון ח"ב ז, ו; פ"ה תפילה יב, ה).

לפני שעלה עמוד השחר מותר להתחיל במלאכה גדולה או לצאת לדרך ארוכה, שהואיל ועוד לא הגיע זמן תפילת שחרית, אין היא נחשבת כמי שהקדימה את צרכיה לתפילתה. ותקפיד לומר לפני כן את ברכות השחר, שזמן אמירתן הוא סמוך לקימה מהשינה. וכיוון שהתחילה במלאכתה או יצאה לדרך לפני זמן התפילה, רשאית להמשיך גם אחר שעלה עמוד השחר, ובתנאי שתספיק להתפלל לפני סוף זמן התפילה (שו"ע פט, ז; פ"ה תפילה יב, ב).

אשה שאינה נוהגת להתפלל שחרית, נכון שתקפיד שלא לעסוק במלאכתה ושלא לצאת לדרכה לפני שתאמר את ברכות השחר והתורה.

ז - דברים שמותר לעשות לפני התפילה

מותר לעסוק לפני התפילה בצרכי מצווה, כי אין בזה פגיעה בכבוד שמים, שהרי פעולות אלו אינן נעשות לצרכים אישיים. לפיכך, מותר ומצווה לרחוץ ולהלביש את

הילדים ולהכין להם אוכל לפני צאתם לגן ולבית הספר. ואם חסרים בבית מצרכי מזון הנחוצים בבוקר, מותר לקנותם לפני התפילה. וכן כאשר יש חשש שאחר התפילה לא ישארו בחנות מאכלים לשבת, מותר לקנותם לפני התפילה (מ"ב רנ, א, כה"ח פט, כה). אבל שלא לצורך מצווה, אסור לקנות אפילו פריט אחד.

מותר לעשות פעולות קטנות לפני התפילה. למשל, מותר לסדר את המיטות. ומותר להוציא את האשפה מהבית לפח המרכזי. וכן מותר לעיין מעט בעיתון. וכן מותר להתעמל מעט לפני התפילה. וכן מותר להכניס כביסה ממויינת למכונה ולהפעילה, מפני שזו פעולה קטנה. אבל אסור למיין כביסה ולהכניסה למכונה (הליכות שלמה ב, ה).

אסור לבשל ולאפות לפני התפילה, אבל מותר להדליק את האש מתחת לסיר שהוכן מאתמול, או להכניס לתנור האפייה תבנית שהמאכלים שבתוכה הוכנו מאתמול.

אמנם לגבי ברכות השחר והתורה, יש להשתדל לברכן עד כמה שאפשר סמוך לקימה מהשינה, ואף פעולות קטנות וצרכי מצווה מוטב שלא לעשות לפני כן.

האיסור לאדם לעסוק בצרכיו קודם התפילה, כולל גם איסור להסתפר ולהיכנס לבית המרחץ (רמב"ם תפילה ו, ז). וכן אסור ללכת לשחות בבריכה, או לעשות אמבטיית פינוק לפני התפילה. אבל חובה ליטול את הידיים לפני התפילה, וראוי לשטוף את הפנים ולצחצח שיניים לקראת התפילה (שו"ע ד, יז; מו, א). וכן מותר להתרחץ במקלחת ולהתנקות בסבון לקראת התפילה (פ"ה תפילה יב, ג-ד).

ח - אכילה ושתייה קודם התפילה

משעה שעלה עמוד השחר אסור לאדם לאכול או לשתות משקה קודם שיתפלל. וסמכו חכמים (ברכות י, ב) דבריהם על הפסוק (ויקרא יט, כו): "לֹא תֹאכְלוּ עַל הַדָּם", ופירשו: "לא תאכלו קודם שתתפללו על דמכם". ועוד אמרו: "כל האוכל ושותה ואחר כך מתפלל, עליו הכתוב אומר (מלכים א, יד, ט): "וְאֹתִי הִשְׁלַכְתָּ אַחֲרֵי גַּוֶּךָ" (גווך רומז לגאוותך), אמר הקב"ה: לאחר שנתגאה זה - קיבל עליו מלכות שמים"?!

אבל מותר לשתות מים קודם התפילה, מפני שאין בשתייתם שום צד של גאווה. וכן מותר לאכול מאכלים ומשקים שנועדו לרפואה, שהואיל והם לרפואה אין באכילתם צד של גאווה (שו"ע פט, ד). למשל, מותר למי שסובל מעצירות לאכול לפני התפילה שזיפים, הואיל והוא אוכלם לרפואה (ע' במ"ב פט, כד).

אשה שנתקפה ברעב עד שאינה יכולה להתרכז בתפילה, רשאית לאכול לפני התפילה, מפני שדינה כחולה שנאלץ לאכול, ואין באכילתה צד של גאווה (שו"ע פט, ד, וע' מ"ב כו).

הנוהגות לצאת ידי חובת התפילה בברכות השחר והתורה (כמבואר לעיל ב, ד), בנוסף לכך שראוי לברכן עד כמה שאפשר סמוך לקימה מהשינה, נכון להקפיד שלא לאכול או לשתות לפני אמירתן.

ט - אכילה בבית לתלמידות שמתפללות בבית הספר

נערות שרגילות להתפלל שחרית בבית הספר, ואם לא יאכלו לפני כן בבית, תהיינה רעבות והדבר עלול להזיק לבריאותן או שיפגע ביכולתן להתרכז בתפילה ובלימודים, רשאיות לאכול ולשתות בבית לפני התפילה. אם תספיק להן אכילת ארעי בלא לחם, עדיף שיאכלו אכילת ארעי, ובהפסקה הראשונה יוכלו ליטול ידיים ולאכול לחם. ואין לטעון כי עדיף שיתפללו שחרית בבית, מפני שקביעות התפילה בבית הספר מחנכת את התלמידות ומבססת את מעמדה של התפילה. אולם נכון שיברכו את ברכות השחר והתורה לפני האכילה והשתייה.[6][6]. לבנים שעברו בר מצווה קשה יותר להקל בזה, מפני שחובת התפילה לגביהם ברורה. אולם לגבי נשים, חיוב תפילת שחרית אינו מוחלט, שכן יש אומרים שחייבות בתפילה אחת ביום בלבד, ויכולות לצאת בתפילת מנחה, ויש אומרים שיכולות לצאת בברכות השחר והתורה, כפי שנתבאר לעיל ב, ג-ה, וממילא גם האיסורים שלפני תפילת שחרית אינם מוחלטים, ולכן בשעת הצורך אפשר להקל לאכול לפני התפילה. וכעין זה כתבו באג"מ ח"ד קא, ב, ובהליכות שלמה ב, ד. ובספר הליכות בת ישראל ב, הערה י, ציטט מכתב מהגרש"ז אויערבאך, שהיקל לבנות סמינרים לאכול בביתן קודם הליכתן לבית הספר. והוסיף שצריכות לפני אכילתן לומר תפילה קצרה (וכתבתי לצאת בברכות השחר והתורה שממילא חייבות). והוסיף שטוב שגם יקבלו על עצמן עול מלכות שמים באמירת "שמע ישראל".

קטנים שעוד לא הגיעו לגיל מצוות, שתים עשרה שנה לבנות ושלוש עשרה שנה לבנים, רשאים לאכול לפני התפילה, שכל מה שמחנכים את הקטנים שלא לאכול מאכלים אסורים הוא כאשר המאכל אסור מצד עצמו, מפני שאינו כשר. אבל כאשר תקנו חכמים סייג שלא לאכול לפני התפילה או לפני הקידוש, כיוון שאין במאכלים עצמם איסור, אין הקטנים חייבים בסייג זה. ואמנם לכתחילה ראוי שלא יאכלו לפני התפילה, אבל כשיש צורך רשאים לאכול (מ"ב קו, ה; יבי"א ח"ד יב, טו; וע' בכה"ח קו, יא).

י - מתי מותר לאשה נשואה לאכול לפני התפילה

אשה שצריכה לטפל בילדיה, ואינה יכולה להתפלל מיד לאחר קימתה, ועד שתסיים את הטיפול בילדים יעבור זמן רב, ואם לא תשתה קפה או תה, לא תתיישב דעתה, מותר לה לשתות קפה או תה לפני שתתפלל. מפני שאין בשתייתה גאווה אלא צורך, כדי שתהא דעתה מיושבת ותוכל לטפל כראוי בילדיה. ואם תצטרך גם לאכול פרי או עוגה, ובלעדיהם תרגיש חולשה ולא תוכל לטפל בילדיה כראוי, מותר לה לאכול, מפני שהיא אוכלת כדי לחזק את עצמה ולא כדי להתגאות. אבל תשתדל לברך את ברכות השחר והתורה לפני אכילתה ושתייתה.

אשה שרגילה להתפלל בכל יום תפילת שחרית, ובעלה חזר מבית הכנסת, וכבר הגיע זמן הארוחה והיא עדיין לא הספיקה להתפלל שחרית, תאמר את ברכות התורה שיש בהן תפילה קצרה, ותאכל עימו, ואח"כ תשלים את ברכות השחר ותתפלל עמידה. וזאת מפני שסדר החיים המשפחתי התקין על פי ההלכה שאשה אוכלת עם בעלה, לפיכך, כדי שלא לעכב את בעלה תאכל עימו. ואחר ארוחתה תשלים את ברכות השחר ותפילת עמידה. ואם תוכל, תשתדל לומר גם את ברכות השחר לפני הארוחה, מפני שיש להשתדל להסמיך את אמירתן לקימה מהשינה.[7][7]. לדעת השו"ע אה"ע ע, ב, אי אפשר לחייב את הבעל לאכול עם אשתו יותר מאשר בליל שבת, ובלבד שיתן לאשתו את מזונותיה כפי שהתחייב בנישואין ובכתובה. אולם לדעת הרמ"א עפ"י רוב הראשונים, אם האשה רוצה שיאכל עימה, צריך לאכול עימה בכל יום. וברור מזה שגם אם האיש רוצה לאכול עם אשתו, שהיא מחויבת בכך. וכ"כ באג"מ או"ח ח"ד קא, ב, שאשה "משועבדת לבעלה לאכול דווקא עימו". וכ"כ למעשה באבני ישפה טז, ג, בשם הרב אלישיב, שאשה שרגילה להתפלל שחרית ולא הספיקה להתפלל עד שבעלה חזר מבית הכנסת, תצא בתפילה קצרה ותאכל עימו, כדי שלא יצטרך להמתין לה. והרב אויערבאך אמר "שתעשה מה שבעלה יבקש, כי היא משועבדת לבעלה"

פרק ט - הכנת הגוף

א - נטילת ידיים

המתפללת תפילת עמידה צריכה לטהר את עצמה, לפיכך מצווה שתיטול את ידיה לקראת התפילה. אלא שישנו חילוק בין מצב שאשה יודעת שידיה מטונפות ובין מצב סתמי שאינה יודעת אם ידיה טונפו.

אם ידוע לה שידיה טונפו, כגון שהתפנתה או נגעה במקומות המכוסים שבגופה, היינו שיש בהם זוהמא מסוימת מחמת הזיעה - חייבת ליטול את ידיה לפני התפילה. לכתחילה טוב שתיטול את ידיה מכלי כדרך שנוטלים את הידיים לסעודה, ובדיעבד, אם שטפה אותם במים ללא כלי, יצאה ידי מצוות ההכנה לתפילה, מפני שהעיקר הוא שיהיו ידיה נקיות לקראת התפילה.

אם אין שם מים, עליה לטרוח ולילך עד למרחק של מיל, שהוא כקילומטר (960 מטר), כדי ליטול את ידיה לקראת התפילה. ואם גם במרחק של מיל אין מים, או שיש מים אבל אם תלך ליטול את הידיים יעבור בינתיים זמן התפילה, תשפשף את ידיה בחול או בבגד, כדי להסיר מהן כל שמץ זוהמא - ותתפלל (שו"ע צב, ד; מ"ב צב, כ. פניני הלכה תפילה ה, ב, 1).[1][1]. אדם שמהלך בדרך ובתוך ד' מיל (כ- 4 ק"מ) שלפניו ישנם מים, צריך לילך אליהם ואח"כ יתפלל. וכתב בשו"ע צב, ז: "מקום מטונף היינו מקומות המכוסים באדם לפי שיש בהם מלמולי זיעה, וכן אם חיכך הראש". והכוונה לחיכוך שורשי השערות, אבל הנוגעת בשערות מלמעלה, אינה צריכה ליטול ידיים (שו"ע הרב ומ"ב קסב, נח; קסד, י). ומי שיודעת ששערותיה נקיות, כגון שלא עבר זמן רב מאז שחפפה את ראשה, לדעת כמה אחרונים אינה צריכה ליטול ידיים גם אם נגעה בסמוך לשורשי שערותיה (ציץ אליעזר ח"ז ב, יד). ואפשר לסמוך על כך כל עוד מרגישים שהמקום נקי מהרחצה. וכאשר השערות מכוסות, מצטברת בהן זיעה מהר יותר. ע' בפניני הלכה תפילה ה, 2. הנוגעת בשאר מקומות מכוסים שבגוף, אם הגוף רחוץ ואין בו מלמולי זיעה, נחלקו האחרונים אם צריך ליטול ידיים. בא"א בוטשאטש ד, כא, מחמיר, וביב"א ה, א, ד-ה, הביא פוסקים להקל. נגיעה בצואת האוזן או האף נחשבת כנגיעה במקום מטונף, רמ"א צב, ז, פניני הלכה תפילה ה, 2.לגבי לימוד תורה וברכות, הנוגעת במקומות מכוסים יכולה בדיעבד לשפשף את ידיה בבגדה וללמוד או לומר ברכות, כמבואר בשו"ע ד, כג, ומ"ב ד, סא, עי"ש.

במצב סתמי, היינו שמצד אחד לא רחצה את ידיה לאחרונה ומצד שני אינה זוכרת שנגעה בדברים מטונפים או במקומות המכוסים שבגופה, נחלקו הפוסקים אם צריכה ליטול את ידיה לקראת התפילה. לפיכך, אם יש שם מים, תיטול את ידיה, אבל אם אין מים בסמוך לה, אינה צריכה ליטול את ידיה, ותסמוך על הפוסקים הסוברים שסתם ידיים אינן צריכות נטילה לתפילה. וליתר ביטחון, טוב שתשפשף את ידיה בבגדה (שו"ע צב, ה; רלג, ב; מ"ב צב, כו; באו"ה 'ואם').

מי שיצאה מהשירותים ורחצה את ידיה והשגיחה על עצמה אח"כ שלא לנגוע במקומות המכוסים שבגופה, אינה צריכה לחזור וליטול את ידיה לקראת התפילה. אבל אם לא שמה ליבה לכך, עליה ליטול את ידיה לקראת התפילה. ואם אין שם מים, כיוון שאינה יודעת שידיה מזוהמות, רשאית להתפלל בלא נטילה.

ב - הכנת הגוף לתפילת עמידה

אמרו חכמים: הנצרך לנקביו, בין לגדולים ובין לקטנים - אל יתפלל (ברכות כג, א). שני טעמים לכך: א) מפני שהצורך להתפנות עלול להטריד את הכוונה. ב) אין ראוי לבוא בתפילה לפני הקב"ה כשהגוף משוקץ בצואה שבתוכו. ואף כשהוא מסופק אם צריך לנקביו, אמרו חכמים שלכתחילה ראוי לאדם לבדוק את עצמו לפני התפילה (ברכות טו, א). וסמכו דבריהם על הפסוק (עמוס ד, יב): "הֵכִין לִקְרַאת אֱלוֹהֶיךָ יִשְׂרָאֵל", ועוד נאמר (קהלת ד, יז): "שְׁמֹר רַגְלְךָ כַּאֲשֶׁר תֵּלֵךְ אֶל בֵּית הָאֱלֹוהִים", והכוונה שמור עצמך שלא תהא צריך לנקביך בשעה שאתה עומד בתפילה.

הסובל מנזלת - יקנח את אפו לפני התפילה, כדי שלא יצטרך לקנח עצמו בשעת התפילה. ואם יש לו ליחה בגרונו שמפריעה לו, יוציאה לפני התפילה, כדי שלא תטריד אותו בתפילה (שו"ע צב, ג). ואם נאלץ לקנח עצמו בתפילה, יעשה זאת בצורה המנומסת ביותר. ואם צריך לפהק - יניח ידו על פיו, מפני שאדם העומד בתפילה צריך להיזהר מאוד בכבוד שמים, וכל מה שנחשב כלא מנומס בפני בני אדם, אסור בשעת התפילה (ע' שו"ע צז, א-ב).

ג - דין הנצרך לנקביו לעניין תפילה

שתי דרגות של צורך ישנן: א) כשהצורך גדול כל כך עד שהנצרך לנקביו משער שלא יוכל להתאפק למשך זמן של מהלך פרסה, שהוא כשבעים ושתים דקות. ב) כשאפשר להתאפק יותר משבעים ושתים דקות. ונפרט את הדינים של כל דרגה.

המתחיל להתפלל בשעה שהיה צריך להתפנות לגדולים (צואה) ולא יכל להתאפק במשך שבעים ושתים דקות, תפילתו תועבה, ולא יצא בה ידי חובתו, וצריך לחזור להתפלל אחר שיתפנה. ואם התפלל כשלא יכל להתאפק במשך שבעים ושתים דקות לקטנים (מי רגליים), אף שברור שעשה שלא כדין, מכל מקום נחלקו האחרונים אם תפילתו תועבה. וכיוון שהוא ספק, אינו חייב לחזור ולהתפלל. ואם ירצה לצאת מהספק, יוכל לחזור ולהתפלל תפילת נדבה (פניני הלכה תפילה ה, ח, 7).

אבל אם יכל להתאפק שבעים ושתים דקות והתפלל, כיוון שלא היה צריך כל כך לנקביו, תפילתו תפילה. ומכל מקום לכתחילה, גם מי שיכול להתאפק שבעים ושתים דקות,

לא יתפלל. אבל אם עד שיתפנה יעבור זמן התפילה, יתפלל מיד כדי שלא יפסיד לגמרי את התפילה (שו"ע צב, א; מ"ב צב, ה).

אומדן היכולת להתאפק תלויה באדם. ואם חשב לפני התפילה שהוא יכול להתאפק שבעים ושתים דקות, ואחר התפילה נוכח שטעה, ובאמת לא יכל להתאפק, כיוון שבשעה שהתחיל להתפלל חשב שהוא יכול להתאפק, תפילתו תפילה (באו"ה צב, א, ד"ה 'שיעור פרסה').[2][2]. נחלקו הראשונים בנצרך לנקביו ויכול להתאפק שבעים ושתים דקות, לתר"י והרמב"ם והרא"ש, לא יתפלל, והרי"ף ורש"י סוברים, שיכול להתפלל לכתחילה. למעשה נפסק בשו"ע צב, א, שלא יתפלל. אבל כשהצורך קל מאוד, הרוצה להקל רשאי, במיוחד שיש אנשים שתמיד חשים מעט צורך. ואם כדי להתפנות צריך ללחוץ עצמו כדי להוציא את הפסולת, אזי ישנה דעה שאינו עובר כלל על 'בל תשקצו' ויכול להתפלל (בהערות הרב אליהו לקצשו"ע יב, ג, בשם י"א בבן איש חי ויצא ג). וכפי שכתבתי בתחילה, לכתחילה צריך אדם לבדוק עצמו על ידי שילך להתפנות, כמבואר בברכות טו, א, ושו"ע ב, ו. וע' בפניני הלכה תפילה ה, 8.

ד - מי שבאמצע תפילתה הוצרכה להתפנות

מי שהתחילה להתפלל עמידה בלא שנצרכה לנקביה, ובאמצע תפילתה החל להתעורר אצלה צורך גדול להתפנות לנקביה. כיוון שהתחילה להתפלל בהיתר, כל זמן שהיא מסוגלת להתאפק, יכולה להמשיך בתפילתה.

ואפילו אם ידעה שהיא נצרכת לנקביה, אלא שחשבה שהיא מסוגלת להתאפק במשך שבעים ושתים דקות, אף שמלכתחילה היה ראוי שתתפנה לפני תפילתה, מכל מקום אם התחילה להתפלל ופתאום הרגישה שאינה יכולה להתאפק שבעים ושתים דקות, כיוון שהתחילה להתפלל מתוך מחשבה שתוכל להתאפק, תסיים את תפילתה.

ואם נצרכה כל כך עד שאינה יכולה להתאפק יותר, תתפנה מיד. ואם ההפסקה ארכה כדי שיעור זמן שהיא רגילה לסיים את כל תפילת עמידה מתחילתה ועד סופה, תחזור להתפלל מתחילת התפילה. ואם ההפסקה ארכה פחות זמן, תמשיך להתפלל מן המקום שהפסיקה.[3][3]. מי שמתפללת את כל סדר התפילה, והתחילה כשלא נצרכה לנקביה, ופתאום הרגישה שאינה יכולה להתאפק שבעים ושתים דקות, אבל עדיין איננה צריכה לעצור את עצמה כדי למנוע את יציאת צרכיה, ואם תלך להתפנות תצטרך לדחוק את עצמה מעט כדי להוציא את צרכיה - כיוון שהתחילה להתפלל בהיתר, ואינה נצרכת כל כך, יכולה לסיים את החלק שבו היא נמצאת. אם הצורך התעורר באמצע פסוקי דזמרה, תמתין עד שתסיים את פסוקי דזמרה בברכת "ישתבח", ותלך להתפנות. ואם התעורר

לה הצורך בברכות קריאת שמע, תתפנה בסוף הברכה או הפרק שבו היא נמצאת (מ"ב צב, ט; באו"ה 'יעמיד', פניני הלכה תפילה ה, 10).ואם היא כל כך נצרכת, עד שהיא ממש צריכה לעצור את עצמה כדי למנוע את צרכיה מלצאת, שבשלב זה היא עוברת על 'בל תשקצו' (רמ"א צב, ב, עפ"י שו"ע הרב ג, יא). אם היא בפסוקי דזמרה או בברכות קריאת שמע, כיוון שההפסקה בהם אינה חמורה כל כך - תלך מיד להתפנות. אבל אם היא באמצע תפילת עמידה, כיוון שההפסקה שם חמורה, וכשהתחילה בתפילת עמידה לא הרגישה שהיא נצרכת לנקביה - תסיים את תפילתה. ורק אם היא במצב כזה שאינה מסוגלת כלל להתאפק, תלך להתפנות (פניני הלכה תפילה ה, 11).

ה - דין הנצרכת לנקביה לשאר עניינים שבקדושה

כשם שהנצרכת לנקביה ואינה יכולה להתאפק שבעים ושתים דקות אסור לה להתפלל, כך גם אסור לה לברך ברכות, לקרוא קריאת שמע וללמוד תורה, שאין ראוי לעסוק בדברים שבקדושה כשהגוף משוקץ. אלא שיש הבדל משמעותי בין תפילת עמידה לשאר דברים שבקדושה. והטעם לכך, שבתפילה אנו כעומדים לפני המלך, והמתפללת שלא כראוי, מבזה כבוד שמים, ותפילתה תועבה. ולכן המתפללת בשעה שלא יכלה להתאפק שבעים ושתים דקות - תפילתה פסולה. מה שאין כן בשאר הדברים שבקדושה, שאין אנו נחשבים כעומדים לפני המלך, ולכן בדיעבד, אם ברכה ברכות וקראה קריאת שמע כשלא יכלה להתאפק שבעים ושתים דקות, יצאה ידי חובתה (מ"ב צב, ו; באו"ה ד"ה 'אפילו בד"ת'; כה"ח ג).

מי שיכולה להתאפק שבעים ושתים דקות, לדעת רוב האחרונים, רשאית לכתחילה לברך ברכות וללמוד תורה, ויש אומרים שעדיף שתתפנה תחילה (מ"ב צב, ז). ומכל מקום אם עליה להתאמץ כדי להתפנות, ודאי שאינה צריכה להתפנות.

התחילה ללמוד כשלא היתה צריכה לנקביה, ותוך כדי לימודה נצרכה לנקביה עד שאינה יכולה להתאפק שבעים ושתים דקות, לכתחילה תלך להתפנות. ואם היא באמצע עניין, יש אומרים שתוכל להמשיך עד שתסיימו (באו"ה צב, ב ד"ה 'קורא'; ילקוט יוסף ח"ב, ע' שלח), ויש אומרים שתלך מיד להתפנות (כה"ח ג, מח).

ואם היא מעבירה שיעור לרבים, תסיים את השיעור ותתפנה, שגדול כבוד הבריות שדוחה איסור 'בל תשקצו' שהוא מדברי חכמים (מ"ב צב, ז). וכן תלמיד או תלמידה שנמצאים בשיעור, כל זמן שאינם צריכים מאוד, מפני כבוד השיעור ראוי שיתאפקו ולא יצאו באמצעיתו. ואם באיסור 'בל תשקצו' מקילים מפני כבוד השיעור, קל וחומר

שיש להימנע ככל האפשר מלהיכנס ולצאת באמצע השיעור, וקל וחומר שאסור לפטפט ולהפריע בו.

ו - שיכור ושתוי

אדם הבא להתפלל, צריך שיהיה בצלילות הדעת. שלא כמו רבים מעובדי עבודה זרה, שמקיימים את הפולחן שלהם בעזרת סמים ואלכוהול, וכך נכנסים לאקסטזה; הפנייה שלנו אל ה' נעשית מתוך רצינות ועמקות מחשבתית. וזהו שציוותה התורה לכהנים, שלא יכנסו שתויי יין לעבודת בית המקדש (ויקרא י, ח-יא). ומזה למדו חכמים שאסור לשיכור ושתוי להתפלל.

שיכור הוא מי ששתה הרבה, עד שאינו יכול לדבר כראוי לפני מלך. ושתוי הוא מי שהושפע מעט מהאלכוהול, וקצת קשה לו להתרכז ולמקד את מחשבתו, אבל עדיין הוא מסוגל לדבר לפני מלך.

שיכור שהתחיל להתפלל בטעות - חייב להפסיק מיד, שתפילת השיכור תועבה. ואפילו אם סיים את כל תפילתו - לא יצא בה ידי חובתו. ואם התפכח לפני סוף זמן התפילה, עליו לחזור ולהתפלל כדין (שו"ע צט, א). אבל שתוי שהתפלל, כיוון שהיה יכול לדבר לפני מלך - יצא ידי תפילתו. וכן אם התחיל להתפלל ונזכר שהוא שתוי, יסיים את תפילתו (א"ר, כה"ח צט, ב).[4][4]. אמנם לגבי גברים, ההלכה, שהואיל ובמשך הדורות נתמעטה הכוונה בתפילה, אין לדקדק כל כך בזה, ובשעת הדחק גם השתוי מעט רשאי להתפלל, ובמיוחד כאשר הוא מתפלל בעזרת סידור, שאין לחשוש שמא יתבלבל בתפילתו (רמ"א צב, ג, מ"ב צט, ג, ויז; וע' כה"ח כב). אבל לנשים אין להקל בכך, הואיל ויש אומרים שנשים יכולות לצאת ידי חובתן בתפילה אחת ביום, וי"א אף בברכות השחר והתורה, ואם כן מדוע שתתפלל בדוחק. וכן לגבי קריאת שמע וברכותיה, נחלקו הפוסקים אם שיכור ושתוי יכול לאומרם, כמבואר בפניני הלכה תפילה ה, יא. וכיוון שנשים פטורות מק"ש וברכותיה, ודאי לא תקראם כשהיא ספק שתויה. ובכלל צריך לדעת שהשכרות מגונה, ושכרות נשים מגונה יותר, כמבואר בכתובות סה, א, ועל כן יש מקום להחמיר יותר בדינה.

ושאר ברכות, כברכות הנהנין ו'אשר-יצר', שתוי יכול לברך לכתחילה. ושיכור, לכתחילה לא יברך, אבל ברכות שאם לא יברכם יפסידם - יברך. כגון אם נשתכר בסעודתו, יברך את ברכת המזון. וכן אם התפנה, יברך 'אשר-יצר' (רמ"א צט, א; מ"ב יא). ומי ששתה עד שנעשה שיכור כמו לוט, שאינו יודע מה קורה עימו, נחשב כשוטה, ופטור מכל המצוות. וגם אם בירך, אין ברכותיו נחשבות כלל (מ"ב צט, יא).

ז - דין נידה

אשה נידה חייבת בכל הברכות והתפילות, ורשאית ללמוד תורה, שאין דברי תורה מקבלים טומאה, שנאמר (ירמיהו כג, כט): "הֲלוֹא כֹה דְבָרִי כָּאֵשׁ נְאֻם ה'", מה האש אינה מקבלת טומאה, אף דברי תורה אינם מקבלים טומאה (ברכות כב, א).

ויש נשים שנהגו להחמיר בשעת וסתן שלא להיכנס לבית הכנסת ושלא לנגוע בספר תורה, ואף שמצד הדין אין בזה איסור, נהגו פרישות בעצמן משום כבוד בית הכנסת. והמנהג הרווח הוא שנשים נכנסות לבית הכנסת בימי וסתן, ורק נמנעות מלהסתכל על אותיות ספר התורה בשעת הגבהתו.[5][5]. ע' ב"י ורמ"א או"ח סי' פח, ציץ אליעזר י, ח, יחו"ד ג, ח, טהרת הבית ח"ב ע' רב-רו. והמנהג שכתבתי להיכנס לבית הכנסת ולא להסתכל בס"ת בהגבהה, מובא למעשה במ"ב פח, ז, ובדרכי טהרה ע' נז. בשעת וסתן הכוונה בשעה שהדם שופע, אבל לא בשבעה נקיים, כמובא ברמ"א שם. ויש שכתבו שבשעה שיש עליה טינוף דם לא תאמר ברכות ותפילות ולא תיכנס לבית הכנסת, וכ"כ בערוה"ש פח, ב, וכה"ח יא. אולם למעשה, כל זמן שאין נודף מהדם ריח רע, אין איסור. וכ"כ במעשה רב להגר"א נח, שאין להחמיר בדם נידה כדין מי רגליים, שדין דם נידה כדם פצע. וע' בהליכות ביתה יא, א-י, ומ"ב עו, טו.

כדרך אגב נזכיר שיש מנהגים שונים לגבי הליכת נשים לבית הקברות: יש אומרים שראוי לנשים שלא ללכת לבית הקברות כלל, ויש אומרים שנשים נידות שלא נטהרו מטומאתן לא ילכו לבית הקברות, ויש אומרים שרק בשעת הווסת לא ילכו לבית הקברות, ויש מקילים לגמרי. ויש שנמנעות בימי עיבורן מלהיכנס לבית הקברות, ויש שאינן נמנעות. וכל אשה תנהג כפי שנהגו במשפחתה או במשפחת בעלה. וגם הנוהגות להחמיר, בשעת הצורך רשאיות להקל. לדוגמא, מי שתצטער אם לא תלך ביום השלושים או ביום השנה לקבר הוריה, או שחוששת שיקפידו עליה אם לא תבוא, או שחוששת שיבינו מזה שהיא בימי ווסתה - רשאית להקל. ואם אפשר, תשתדל שלא להתקרב לקברים.[6][6]. בדרכי טהרה ע' נז, כתב עפ"י הסוד, שראוי לנשים לא ללכת לבית הקברות. ובמ"ב פח, ז, כתב עפ"י הח"א, שלא ילכו עד שיטהרו. אמנם מזה שבתולות ואלמנות, שאינן טובלות לנידתן, נהגו ללכת לבית הקברות, משמע שרק בימי שפיעת הווסת נמנעות ולא בשבעה נקיים. וע' בטהרת הבית ח"ב ע' רו. וע' בברכות נא, א, לעניין נשים שחוזרות מן המת

פרק י - הכנת הנפש והלבוש

א - הכנה נפשית

אמרו חכמים (ברכות לא, א; שו"ע צג, ב): "אין עומדים להתפלל לא מתוך עצבות ולא מתוך עצלות". התפילה מרוממת את האדם, ולכן צריך לבוא אל התפילה מתוך שמחה, על כך שהוא עומד להתרומם ולהתקרב אליו יתברך.

עוד אמרו חכמים (שם): "לא יתפלל מתוך שחוק", משום שהשחוק מבטל את יראת ה', וצריך להתפלל מתוך אימה והכנעה. "ולא מתוך שיחה", משום שהשיחה מסיחה את דעתו של האדם מעולמו הפנימי, ואילו התפילה צריכה לנבוע מעומק הנפש. "ולא מתוך קלות ראש ודברים בטלים", משום שהתפילה מבוססת על ההכרה בערכו של האדם לפעול גדולות בדיבורו, ואם הוא בא להתפלל מתוך דיבורים בטלים, מראה בעצמו שאינו מעריך את דיבורו (ע' עולת ראיה ח"א ע' כט).

בסדר תפילת הגברים, תקנו חכמים לומר לפני תפילת עמידה דברים שמחים המיישבים את הלב; לפני שחרית וערבית, ברכת "גאל ישראל", ולפני מנחה "אשרי יושבי ביתך" (שו"ע צג, ב). אמנם נשים אינן חייבות בזה, אבל לכל הפחות, על כל אשה לשהות כמה שניות כדי הילוך ארבע אמות לפני תפילתה, כדי ליישב את דעתה.

חסידים הראשונים היו מהדרים מאוד בהכנותיהם לתפילה, והיו שוהים שעה שלימה לפני התפילה, כדי שיכוונו את ליבם כראוי לאביהם שבשמים (ברכות ל, ב; שו"ע צג, א; מ"ב א).

מי שעומדת לתת צדקה בקופת הצדקה שבביתה, טוב שתיתן אותה לפני התפילה (שו"ע או"ח צב, י).[1][1]. כתבו האחרונים על פי הרמב"ם (אהבת חסד ח"א א, יד), שהרוצה לתת סכום גדול לצדקה, טוב יותר שיתן ממנו צדקות רבות, בכל פעם מעט, מאשר יתן את הכל בפעם אחת. אולם כוונתם היא כאשר אותה נתינה מועטת היתה מועילה לעניים, כי היו רעבים ללחם, ובפרוטה שקיבלו קנו מזון לסעודה הקרובה. אבל כיום שצרכי העניים השתנו, וכמעט אין רעבים ללחם, והאגודות שמקיימות בתי תמחוי לעניים, זקוקות לסכומים גדולים, נראה שאין מעלה לפרוט את הכסף למטבעות קטנים כדי לתת מעט מעט, מפני שהדבר מטריח את הגבאים, והעיקר להועיל לעניים. ולכן במקום שאלף אנשים יתנו לאלף גופי צדקה סכומים קטנים, עדיף שכל אחד יתן למספר מצומצם של גופים את כל נדבותיו, ועל ידי כך יחסוך את הטרחה ואת העלות העצומה שכרוכה בקיבוץ הפרוטות, למרות שע"י כך לא יוכל לתת צדקה בכל יום לפני התפילה. אמנם פעמים רבות נשארים לאדם מטבעות קטנים שקיבלם כעודף, ואותם נכון לתת

בקופת הצדקה לפני התפילה. וכן מי שעומדת לכתוב המחאה לתרומה, טוב שתכתוב אותה או תכניס אותה למעטפה לפני התפילה. שעל ידי כך תיגש לתפילה מתוך שמחה של מצווה. ועוד שהבא לבקש מה' חסד ורחמים, ראוי שאף הוא יעניק משלו לנצרכים. והאר"י הקדוש אמר, שטוב להתבונן לפני התפילה במצוות "ואהבת לרעך כמוך", שהיא כלל גדול בתורה, וכל התפילה כולה נאמרת בלשון רבים, מפני שהיא עבור כלל ישראל.

ב - מניעת דברים הטורדים בתפילה

אין לאחוז בתפילת עמידה דבר שרגילים לחשוש עליו שמא יפול, כגון ספר או קערה או סכין, מפני שהדאגה שמא יפול תטרוד את הכוונה. אבל סידור מותר לאחוז, כיוון שהוא לצורך התפילה (שו"ע צו, א-ב). וטוב להיזהר בזה גם בעת אמירת שאר חלקי התפילה. וגם דבר שאין לו ערך ואין חוששים עליו, כגון גבעול, לכתחילה אין לאחוז בשעת תפילת עמידה, שאין זה דרך כבוד לעמוד בתפילה כשביד דבר מיותר (ע' מ"ב צו, א, ה).

לכתחילה לא תעמוד בתפילת עמידה כשתרמיל על גבה, שאין זה דרך כבוד לעמוד כך בפני אנשים נכבדים, וקל וחומר בתפילה. ואם היא כבר נמצאת בדרכה והתרמיל על כתפיה, ונוח לה להשאירו עליה, אם הוא פחות מארבעה קבין (כ- 5.5 ק"ג), מותר לה להתפלל כשהוא על כתפיה. ואם הוא יותר מארבעה קבין, לא תתפלל כשהוא על כתפיה, מפני שמשא כזה עלול לפגוע בכוונתה (שו"ע צז, ד).

מי שיש בידה ארנק כסף או דבר יקר אחר, וחוששת להניחו שמא ייגנב, ואין לה כיסים שתוכל לשומרו בהם, ואין לה חברה שתוכל להפקידו בידיה, בדיעבד עדיף שתאחז אותו בידיה בתפילה, מפני שבאופן זה תהיה פחות טרודה (מ"ב צו, ו; כה"ח ז). וכן הדין לגבי מי שנושאת על גבה תרמיל כבד וחוששת להניחו שמא יגנבוהו, שבלית ברירה עדיף שתתפלל כשתרמילה על גבה.[2][2]. לכתחילה לא יתפלל אדם עם נשק ולא יכנס עימו לבית הכנסת, שאין ראוי להתפלל על החיים והשלום כשעליו כלי הריגה. אבל כאשר יש צורך ביטחוני - מותר להיכנס עימו לבית הכנסת, וכשיש צורך יוכל גם להתפלל כשהוא עליו (ע' ציץ אליעזר י, ח).

אסור לאשה להתפלל כשתינוק על ידיה, מפני שהיא צריכה להשגיח עליו שלא יפול, ועוד, שהוא עלול להסיח את דעתה. וגם כשהוא מונח בתוך מנשא (קנגרו), אין דרך כבוד לעמוד עימו בתפילה. וכשאין ברירה, אם האשה יודעת שתוכל להתפלל בכוונה כשהוא עליה, יכולה להתפלל. וכשיש חשש שלא תוכל, לא תתפלל, ותצא ידי חובתה בברכות התורה והשחר, שאותן מותר לברך אפילו כשהתינוק על ידיה.

ג - הלבוש הראוי לכתחילה לתפילה

צריך אדם להתכונן לקראת התפילה, ולירא מפני הדר גאונו, ולשמוח על שהנה הוא עומד לבוא לפני מלך מלכי המלכים ולהתפלל. והדבר צריך להתבטא גם בלבושו, שיהיה מכובד, כראוי לעומד לפני המלך.

ושלא כדין שאר הדברים שבקדושה דין התפילה. שבכל שאר הדברים שבקדושה, כדוגמת ברכות וקריאת שמע, כל זמן שהאדם מכסה את ערוותו, הרי הוא רשאי לאומרם (שו"ע או"ח עד, ו). אבל בתפילה הדין שונה, שהואיל והאדם עומד לפני המלך ברוך הוא, עליו להתלבש באופן מכובד (שו"ע צא, א). ולגבי נשים, כל זמן שהבגדים צנועים על פי גדרי ההלכה, הרי הם כשרים לתפילה.[3][3]. לגבי גברים ישנה שאלה מה יעשה אדם שנקלע למקום שאין לו שם אלא תחתונים המכסים את ערוותו, וגם אין לו שמיכה לכסות את שאר גופו. יש אומרים שהואיל והוא אנוס יתפלל באופן זה (כה"ח צא, ג), ויש אומרים שלא יתפלל (באו"ה צא, א). כמבואר בפניני הלכה תפילה ה, ד, 6. אולם לגבי נשים, ברור שלא תתפלל, מפני שחסרון הבגדים לגבי אשה חמור יותר. ועוד שיש אומרים שאשה יכולה לצאת ידי חובת התפילה באמירת ברכות השחר והתורה. אמנם, אם יש לה שם שמיכה תוכל בשעת הדחק לכסות בה את כל גופה ולהתפלל. יש לציין שדיני הגברים מורכבים יותר, מפני שמצוות הצניעות פחות חמורה לגביהם, ולכן יש אנשים שבמשך היום הולכים בבגדים לא מכובדים כמו מכנסיים קצרים וגופיה, אבל לתפילה עליהם לבוא בלבוש מכובד, כמבואר בפניני הלכה תפילה ה, ד-ה, אבל נשים חייבות בצניעות כל היום, וממילא כל הבגדים הכשרים לכל היום כשרים גם לתפילה.

לכתחילה, יהדר אדם ללבוש בגדים מכובדים, שלא יהיה כבוד שמים פחות מכבוד בשר ודם, וכמו שאדם מקפיד להתלבש באופן מכובד לפני שהוא נפגש עם אנשים חשובים, כך לפחות עליו להקפיד להתלבש לקראת התפילה. ואמנם אדם שהולך פעם בחייו להקביל את פני המלך - לובש את בגדיו היפים ביותר, ואילו זה שפוגש בכל יום את המלך - מקפיד ללבוש בגדים מכובדים לפי תפקידו ומעלתו, אבל אינו מתלבש בכל יום בבגדיו המכובדים ביותר. וכך אנו בתפילה, הרי אנו כמי שבאים לפני המלך בכל יום, שלובשים בגדים נאים, אבל לא את המכובדים ביותר, שאותם אנו שומרים לשבתות, חגים ושמחות של מצווה.

ד - הלבוש הכשר לתפילה

אף שלכתחילה יש ללבוש לקראת התפילה בגדים מכובדים, כאשר קשה להחליף את הבגדים, אפשר להתפלל בבגדים רגילים, והעיקר שלא יהיו בזויים. לכן מי שעוסקת

בעבודות ביתה ומטפלת בילדיה ואין לה פנאי להתלבש לקראת התפילה, רשאית להתפלל בבגדיה הרגילים או בחלוק נאה שבו היא הולכת בביתה, שכל זמן שאין היא מתביישת לפתוח בבגדים אלו את דלת ביתה - אין הם נחשבים בזויים אצלה.

אין להתפלל בכתונת שינה (פיג'מה) (מ"ב צא, יא). אבל לחולה מותר להתפלל בכתונת שינה, מפני שמקובל שזהו לבושו של חולה גם בעת שאנשים מכובדים באים לבקרו.

אין לעמוד בתפילה במעיל גשם, מגפיים וכפפות, שאין דרך לעמוד בהם לפני אנשים מכובדים (מ"ב צא, יב). אבל בשעה שקר מאוד, אין בכך פגיעה בכבוד התפילה, ומותר להתפלל במעיל גשם וכפפות. וכן במקום שהכל רגילים ללכת במגפיים, מותר לעמוד בהם בתפילה.

וכן בנות שנמצאות בטיול, רשאיות להתפלל כפי שהן לבושות בטיול, ובתנאי שהבגדים יהיו צנועים כדין. ואף שבשעה שהן בביתן בגדים אלו נחשבים ללא מכובדים ואולי אף בזויים מעט, מכל מקום בטיול הם נחשבים מקובלים, וגם אם היה בא לפניהן אדם חשוב לא היו מרגישות צורך להחליפם. לכן, כל זמן שבגדי הטיול צנועים, מותר להתפלל בהם במשך הטיול.[4][4]. לגברים לעיתים ישנה שאלה מה עדיף, בגדים מכובדים או להתפלל במניין, ויעויין בפניני הלכה תפילה ה, ד-ה, שאם הבגדים רק "לא מכובדים" עדיף להתפלל בהם במניין, ואם הם בזויים עדיף להחליפם ולהתפלל ביחיד. וע' לעיל בהערה 3, שהואיל ולגברים גדרי הצניעות קלים יותר, ממילא יש מצבי ביניים, כגון גברים שהולכים במסע במכנסיים קצרים, ואזי אם לא מקובל אצלם ללכת במכנסיים קצרים לפני ואחרי המסע, עליהם ללבוש מכנסיים ארוכים בתפילה. אבל לגבי נשים שממילא שומרות על גדרי הצניעות דינים אלו אינם שייכים, משום שכל בגדיהן הצנועים כשרים לתפילה.

ה - כיסוי ראש לגברים

כדי לבאר האם נשים חייבות לכסות את ראשן בעת שהן מתפללות או מברכות, יש צורך לבאר תחילה את דין הגברים. מתחילה נהגו מקצת מגדולי החכמים מנהג חסידות, שלא ללכת ארבע אמות בראש מגולה, וכפי שהשתבח רב הונא בנו של רבי יהושע, שלא הלך ארבע אמות בלא כיסוי ראש (שבת קיח, ב), ואמר: הלא שכינה למעלה מראשי, ואיך אלך בגילוי ראש? (קידושין לא, א). וכן מסופר בתלמוד (ע' שבת קנו, ב), כי אחר שנודע לאימו של רב נחמן בר יצחק, שעל פי מזלו, הוא עלול להיות גנב, הקפידה עליו מאוד שיכסה תמיד את ראשו, וכך גדל בתורה ובמצוות. פעם כשנפל ממנו כיסוי הראש, תקפו יצרו והתאווה מאוד לגנוב תמרים מראש הדקל. אז הבין רב נחמן את הקפדת

אימו. במשך הזמן נתקבל מנהג החסידות בכל ישראל עד שהפך למנהג מחייב (שו"ע או"ח ב, ו).

אמנם בעת הזכרת ה' ואמירת ברכות, יש אומרים שישנה חובה לכסות את הראש. ויש אומרים, שאין חיוב מיוחד לגברים לכסות את הראש בעת שמזכירים שם ה' ואומרים ברכות, אלא שמצד המנהג צריך לכסות את הראש במשך כל היום ובכלל זה גם בעת הזכרת ה'. ב'שולחן-ערוך' הובאה להלכה הדעה המחמירה, לפיה חובה לכסות את הראש בעת הזכרת ה' ואמירת ברכות (או"ח צא, ג; רו, ג).[5][5]. במסכת סופרים יד, טו: לדעת תנא קמא מותר להזכיר את השם בגילוי ראש, ויש אומרים שאסור. ורבינו ירוחם ואור זרוע ח"ב מג, פסקו, שאסור לומר ברכות בלא כיפה, וכן נפסק בשו"ע צא, ג; רו, ג. אבל כתב באו"ז, שרבני צרפת נהגו לברך בלא כיפה. ודעת הרמב"ם (הל' תפילה פ"ה א, ה), שבתפילה צריך כיסוי ראש ובברכות אין צריך. וגם הפר"ח צא, ג, והגר"א ח, ו, כתבו, שמצד הדין אין צריך כיסוי ראש בברכות, שכן משמע מסדר ברכות השחר (ברכות ס, ב), שכל הברכות שנאמרות לפני ברכת "עוטר ישראל" נאמרות בלא כיפה. וכ"כ בב"י או"ח מו. ולפי זה כך גם דעת הרא"ש והמכתם והרשב"א ועוד ראשונים, שפירשו שדברי הגמ' שם נאמרו על הסדר. וגם המהרש"ל בתשובה ע"ב כתב, שמצד הדין מותר להזכיר את השם בלא כיפה. אמנם למעשה, לגבי גברים המנהג ברור להצריך כיפה בכל דבר שבקדושה, כפסק השו"ע, ואף נתקבל המנהג שלא ללכת ד' אמות בלא כיפה (ע"ע בפניני הלכה תפילה ה, 3).

ו - כיסוי ראש לנשים

נשים אינן נוהגות לכסות את ראשן כדי לעורר עצמן ליראת שמים. אמנם מצד חובת הצניעות נשים נשואות חייבות לכסות את ראשן, אבל רווקות שאינן חייבות לכסות את ראשן מצד הצניעות, אינן נוהגות ליילך בכיסוי ראש כגברים. כפי הנראה נשים אינן צריכות לכיפה, משום שמטבען קל להן יותר לתקן את מידותיהן. ואולי מידת העזות מצויה יותר אצל גברים, ועל כן נצרכו לכיפה מעל הראש כדי לרסנה ולכוונה, אבל נשים שמטבען ביישניות וצנועות יותר, אינן צריכות לכך.

עוד אפשר לפרש, שעל ידי שמירת הנשים על גדרי הלכות צניעות בכל בגדיהן, ניכר עליהן יותר שהן מקבלות על עצמן עול מלכות שמים, ואין להן צורך בכיסוי ראש כדי לבטא את יראת השמים. ומנגד, אשה שלא תשמור על צניעותה, גם אם תחבוש כיפה לא תהיה בכך תועלת, שכן הפגיעה בצניעות חמורה בהרבה, ובכך שאינה שומרת על גדרי הלכותיה, היא כאילו מכריזה שההלכה, שהיא דבר ה', אינה מחייבת אותה.

אמנם יש אומרים, שבעת הזכרת שם שמים ואמירת ברכות, גם נשים רווקות צריכות לכסות את ראשן, שכן בעניין זה אין הבדל בין גברים לנשים, אלא הוא חיוב נפרד לכסות את הראש בעת הזכרת שם ה' (איש מצליח, ישכיל עבדי), ויש אומרים, שלכל הפחות, בתפילת עמידה נשים צריכות לכסות את ראשן (יבי"א ח"ו טו). אולם למעשה, רווקות אינן מקפידות על כך, ואפילו בתפילה אינן נוהגות לכסות את ראשן. והטעם לכך, שלגברים ישנו מנהג חסידות לכסות את הראש במשך כל היום, כדי לעוררם ליראת שמים, ולכן יש מקום לחייבם בכיסוי הראש בעת הזכרת ה'; אבל רווקות שאינן נוהגות במנהג חסידות זה, אין הוא מבטא אצלם יראת שמים, וממילא אינן חייבות בו בעת התפילה וברכות.

ומכל מקום, נשים נשואות ודאי צריכות לכסות את ראשן בתפילה, כיוון שבלא כיסוי ראש הן לבושות בניגוד לכללי הצניעות, וודאי שאם יבואו להתפלל באופן זה, תהיה בכך פגיעה בכבוד התפילה. כי לתפילה צריכים לבוא בלבוש מכובד, כראוי למי שעומד לפני מלכו של עולם, קל וחומר שצריכים לשמור על כללי הלכות צניעות הלבוש. לכן גם נשים הנוהגות שלא כדין ואינן מכסות את ראשן, לפחות בשעת התפילה יכסו את ראשן. בעת הזכרת שם ה', יש אומרים שנשים נשואות צריכות להקפיד לכסות את ראשן, ואפילו אם הן לבדן בחדרי חדרים. ויש אומרים, שכיוון שרווקות אינן חייבות בכך, גם נשים נשואות אינן חייבות, כי חיוב נשים נשואות בכיסוי ראש הוא מצד צניעות בלבד, וכיוון שבעת אמירת ברכות אין חובה להתלבש באופן מכובד, ממילא דינן כדין רווקות, ומותר להן לברך ברכות ולומר קריאת שמע שעל המיטה בלא כיסוי ראש.[6][6]. לדעת איש מצליח או"ח כד-כה, וישכיל עבדי ח"ז ע' רפט, רווקות חייבות לכסות את ראשן בעת ברכות. וביבי"א ו, טו, סיכם את הסוגיה בהרחבה, ומסקנתו שאין למחות ביד רווקות המברכות בלי כיסוי ראש, אבל בתפילה נכון שיכסו את ראשן, כדברי הרמב"ם. ונשים נשואות, גם בעת ברכה צריכות לכסות את ראשן, כפי שמתבאר מדברי החסד לאלפים (ב, ח). ע"כ.אולם המנהג הרווח שרווקות מתפללות, בין בבית בין בבית כנסת, בלא כיסוי ראש. ואפשר לבאר כי מה שכתב הרמב"ם שיש לכסות את הראש בתפילה הוא מפני שכך היא ההופעה המבטאת יראת שמים, וודאי שכך צריך להתפלל עמידה. אבל אצל רווקות, אין הכיפה מבטאת יראת שמים, ולכן מתפללות ללא כיפה. גם בציץ אליעזר יב, יג, חיזק את המנהג שאינן צריכות לכסות את הראש בתפילה, והזכיר טעם עפ"י החת"ס, שכיוון שהגויות נהגו לכסות את ראשן בבית תיפלותן, יש לחוש שלא לנהוג כמותן. אמנם אשה נשואה שחייבת לכסות את ראשה מפני הצניעות, אם תבוא

לעמוד בתפילה כשאינה לבושה כפי שגדרי הצניעות מחייבים בהיותה עם אנשים זרים, ודאי יש בכך פגיעה בכבוד שמים.אבל בעת ברכות, שאינה כעומדת לפני המלך, כל זמן שמצד הצניעות אינה חייבת לכסות את ראשה, מפני שהיא בחדרה, גם מצד הברכה אינה צריכה לכסות את ראשה. אמנם ביבי"א ח"ו טו, ובספר הליכות בת ישראל ה, ג, כתבו שנשים נשואות צריכות לכסות את ראשן בעת הזכרת ה', גם כשהן בחדרי חדרים. אבל בפועל נשים נשואות רבות נוהגות לומר ק"ש שעל המיטה וברכת "המפיל" בלא כיסוי ראש. ונראה שהטעם כמו שכתבתי למעלה, שדין חיוב כיפה בברכות מבוסס על מנהג החסידות לכסות את הראש במשך כל היום. שהואיל והכיפה מעוררת ליראת שמים כל היום, מן הדין לחובשה בעת הזכרת השם. אבל נשים שלא נהגו לעורר עצמן ליראת שמים בכיפה, ממילא אינן צריכות כיפה גם בעת הזכרת השם. וראיה ממשנה חלה ב, ג: "האשה יושבת וקוצה חלתה ערומה", והכוונה שיכולה לברך, ולא מסתבר שאין לה בגדים ורק בכיסוי ראש היא חייבת. וראיתי שכן הורה הגרש"ז אויערבאך, ואמר שמה שנהגו לכסות את ראשן בברכת הטבילה אינו מחייב שכך צריך לנהוג בכל הברכות (הליכות בת ישראל ה, הערה ו). לפיכך, מי שקמה בלילה להתפנות, אינה חייבת לכסות את ראשה בברכת "אשר יצר". וכן מי שהולכת בביתה בלא כיסוי ראש (כשאין שם אנשים זרים), ורוצה לשתות דבר מה, רשאית לברך "שהכל" ו"בורא נפשות" בלא כיסוי ראש

ז - חגורה

לגברים אסור לומר דברים שבקדושה בשעה שאין חציצה בין ליבם לערוותם. ולכן מי שהולך בבגד ארוך כחלוק או גלימה (ג'לבייה) ובלא תחתונים, ורוצה לומר דבר שבקדושה, צריך לחגור עצמו בחגורה, כדי לחצוץ בין ליבו לערווה. אבל נשים, שערוותן יותר כלפי מטה, באופן טבעי אין ליבן רואה את ערוותן, ולכן אשה רשאית לומר דברים שבקדושה כשהיא לבושה בחלוק, גם בלא חציצה בין הלב לערווה.

לפני התפילה, גברים צריכים לחגור את עצמם בחגורה. יש אומרים, שהטעם כדי לחצוץ בין הלב לערווה, ולכן כאשר לובשים תחתונים כבר אין צורך בחגורה. ויש אומרים, שלכבוד התפילה צריך לחגור חגורה כדי להדגיש יותר את החציצה שבין הלב לערווה (שו"ע צא, ב; פניני הלכה תפילה ה, ג).

אבל נשים שאינן צריכות לחצוץ בין ליבן לערוותן, אינן צריכות לחגור עצמן לקראת התפילה.

פרק יא - מקום התפילה

א - מקום התפילה

תקנו חכמים לגברים להתפלל במניין ובבית הכנסת, אבל לנשים לא תקנו להתפלל במניין. ואף כי ברור שיש מעלה לתפילה עם המניין בבית הכנסת, מפני שהשכינה שורה עם המניין, ובית הכנסת הוא מקום מקודש לתפילה. בנוסף לכך, אם תתפלל עם המניין, תזכה לענות אמן על קדיש וחזרת הש"ץ, ותשתתף באמירת קדושה ומודים, ותשמע ברכת כהנים. אע"פ כן, לא תקנו חכמים לנשים להתפלל במניין בבית הכנסת, כדי שלא ליצור התנגשות בין חובות התפילה במניין ובבית הכנסת לטיפול במשפחה, שטיפוח המשפחה הוא ערך חשוב יותר (ע' לעיל ג, ב). אמנם, כפי שלמדנו, בתפילה עצמה נשים חייבות, כי גם נשים צריכות לבקש על עצמן רחמים.[1][1]. סגנון זה לפי הרמב"ן, כמבואר לעיל ב, ב, 1, שלרמב"ן ורוב הפוסקים תקנו חכמים לנשים להתפלל שחרית ומנחה, ואע"פ שהן תלויות בזמן, שהואיל וגם נשים צריכות לבקש רחמים, אף הן חייבות בתפילות אלו. ולרמב"ם (לפי הפירוש המקובל) מצוות התפילה מהתורה אינה תלויה בזמן, וחובתה פעם ביום, ובתפילה זו שאינה תלויה בזמן נשים חייבות מהתורה, ואחר שתקנו חכמים את זמני התפילה, גם הנשים צריכות להתפלל בזמן שחרית או בזמן מנחה, כמבואר לעיל ב, ג, 2. אבל תקנת התפילה במניין כבר אינה קשורה לעצם בקשת הרחמים, אלא היא עניין נוסף שדורש עוד זמן, ובזה לא חייבו את הנשים (ע' לעיל ג, ח-ט, בהבדל הרעיוני שבין תפילות הגברים והנשים).

אמנם בשבתות וחגים, שיש בהם יותר פנאי, נשים רבות נוהגות להתפלל בבית הכנסת. וכן ישנן נשים, בעיקר מבוגרות, שאין עליהן עול משפחה, שמהדרות ללכת בכל יום לבית הכנסת. בהמשך נרחיב במעלת התפילה במניין בבית הכנסת (כ, א-ב, וכב, ז).

ב - קביעת מקום לתפילה

מצווה לייחד מקום קבוע לתפילה, וכך נהג אברהם אבינו שקבע מקום לתפילתו, שנאמר (בראשית יט, כז): "וַיַּשְׁכֵּם אַבְרָהָם בַּבֹּקֶר אֶל הַמָּקוֹם אֲשֶׁר עָמַד שָׁם אֶת פְּנֵי ה'", משמע שהיה לו מקום קבוע שהיה עומד בו לפני ה'. ועיקר חשיבות הקביעות היא בתפילת עמידה (בא"ח מקץ ד).

קביעות המקום לתפילה באה לבטא את הקשר המוחלט שיש לנו אל הקב"ה, שלא כמו שאר הדברים שבעולם שיכולים להשתנות, פעם כאן ופעם שם, הקשר לקב"ה הוא הקבוע והיציב ביותר, ועל כן ראוי שיתקיים במקום קבוע. ואמרו חכמים, שכל הקובע

מקום לתפילתו אלוהי אברהם בעזרו ואויביו נופלים תחתיו (ברכות ו, ב; ז, ב. וע' מהר"ל נתיב העבודה פרק ד).

מצווה זו מתקיימת אצל הגברים בקביעת מקום קבוע בבית כנסת (שו"ע צ, יט). ואצל הנשים, בקביעת מקום קבוע בבית, שבו תשתדל להתפלל תמיד. אשה שביתה הומה אנשים או תינוקות, תקבע את מקום תפילתה בפינה מבודדת, כדי שלא יבלבלו את כוונתה (ע' שו"ע או"ח צ, כ).

צריך להתפלל בחדר שיש בו חלון, ולכתחילה טוב שהחלון יהיה פתוח לכיוון ירושלים, ובשעה שתתבטל כוונתה תישא עיניה לשמים (שו"ע צ, ד; מ"ב צ, ח). אבל לא תקבע את מקום תפילתה ליד חלון שרואים ממנו את הנעשה ברשות הרבים, שמא הנעשה ברחוב יסיח את דעתה מהתפילה.

הנמצאת במקום שאין בו חלונות, תתפלל בחדר מואר, מפני שיש מפרשים שעיקר הטעם להתפלל במקום שיש בו חלונות, כי האור מיישב את דעת המתפלל (תר"י), ואם כן תאורה טובה יכולה להיחשב תחליף לחלון.

ג - שלא יהא דבר חוצץ בין המתפלל לקיר

מצווה מן המובחר שלא יהא דבר חוצץ בין המתפללת עמידה לקיר, כדי שלא יהיה דבר שיסיח את דעתה מהתפילה. ואם בסמוך לקיר עומד רהיט קבוע כארון - אינו חוצץ, ואפשר לכתחילה להתפלל בסמוך לו (שו"ע צ, כא; מ"ב סג, סה).

רהיט שנועד לצורך התפילה, כגון סטנדר, אינו חוצץ. וכן מי שרוצה להסתייע בשולחן, כדי להניח עליו את הסידור, אינו חוצץ. אבל כשאין בו צורך, מצווה שגם שולחן לא יחצוץ בינה ובין הקיר (מ"ב צ, סו; פ"ה תפילה ג, 6).

אשה שעומדת בין המתפללת לקיר, אם גם היא עוסקת בתפילה - אינה חוצצת, ואם היא עוסקת בדבר אחר, הרי היא חוצצת (שו"ע או"ח צ, כב; הרב קוק טוב ראיה ברכות ה, ב).

אין ראוי להתפלל מול תמונות, מפני שהן עלולות להסיח את הדעת מהתפילה (שו"ע צ, כג). אבל אם התמונה מעל גובה קומת אדם מותר, שאין חשש שיסתכלו בה בתפילה (מ"א צ, לז; מ"ב עא).

אסור להתפלל מול ראי, מפני שהמתפללת מולו נראית כמי שמשתחווה לבבואתה, ולכן אף אם תעצום את עיניה אסורה בכך (מ"ב צ, עא). לכתחילה, אין להתפלל בלילה מול חלון שנשקפת ממנו בבואתה, מפני שההסתכלות בבבואתה עלולה להטריד את כוונתה. אבל בלית ברירה, תעצום את עיניה או תסתכל בסידור, שכיוון שהחלון אינו

מראה את בבואתה בבירור כראי, אינה נראית כל כך כמשתחווה לבבואתה (ע' פ"ה תפילה ג, 7).

ד - אין להתפלל במקום גבוה

אדם העומד בתפילה לפני הקב"ה, צריך לדעת שהחיים והברכה בידיו, ואין הקב"ה חייב למלא את בקשתו, ועל כן צורת עמידתו לפני ה' צריכה להיות בענווה. וזהו שאמרו חכמים (ברכות י, ב): "לא יעמוד אדם, לא על גבי כסא ולא על גבי שרפרף ולא במקום גבוה ויתפלל... לפי שאין גבהות לפני המקום, שנאמר (תהלים קל, א): מִמַּעֲמַקִּים קְרָאתִיךָ ה'". ומסופר בתלמוד (תענית כג, ב) על רבי יונה, שהיה ידוע כצדיק שתפילותיו נענות, וכשבאו לבקש ממנו שיתפלל על הגשמים, הלך למקום עמוק, לקיים מה שנאמר: "מִמַּעֲמַקִּים קְרָאתִיךָ ה'", ושם התפלל עד שנענה וירדו גשמים. ומטעם זה נהגו בכמה מקומות להנמיך את מקומו של החזן, ולכן שליח הציבור נקרא "יורד לפני התיבה".

ככלל, מקום גבוה שאסרו חכמים הוא שגובהו שלושה טפחים (24 ס"מ) מעל פני הקרקע. אמנם למעשה, בדרך כלל גם על מקום נמוך מזה אין להתפלל מפני שני טעמים. האחד, שהעומדת על שרפרף או סלע, אפילו כאשר גובהו טפח בלבד, חוששת שמא תאבד את שיווי משקלה, ויקשה עליה לכוון כראוי. ועוד, שאם הרצפה ישרה, והיא מגביהה את עצמה על ידי כרים או כסתות או דבר אחר, יש בזה תחושת גבהות, ואין ראוי להתפלל כך. אבל על שטיחים ומחצלות, כדרך שרגילים לפרוש על הרצפה, מותר להתפלל לכתחילה. וכן מי שמתפללת על קרקע עקומה, אינה צריכה להיזהר שלא לעמוד על המקומות הגבוהים יותר, כל זמן שאינם גבוהים בשלושה טפחים משאר סביבותיהם (פ"ה תפילה ג, 4).

חולה או זקנה שקשה לה לרדת ממיטתה, רשאית להתפלל עליה, למרות שהיא מוגבהת מהקרקע, שאין זה נראה כגאווה.

אם המקום הגבוה עומד בפני עצמו, כגון שהוא גדול יותר מארבע אמות על ארבע אמות (כשני מטר על שני מטר), מותר להתפלל עליו, שאין מודדים אותו ביחס לשאר המקומות אלא הרי הוא מקום לעצמו. וגם כאשר הוא קטן מארבע אמות, אם הוא מוקף במחיצות, הרי הוא מקום לעצמו ומותר להתפלל עליו.

ה - לא יתפלל סמוך לרבו המובהק

לא יתפלל אדם תפילת עמידה סמוך לרבו המובהק, מפני שאם מתפלל לצידו, מראה עצמו כשווה לרבו. וקל וחומר שאם הוא מתפלל לפני רבו, שהוא נראה כמתגאה עליו. וגם אחרי רבו לא יתפלל, מפני שאם הרב יסיים את תפילתו לפני התלמיד, לא יוכל

לפסוע שלוש פסיעות לאחריו ויצטער, וחלילה לצער את הרב. ועוד, שהתלמיד עלול להיראות כמשתחווה לרבו (שו"ע צ, כד; מ"ב עד).
ואם התרחק מרבו ארבע אמות (כשני מטרים) - מותר. ואם הוא מתפלל אחרי רבו, צריך להתרחק ארבע אמות ועוד שיעור שלוש פסיעות (כ- 60 ס"מ), כדי שגם אם יאריך בתפילתו, יהיה רבו רשאי לפסוע לאחריו.
ואיזהו רבו המובהק, זה שלימדו את רוב חכמתו באחד מתחומי התורה. וכן הדין ביחס לאחד מגדולי הדור.
וכן רב המקום נחשב כרב מובהק (ערוה"ש יו"ד רמב, כט; עו"ע פ"ה תפילה ג, 8). יש אומרים שבתקופה שאדם לומד הרבה תורה מרב מסוים, אף שלא לימדו את רוב חכמתו, מכל מקום באותה תקופה הוא נחשב כרבו המובהק (דברי מלכיאל ב, עד).
לגבי רבנית, החיוב שלא להתפלל בצידה חל באחת משתי האפשרויות: א) כשהיא נשואה לרב המובהק או לאחד מגדולי הדור ועיקר מגמתה לסייע לבעלה בעבודת הקודש. ב) כשהיא עצמה חינכה תלמידות, עד שרוב תורתן או חינוכן ממנה, שעליהן להתייחס אליה כאל רב מובהק.
ויש אומרים, שכל זה אמור כאשר התלמידה היא שבחרה להתפלל סמוך לרבנית. אבל אם הן מתפללות בעזרת נשים והגבאים סידרו את מקומה סמוך לרבנית, אין איסור, שאין כאן צד של יוהרא. ובשעת הצורך, אפשר לסמוך על דעה זו (פניני הלכה תפילה ג, 9). וודאי שכאשר הרבנית מזמינה את התלמידה להתפלל לידה, או שמסכימה לכך, אין שום איסור וחשש יוהרא להתפלל לידה.

ו - תפילה בשטחים פתוחים

אין להתפלל תפילת עמידה בשטחים פתוחים, והמתפללת במקום פתוח נקראת חצופה (ברכות לד, ב). והטעם, שבמקום פתוח מחשבתה של המתפללת מתפזרת, ואילו בתוך מקום מוצנע אימת המלך עליה וליבה נשבר (שו"ע צ, ה). בנוסף לכך, יש לחוש שבמקום פתוח יעברו לידה אנשים ויטרידו את כוונתה. אבל הולכי דרכים רשאים להתפלל בדרך, ואם יש שם עצים מוטב שיתפללו ביניהם (מ"ב צ, יא). וכן עדיף להתפלל ליד קיר מאשר במקום פתוח לגמרי (א"א בוטשאטש צ, ה). חצר שהיא מוקפת בקירות, נחשבת כמקום מוצנע, כמעט כמו בית, משום שהעיקר הוא המחיצות ולא התקרה (מ"ב צ, יב).
מותר להתפלל לכתחילה ברחבת הכותל המערבי, שכן היא מוקפת בקירות משלושה כיוונים. ויתר על כן, קדושת המקום גורמת לאהבת ה' ויראתו להתגבר, ועל ידי כך התפילה נאמרת בכוונה יתירה. וכן נהג יצחק אבינו שהתפלל מנחה בהר המוריה שהיה

אז שדה פתוח, שנאמר: "וַיֵּצֵא יִצְחָק לָשׂוּחַ בַּשָּׂדֶה" (בראשית כד, סג; ברכות כו, ב; מדרש תהלים פא).

אסור להתפלל לפני בית הכנסת, מפני שאם תתפלל כלפי ירושלים נמצא שגבה כלפי בית הכנסת; ואם תתפלל כלפי בית הכנסת נמצא שגבה כלפי ירושלים, הפוך מכיוון התפילה של המתפללים בתוך בית הכנסת. אבל בצידי בית הכנסת או אחריו, כשכיוון פניה בתפילה לכיוון ירושלים - מותר (שו"ע צ, ז).

ז - נקיות המקום מצואה וריחות רעים

אסור לומר או להרהר דברים שבקדושה במקום שיש בו צואה או שאר דברים שריחם רע מאוד, שנאמר (דברים כג, יד-טו): "וְשַׁבְתָּ וְכִסִּיתָ אֶת צֵאָתֶךָ. כִּי ה' אֱלוֹהֶיךָ מִתְהַלֵּךְ בְּקֶרֶב מַחֲנֶךָ וגו' וְהָיָה מַחֲנֶיךָ קָדוֹשׁ". בדין זה ישנם פרטים רבים, ונלמד מקצתם.

כל הנמצא בתוך ד' אמותיו (כשני מטרים) של אדם, נחשב בכלל מחנהו, לפיכך אם ישנה צואה בתוך תחום זה, אין מחנהו קדוש ואסור לו להתפלל שם. ואם הצואה מונחת כנגד פניו, כל זמן שהוא רואה אותה - אסור לו להתפלל. ואם ריחה מתפשט, צריך להתרחק ד' אמות ממקום שכלה ריחה. וגם מי שחוש ריחו נפגע, צריך להתרחק כמו שאר האנשים שמריחים (שו"ע עט, א).

וכדין צואת אדם כך דין כל דבר שנתקלקל והסריח עד שבני אדם רגילים להצטער ממנו. לפיכך, יש להרחיק מנבלה ומצואת בעלי חיים שהסריחה, כפי שמתרחקים מצואת אדם (מ"ב עט, כג). לגבי קיא, אם ריחו רע, דינו כצואה. ואם אין ריחו רע, יש מקילים שלא להחשיבו כצואה (ע' מ"ב עו, כ, ואש"י נא, יב).

גם כאשר הריח הרע מתפשט לרשות אחרת, כגון שמתפשט מתוך השירותים לחדר הסמוך, בכל מקום שמריחים אותו אסור לומר דברים שבקדושה. ויש מחמירים, שגם כאשר הוא מתפשט מרשות אחרת צריך להרחיק ממקום שמסתיים הריח הרע עוד ד' אמות, ולכתחילה ראוי לחוש לדעתם (מ"ב עט, יז, כה"ח א; פניני הלכה תפילה ג, 10).

ח - מה הדין בדיעבד

המתפללת עמידה בתוך ד' אמות של צואה, לא קיימה את מצוותה ועליה לחזור להתפלל. ואם רק לאחר שסיימה את תפילתה התברר לה שהתפללה בתוך ד' אמות של צואה - אם הוא מקום שיש חשש סביר שתהיה בו צואה, הרי שפשעה כשלא בדקה את נקיות המקום, ולכן לא יצאה ידי חובתה. ואם הוא מקום שאין סבירות שתהיה בו צואה, כיוון שלא היתה חייבת לבודקו, יצאה ידי חובתה (שו"ע עו, ח; מ"ב עו, לא; וע' פא, יג).

נחלקו הפוסקים לגבי ברכות שנאמרו בתוך ד' אמות של צואה. יש אומרים, שכיוון שעשתה איסור תורה - לא יצאה ידי חובתה ועליה לחזור לברך (מ"ב קפה, ז, ובאו"ה שם). ויש אומרים, שרק לגבי קריאת שמע ותפילה החמירו, אבל בשאר ברכות, בדיעבד יצאה ידי חובתה (ח"א ג, לג; קצוש"ע ה, י; כה"ח עו, לז; קפה, יד). וכיוון שהוא ספק הנוגע לברכות, אם תחזור לברך יש חשש שזו תהיה ברכה לבטלה, על כן חל כאן הכלל "ספק ברכות להקל", ואין לחזור לברך. אבל טוב שתהרהר את הברכה, שיש אומרים, שגם על ידי הרהור אפשר לצאת ידי חובת הברכה (רמב"ם), ומנגד אין בהרהור איסור של ברכה לבטלה.

ט - דין תינוק

צואת תינוקות קטנים אינה מסרחת כל כך, ולכן אין דינה כצואה. ומשעה שהגיעו לגיל שיכולים לאכול כזית דגן בשיעור זמן של אכילת פרס (כשש-שבע דקות), צריך להתרחק מצואתם כדין צואת גדול (שו"ע פא, א). ויש שכתבו שזמן זה מגיע בערך כשהתינוק בן שנה. וכל זה בשעת הדחק, אבל לכתחילה טוב להתרחק אפילו מצואת קטן בן שמונה ימים בעת אמירת דברים שבקדושה (מ"ב פא, ג; כה"ח א, ו).

כשעומדים להתפלל במקום שיש בו תינוק בן שנה ומעלה שעושה את צרכיו בחיתול, ראוי לוודא תחילה שאין יוצא ממנו ריח רע. שאם יוצא ממנו ריח רע ויתקרב למתפללת - תצטרך להפסיק את תפילתה. וכשאין יוצא ממנו ריח רע - מותר להתפלל לידו, שאף אם עשה צרכיו, כיוון שצואתו מכוסה בחיתולו ובבגדיו, ואין יוצא ממנו ריח רע, אין איסור לומר לידו דברים שבקדושה.[2][2]. נחלקו הפוסקים לגבי צואה שנמצאת ברשות אחרת או מכוסה, מוסכם שבכל מקום שריחה מגיע אסור לומר דברים שבקדושה, השאלה האם בנוסף לכך צריך להרחיק ד' אמות ממקום שכלה ריחה. יש מחמירים ויש מקילים, ורוה"פ מקילים (ע' בפניני הלכה תפילה ג, 10). וכן דין צואת התינוק שהיא מכוסה בחיתול ובבגדים, שאם ריחה נודף, בכל מקום שמריחים את סירחונה אסור לומר דברים שבקדושה, אבל נחלקו אם צריך להרחיק עוד ד' אמות. ואם אין ריחה נודף, אין צריך להרחיק ממנה, ודינה כדין צואה מכוסה (שו"ע עט, א-ב). לפיכך, כל זמן שאין מריחים ריח רע מהתינוק, אין צריך לבדוק אם עשה את צרכיו בחיתול, וכך המנהג. וע' במ"א פא, א, שמחמיר לגמרי שלא להתפלל מול תינוק. אבל לא נתקבלה דעתו על רוה"פ, כמבואר בשו"ע הרב עו, ו, כה"ח פא, ז. וכן דעת הרב אויערבאך (הליכות שלמה תפילה כ, ד-ה), שמותר להתפלל מול סתם תינוק ואין צריך לבודקו, אלא שהוסיף וחידש, שאם ידוע שהתינוק עשה את צרכיו בחיתול, דין החיתול כגרף של רעי, היינו

כצואה עצמה, שאפילו אין יוצא ממנו ריח, צריך להרחיק ממנו ד' אמות, ואין להתפלל כשהוא ממול עיניו אפילו רחוק יותר מד' אמות. ורק כאשר מעל החיתול יש עוד בגד אז הצואה נחשבת מכוסה, וכל זמן שאין מריחים את ריחה אין איסור. אבל אם עשה מי רגליים בחיתול, למרות שאין עליו בגדים, אם אין ממנו ריח רע, מותר להתפלל לידו. (אמנם אפשר לומר שהואיל והטיטול נועד לשימוש חד פעמי, ואת החיתול מכבסים אחר כל פעם, אין דינם כגרף של רעי, וכך ראיתי שכתב ב'וזאת הברכה' ע' 150 בשם הר"ן קרליץ). עוד אמר הרב אויערבאך (שם), שמותר להביא תינוק לבית הכנסת כשהוא מחותל בחיתול ולבוש בבגדים, ואין צריכים לחוש שמא יעשה צרכיו

ואם באמצע תפילתה התינוק עשה את צרכיו ובא אליה, אם יוצא ממנו ריח רע, אסור לה להמשיך להתפלל. אם יש שם מי שיכול לטפל בתינוק, תסמן לו בידה שירחיק ממנה את התינוק ותמשיך להתפלל. וכאשר אין שם מי שיכול לטפל בו, אם ניתן להושיבו במיטה או בחדר אחר, ושם יוכל לשחק עד שתסיים את תפילתה, תניחו במקום אחר ותסיים את תפילתה. ואם אין אפשרות כזו, מפני שהוא בוכה והיא צריכה להיות לידו, כיוון שממילא אסור לה להמשיך להתפלל כשהוא לידה, תפסיק את תפילתה ותלך לנקותו ולהחליף לו את החיתול, ותיטול את ידיה. ותשתדל לחזור בזריזות לתפילתה, מפני שאם ההפסק יהיה קצר מהזמן שלוקח לה לומר את כל תפילת עמידה, תוכל להמשיך להתפלל ממקום שהפסיקה. ואם ההפסקה ארכה כשיעור שלפי הערכתה לוקח לה לומר את כל תפילת עמידה מתחילתה ועד סופה, עליה להתחיל מחדש את תפילתה (שו"ע קד, ה).

ואם התינוק שיוצא ממנו ריח רע התקרב אליה באמצע אמירת ברכה, אם היא ברכה קצרה - תתרחק למקום שלא תרגיש בריחו, ותסיים את ברכתה. ואם היא בברכת המזון שזמן אמירתה ארוך יותר, ואין ביכולה להתרחק או להניחו במקום אחר עד שתסיים את כל ארבע הברכות, מפני שהתינוק בוכה ועליה לקחתו בידה כדי להרגיעו; כיוון שממילא אסור לה להמשיך בברכה כשהיא מריחה את צואתו, תנקה אותו ותחליף לו את החיתול, תיטול את ידיה, ותמשיך מתחילת הברכה שהפסיקה בה (שו"ע או"ח סה, א, באו"ה קפג, ו, ד"ה 'אפילו').

י - דינים נוספים

אשה שיושבת או עומדת ופניה מול שירותים, אם הדלת סגורה ואין מגיע אליה ריח רע מהשירותים - מותר לה לומר דברים שבקדושה ולהתפלל. ואם הדלת פתוחה - אסור לה להתפלל כשפניה מול השירותים, אבל אם אחוריה או צידה כלפי השירותים, כל

זמן שאין מגיע למקומה ריח רע - רשאית לומר דברים שבקדושה ולהתפלל (שו"ע פג, א; מ"ב פג, ה).

לעיתים קורה שביוב מפיץ ריח רע לתוך הבית או לתוך בית הכנסת, וכל זמן שיש שם ריח רע, אסור להתפלל ולומר דברים שבקדושה. לפעמים סגירת החלונות הפונים אל הביוב תועיל. וכשעדיין נשאר ריח רע, ניתן לבטלו על ידי התזת ספריי ריחני. בעבר היו מבטלים את הריח הרע על ידי שריפת בגד (כה"ח עט, כ).

דין הריח תלוי בהרגלים המקובלים אצל בני המקום. בעבר, השפכים, כולל הצואה ומי רגליים, היו זורמים בצידי הרחובות, ובוודאי האוויר בערים הצפופות היה ספוג בריחות רעים, אלא שכיוון שהיו רגילים בכך, הריח השגרתי לא היה נחשב כריח רע, והיו מתפללים בבתי הכנסת ובבתים שהיו סמוכים לתעלות. ורק כשהתעלות נסתמו או בימות הקיץ החמים - הריח הרע היה מתגבר, ואז היו נזהרים מפניו (עיין מ"ב עט, ה). אבל כיום, שהשפכים מתנקזים על ידי צינורות הביוב, האוויר מטוהר יותר, וממילא אנו רגישים יותר לריחות רעים, ובכל מקום שאנו מרגישים ריח רע לפי המקובל בימינו - אסור להתפלל.

וכן במושבים שיש בהם רפתות, הריח שמגיע מהן לבתים ולבית הכנסת אינו נחשב בעיניהם כריח רע, כיוון שהם רגילים בו. אבל ריח כזה בעיר יכול להיחשב כריח רע, ואסור יהיה להתפלל כל זמן שלא יבטלו אותו. ונראה שהמתארחים במושבים הולכים אחר מנהג המקום.

המתפללים בחוץ, צריכים להיזהר שלא להתפלל בקרבת פחי אשפה שריחם רע. ואף כשאין נודף מהם ריח, ראוי שלא להתפלל בתוך ד' אמות שלהם או כשהם מול פניו (ע' שארית יוסף ח"ב ע' רכז).

יא - איסור אמירת דברים שבקדושה מול ערווה

אסור לומר דברים שבקדושה מול ערווה, שנאמר (דברים כג, טו): "וְהָיָה מַחֲנֶיךָ קָדוֹשׁ, וְלֹא יִרְאֶה בְךָ עֶרְוַת דָּבָר וְשָׁב מֵאַחֲרֶיךָ". לגבי גבר שרואה גבר אחר, או אשה שרואה אשה אחרת, רק בפני מקום הערווה עצמו אסור לומר דברים שבקדושה. ואשה שיושבת על כסא או על הרצפה, אף שהיא ערומה, ערוותה מוסתרת, ומותר לחברתה להתפלל ולומר דברים שבקדושה מולה (מ"ב עה, ח).

אמנם מצד מדת הצניעות, אין ראוי לאשה לשבת בלי בגדים (לעיל ד, ב), אבל לצורך מותר, ואזי אין איסור לחברתה לומר מולה דברים שבקדושה.

ולגבי גבר שרואה אשה, אמרו חכמים (ברכות כד, ב): "טפח באשה ערווה". וכוונתם, שכל מקום שנשים רגילות לכסות - אסור לגלות בפני גברים. ואם הוא מגולה, אסור לגברים לומר מולו דברים שבקדושה (גדרי דין זה נתבארו בשו"ע או"ח סימן עה, ובפניני הלכה ליקוטים בענייני משפחה ו, ג-ו).

ואף שצריך לחנך את הילדות להתלבש בצניעות מגיל חינוך, מכל מקום איסור אמירת דברים שבקדושה למול טפח שרגילים לכסותו, מתחיל משעה שהבת מתחילה להתבגר (שם ו, ז).

עוד אמרו חכמים (ברכות כד, א): "שיער באשה ערווה", וכוונתם לאשה נשואה, שאם אינה מכסה את שיער ראשה, אסור לגבר לומר מולה דברים שבקדושה (גדרי כיסוי הראש נתבארו בפניני הלכה ליקוטים בענייני משפחה ו, יד-יט).

גבר שצריך להתפלל או לברך ברכות או ללמוד תורה, ועומדת מולו אשה שמגלה טפח ממקומות המכוסים, לכתחילה יפנה עצמו לכיוון אחר, כך שלא יוכל לראותה. ואם אינו יכול להסתובב, יביט בסידור או יעצום את עיניו, וכך יוכל לומר דברים שבקדושה (שו"ע עה, ו; מ"ב עה, סעיפים: א, כט).

לגבי כיסוי הראש, כתבו כמה אחרונים, שהואיל ולצערנו נשים רבות אינן מכסות את ראשן כדין, שיער שאינו מכוסה אינו מעורר כיום הרהורים, ובדיעבד מותר לגבר לומר מולו דברים שבקדושה. וכל זה אמור לגבי שיער שדינו קל משאר מקומות מכוסים, שכן מצינו שרווקות אינן חייבות לכסותו, אבל לגבי מקומות המכוסים שבגוף, כפי שלמדנו, לא הקילו, אלא צריך לעצום את העיניים או להביט בסידור (ערוה"ש עה, ז; בא"ח בא יב; אג"מ ח"א מד, וע' בפניני הלכה ליקוטים בענייני משפחה ו, טז).

וכן אין לגברים לומר דברים שבקדושה בסמוך לאשה השרה (שו"ע עה, ג). ושמיעת שירת זמרת מרדיו או טייפ, לדעת כמה אחרונים אינה אוסרת אמירת דברים שבקדושה (עיין בפניני הלכה שם ו, יא).

פרק יב - תפילת עמידה

א - שלוש פסיעות לקראת התפילה

בתפילת עמידה אנו עומדים לפני מלך מלכי המלכים הקב"ה, מה שאין כן בעת אמירת הברכות והתפילות האחרות, שאף שאנו צריכים לאומרן בכובד ראש ובכוונה, מכל מקום אין הן במדרגה של עמידה לפני המלך. לפיכך, קבעו חכמים הלכות מיוחדות הנוגעות לתפילת עמידה בלבד.

כדי לבטא את הרצון להתקרב ולעמוד לפני ה' בתפילה, נוהגים לפסוע שלוש פסיעות לקראת תפילת עמידה (רמ"א צה, א). ויש לסיים את הפסיעות ולעמוד במקום התפילה לפני אמירת הפסוק "ה' שפתי תפתח", מפני שהוא נחשב חלק מתפילת עמידה.

ההולכת להתפלל בבית הכנסת, או למקום שייחדה לכך בביתה, כיוון שכבר פסעה יותר משלוש פסיעות בהליכתה למקום התפילה, אינה צריכה להוסיף לפסוע עוד שלוש פסיעות סמוך לתחילת תפילת עמידה (אליה רבה). ויש אומרים, שגם מי שכבר הלכה למקום תפילתה, אם עבר זמן מאז שהגיעה למקום תפילתה ועד שהתחילה להתפלל, ראוי שתחזור ותפסע שלוש פסיעות לפניה סמוך לתחילת תפילתה (בא"ח בשלח ג; כה"ח צה, ז). אולם כיוון שאין ראוי לפסוע ברציפות שלוש פסיעות אחורנית ומיד אח"כ שלוש פסיעות לפנים, לפיכך, הרוצה להדר בזה, תקדים ותפסע לאחריה זמן מה לפני תחילת התפילה, ואחר שתמתין מעט, תפסע שלוש פסיעות קדימה לקראת התפילה (מנהג מהרי"ל, מ"ב צה, ג).

ב - לכיוון ירושלים

בעת אמירת כל הברכות והתפילות השונות, יכול המתפלל להפנות את פניו לכל כיוון שירצה. אבל בשעה שהוא עומד לפני מלכו של עולם בתפילת עמידה, יכוון את פניו לירושלים, למקום שבו בחר ה' להשרות את שכינתו בעולם.

היה עומד בחוץ לארץ, יכוון את פניו כנגד ארץ ישראל, ויכוון את ליבו לירושלים ולמקום המקדש ולבית קודש הקודשים. ואם היה עומד בארץ ישראל, יכוון את פניו כנגד ירושלים, ואת ליבו למקדש ולבית קודש הקודשים. היה עומד בירושלים, יכוון את פניו כנגד המקדש, ואת ליבו לבית קודש הקודשים (ברכות ל, א; שו"ע צד, א).

לפיכך, העומדות ברחבת הכותל המערבי בעזרת נשים, צריכות להפנות את פניהן באלכסון לצד שמאל, לכיוון מקום המקדש.

ונהגו בבתי הכנסת להעמיד את ארון הקודש בצד הפונה לירושלים, כדי שהעומדים בתפילה יפנו גם לכיוון ארון הקודש. אמנם העיקר להתפלל לכיוון ירושלים, לכן, אם מחמת טעות או אונס ארון הקודש אינו מכוון ממש כנגד ירושלים, יכוונו המתפללים את פניהם כלפי ירושלים (מ"ב צד, ט). וכן מי שעומדת בעזרת נשים, אינה צריכה לפנות בתפילתה לכיוון ארון הקודש אלא לכיוון ירושלים.

מי שאיננה יודעת היכן הצד הפונה לירושלים, תתפלל לכיוון שתרצה, ותכוון את ליבה לאביה שבשמים (שו"ע צד, ג). ואף אם התברר לה אח"כ שטעתה, אינה צריכה לחזור להתפלל לכיוון ירושלים.[1][1]. אם באמצע תפילת עמידה התברר לה שטעתה והיא

מתפללת לכיוון אחר. לדעת המ"ב צד, י, לא תשנה את עמידתה, כדי שלא להפסיק בתזוזה באמצע התפילה. ורק אם היא מתביישת מחברותיה וקשה לה לכוון, תסתובב לכיוון ירושלים (וע' בכה"ח צד, ז).

ג - עמידה ורגליים צמודות

דין מיוחד ישנו בתפילת שמונה עשרה, שצריך לאומרה בעמידה. העמידה מבטאת את ההתייצבות המלאה של האדם, מראשו ועד רגליו, לקראת התפילה. בנוסף לכך, יש בעמידה ביטוי ליראה ולאימה של העומד לפני מלכו של עולם. ולכן צריך שלא להישען בתפילה על שום דבר, שכל הסומך עצמו במקצת, אינו עומד באימה. ובשעת הדחק, כגון אשה חלשה שמוכרחה להישען, תשתדל להישען מעט, כך שגם אם תינטל פתאום משענתה, לא תיפול, שבאופן זה אף שאינה עומדת באימה, מכל מקום היא נחשבת למתפללת בעמידה (שו"ע צד, ח; מ"ב כב).

צריך להצמיד את הרגליים בשעת תפילת עמידה עד שייראו כרגל אחת. הטעם לכך, משום שפיסוק הרגליים חושף את הצד החומרי שבאדם, וגם מבטא את הריצה אחר ענייני העולם הזה. ולכן הכהנים בעלותם למזבח היו הולכים עקב בצד אגודל, וכן בתפילת עמידה אנו נמנעים מפיסוק הרגליים. ועוד, שהצמדת הרגליים עד שייראו כרגל אחת, מבטאת את אסיפת הכוחות המעשיים שלנו להתבטלות כלפיו, שאין לנו אלא רצון אחד, לעמוד לפניו בתפילה. ולמדו זאת מהמלאכים, שנאמר עליהם (יחזקאל א, ז): "וְרַגְלֵיהֶם רֶגֶל יְשָׁרָה", כלומר, רגליהם צמודות עד שנראות כרגל אחת (ברכות י, ב; ירושלמי פ"א ה"א; וע' מהר"ל נתיב העבודה ו).

צריך להצמיד את כפות הרגליים לכל אורכן, כדי שייראו עד כמה שאפשר כרגל אחת, ולא כאותם שמצמידים את העקבים בלבד (שו"ע צה, א, תר"י). בדיעבד, אם התפללה ברגליים פסוקות - יצאה (מ"ב א, כה"ח ב). ומי שקשה לה להצמיד את רגליה, תצמידם ככל שתוכל.

חולה שאינה יכולה לעמוד, תתפלל בישיבה. ואם גם לשבת אינה יכולה, תתפלל בשכיבה (מ"ב צד, כז, כה"ח לד).

גם מי שנאלצה להתפלל בישיבה או בשכיבה, תשתדל להצמיד את רגליה ולכוף את ראשה במקום הכריעות. ומי שיושבת בכסא גלגלים, כשתסיים את תפילתה, תסיע את עצמה מעט לאחריה, כשיעור שלוש הפסיעות שבהן נפרדים מהתפילה (עפ"י רמ"א צד, ה).

ד - תנוחת הגוף והידיים

המתפללת צריכה לכוף מעט את ראשה, שיהיו עיניה למטה דרך ענווה, ותחשוב כאילו היא עומדת בבית המקדש, ותכוון ליבה למעלה לשמים (יבמות קה, ב; שו"ע צה, ב). שבחו המקובלים את המתפללת בעיניים עצומות. אמנם גם מי שמסתכלת בסידור נוהגת לכתחילה. ורבים מהאחרונים המליצו להתפלל מתוך הסידור, שעל ידי כך, בדרך כלל, קל יותר לכוון (מ"ב צה, ה; כה"ח ט-י; וע' באו"ה בדברי המאמ"ר).

לגבי הידיים, לפי הרמב"ם (הל' תפילה ה, ד), טוב שתניח ידיה על ליבה כשהן כפותות, יד ימין על יד שמאל, וכך תעמוד כעבד לפני רבו, באימה וביראה. וכך כתב ה'שולחן-ערוך' (צה, ג), וכן מבואר בכוונות האר"י (כה"ח צה, יב). ורבים סוברים, שהכל תלוי במנהג המקום, ובמקומו של הרמב"ם אכן נהגו לעמוד לפני מלכים ושרים כפי שכתב, אבל במקומות אחרים נהגו אחרת. למשל, בארצות אדום נהגו לעמוד בידיים שלובות, ובארץ ישמעאל היו עומדים כשידיהם אחרי גבם, לרמוז כאילו אין להם ידיים בלא רשותו של מי שעומדים לפניו (מהר"י אבוהב הובא בב"י, מ"ב צה, ו). לפי זה בימינו, בנוסף לדרך שכתב הרמב"ם, אפשר גם לעמוד כשהידיים צמודות לגוף, או כשהן אוחזות בסידור, או מונחות על השולחן, שגם עמידה זו נחשבת מכובדת. אבל אין לעמוד כשהידיים בכיסים, או על המותניים, שאין ראוי לעמוד כך לפני אנשים מכובדים. רבים נוהגים להתנענע בתפילה, וכתב הרמ"א (או"ח מח, מ"ב צה, ז), שכך ראוי לנהוג לכתחילה, כדי לבטא את ההתרגשות והרעדה שצריכה לאחוז במתפלל, וכדי לשתף את כל הגוף בעבודת התפילה, כדברי הפסוק (תהלים לה, י): "כָּל עַצְמוֹתַי תֹּאמַרְנָה ה' מִי כָמוֹךָ". לעומת זאת, השל"ה כתב, שאין להתנדנד בתפילה, ולהיפך, דווקא העמידה בלא תנועה מגבירה את הכוונה. ועוד, שאין דרך כבוד לעמוד ולהתנועע, ואם יבוא אדם לפני מלך בשר ודם ויתחיל להתנדנד בכל גופו, הרי המלך יגרשנו מיד מעל פניו, ואם כן ודאי שאין לנהוג כך בתפילה. ומה שאמרו שטוב להתנועע, הוא דווקא בעת שלומדים תורה או בעת שאומרים שירות ותשבחות, אבל בתפילת עמידה שבה אנו עומדים לפני המלך, והיא עמוקה ופנימית, אין ראוי להתנועע כלל, רק שפתיה נעות (של"ה מסכת תמיד נר מצווה). וכיוון שלכל מנהג יש על מה לסמוך, תנהג כל אחת כפי שמועיל יותר לכוונתה (מ"א, מ"ב מח, ה; וע' כה"ח מח, ז-ט).

ה - הכריעות בתפילה

בחמישה מקומות תקנו חכמים לכרוע בתפילה, בתחילת ברכת 'אבות' ובסופה, בתחילת ברכת 'מודים' ובסופה, ובסיום התפילה, כשפוסעים לאחור שלוש פסיעות.

ותקנו לכרוע בברכות 'אבות' ו'מודים', מפני שהן החשובות ביותר, ובהן צריך להשתדל יותר לכוון (ע' שו"ע קא, א; מ"ב ג). אדם שבא לכרוע בתחילת ברכה אחרת או בסופה, מלמדים אותו שלא יכרע, כדי שלא יעקור את תקנת חכמים, ושלא יראה כמתגאה שמחזיק עצמו לצדיק מאחרים. אבל באמצע הברכות, מותר לכרוע (שו"ע קיג, א; מ"ב ב; ע' פניני הלכה תפילה יז, 3).

כורעים כשאומרים "ברוך אתה", וזוקפים כשאומרים ה'. וב'מודים', כורעים כשאומרים "מודים אנחנו לך", וזוקפים כשאומרים ה' (שו"ע קיג, ז; מ"ב יב. הכריעה שבסיום התפילה תבואר להלן בהלכה יא).

הכריעה צריכה להיות עד שיתפוקקו כל החוליות שבשדרה, כלומר, שהחוליות שבעמוד השדרה יבלטו בגב. ותכוף את ראשה עד שפניה יגיעו לגובה שבין הלב והמותניים, אבל לא תכוף את ראשה יותר, שנראה כיוהרא. ותכרע במהירות, להראות את השתוקקותה לכרוע לפני ה' יתברך, וכשתזדקף - תזדקף לאט, כמי שמעוניינת להמשיך לכרוע לפניו (שו"ע קיג, ו). וזקנה או חולה שקשה לה להתכופף, תרכין את ראשה כפי יכולתה (שו"ע קיג, ה).

שני מנהגים באופן הכריעה: למנהג אשכנז, בשעה שאומרים "ברוך" כורעים בברכיים, וכשאומרים "אתה" שוחים עד שיתפוקקו החוליות. וב'מודים', שאין אומרים בתחילה "ברוך", שוחים מיד בלא לכופף תחילה את הברכיים (מ"ב קיג, יב; וע' קצוש"ע יח, א). והספרדים נהגו על פי האר"י לכרוע בשני שלבים, בתחילה כופפים את הגוף (בלא לכופף הברכיים) ואח"כ את הראש. וכן בזקיפה, בתחילה זוקפים את הגוף, ואח"כ את הראש (כה"ח קיג, כא).

ו - תפילה בלחש

כמה וכמה הלכות גדולות למדנו מתפילתה של חנה, שעמדה וביקשה מה' שיפקדנה בבן, ונתקבלה תפילתה וזכתה ונולד לה שמואל הנביא, שהיה גדול נביאי ישראל אחרי משה רבנו ע"ה. וכך נאמר (שמו"א א, יג): "וְחַנָּה הִיא מְדַבֶּרֶת עַל לִבָּהּ, רַק שְׂפָתֶיהָ נָעוֹת וְקוֹלָהּ לֹא יִשָּׁמֵעַ", ואמרו חכמים: "מְדַבֶּרֶת עַל לִבָּהּ - מכאן למתפלל צריך שיכוון ליבו, רַק שְׂפָתֶיהָ נָעוֹת - מכאן למתפלל שיחתוך בשפתיו, וְקוֹלָהּ לֹא יִשָּׁמֵעַ - מכאן שאסור להגביה קולו בתפילתו" (ברכות לא, א).

עניינה של תפילת עמידה, לבטא לפני ה' את השאיפות העמוקות של הנשמה, ולכן אין ראוי לאומרה בקול ולחושפה כלפי חוץ. ומאידך, אין יוצאים ידי חובת התפילה בהרהור בלבד, מפני שלכל רעיון צריך להיות איזה ביטוי ממשי בעולם הזה. רצוננו

הפנימי טוב, הקלקולים הם בחוץ, ולכן עבודתנו היא לבטא את רצוננו הטוב כלפי חוץ ולתקן בכך את העולם. ולכן גם המצווה העדינה ביותר צריכה ביטוי כלשהו, על ידי חיתוך המילים בשפתיים.

נחלקו המנהגים בשאלה, כיצד ראוי להתפלל בלחש. לדעת רוב פוסקי ההלכה ומקצת המקובלים, עדיף שהמתפללת תשמיע את קולה לאוזנה, באופן שרק היא תשמע את קולה, אבל שכניה שלצידה לא יוכלו לשומעה (שו"ע קא, ב; מ"ב ה-ו). ולדעת רוב המקובלים, התפילה כל כך עמוקה ופנימית עד שאפילו לאוזנה לא תשמיע את קולה, אלא רק תחתך את האותיות בשפתיה (כה"ח קא, ח). ויכולה המתפללת לבחור את המנהג שבו תוכל לכוון יותר.

בדיעבד, גם המשמיעה את קולה בתפילתה, יצאה ידי חובה. ולכן אשה שמתקשה לכוון בלחש, אם היא נמצאת לבדה במקום שאינה מפריעה למתפללות אחרות, רשאית להתפלל בקול כדי לכוון (שו"ע קא, ב). אבל גם אז לא תגביה את קולה, שכל המרים את קולו בתפילתו הרי הוא כנביאי השקר, שחושבים שאלוהיהם כבד-שמיעה, וצריך לצעוק אליו כדי שישמעם (ברכות כד, ב).

יש מקומות שנוהגים להגביה מעט את הקול בתפילת עמידה של הימים הנוראים, ואין לחשוש שמא מתפללת אחת תפריע לחברתה, מפני שבימים אלו כולם מתפללים מתוך מחזורים (שו"ע קא, ג). ומכל מקום גם באותם המקומות יותר מהודר להתפלל בלחש.

בשאר חלקי התפילה, כברכות קריאת שמע ופסוקי דזמרה, שאינם פנימיים ועמוקים כתפילת עמידה, לכל הדעות צריכה המתפללת להשמיע את קולה לאוזנה, ומותר להגביה מעט את הקול. בדיעבד, אם רק חיתכה את המילים בשפתיה בלא להשמיע את קולה לאוזנה - יצאה, ואם קראה בהרהור בלא חיתוך בשפתיה - לא יצאה.

ז - בכל לשון

מותר להתפלל ולקרוא את שמע בתרגום ללשונות זרות (סוטה לב, א), אולם מצווה מן המובחר להתפלל ולקרוא את שמע בעברית, שבה חיברו אנשי כנסת הגדולה את נוסח התפילה, והיא לשון הקודש, ובה נברא העולם.

ואמנם לדעת הרי"ף, רק מי שמתפללת במניין רשאית להתפלל בשפה אחרת, מפני שהשכינה שורה שם, ותפילתה תתקבל אף שאינה בלשון הקודש; אבל אם תתפלל ביחיד בשפה אחרת, תפילתה אינה מתקבלת. מכל מקום דעת רוב הפוסקים כדעת הרא"ש, שגם ביחידות אפשר להתפלל בשפה אחרת, ורק בשפה הארמית אין להתפלל ביחידות, וכך נפסק להלכה (שו"ע קא, ד, כפי הכלל שהלכה כי"א האחרון, מ"ב יח).

ועוד יתרון לתפילה בעברית, שהמתפללת בה אף שאינה מבינה אותה, כל זמן שהיא מבינה את הפסוק הראשון של קריאת שמע ואת הברכה הראשונה של תפילת עמידה - יצאה ידי חובתה. מה שאין כן בשפה אחרת, שרק אם תבין אותה, תצא בה ידי חובתה (מ"ב קא, יד; קכד, ב).

למעשה, אשה שאינה מבינה עברית, רשאית לבחור כיצד להתפלל, מצד אחד יש יתרון לתפילה בשפה שהיא מכירה, שבה תוכל לכוון יותר; ומצד שני, אם תתפלל בעברית, תהיה בידה מעלה שהתפללה בלשון הקודש (ע' באו"ה קא, ד, כה"ח טז).

וכל ההיתר להתפלל בשפות אחרות הוא דווקא כהוראת שעה, לאנשים או נשים שאינם מבינים עברית. אבל אסור לסדר מניין קבוע שיתפלל תמיד בשפה זרה. וזה היה אחד מחטאיהם של הרפורמים, שתרגמו את התפילה לגרמנית והשכיחו מבניהם את לשון הקודש, ובזה פתחו להם פתח רחב לעזיבת היהדות ולהתבוללות (חת"ס או"ח פד, פו; מ"ב קא, יג).

ח - כוונה

המתפללת צריכה שתכוון, היינו שתשים לב למה שהיא אומרת, וכן תשתדל שלא להסיח את דעתה לדברים אחרים בתוך התפילה. ואם עלו במוחה מחשבות אחרות, תסלקן מדעתה ותחזור להתפלל. ואף אם אינה מצליחה לכוון בכל המילים, תשתדל לכל הפחות לכוון בחתימת כל ברכה וברכה. ואם אינה יכולה לכוון בכל הברכות, תתאמץ לכוון בברכת 'אבות' ובברכת 'מודים', שהן הברכות שכורעים בתחילתן וסופן. ולכל הפחות תכוון בברכת 'אבות', שהיא פותחת את התפילה (שו"ע קא, א, ומ"ב א-ג).

המתפללת ולא כיוונה בברכת 'אבות', מעיקר הדין צריכה לחזור ולהתפלל, שהכוונה בברכת 'אבות' מעכבת. אלא שבעקבות ירידת הדורות וטרדות הנפש, נחלשה יכולתנו לכוון, ולכן הורו האחרונים שלא לחזור, מפני שיש לחוש שאף בפעם השנייה תשכח לכוון ב'אבות' וחזרתה תהיה בחינם (רמ"א קא, א, כה"ח ד). אמנם, מי שיודעת בעצמה שלא תוכל לכוון אפילו בברכת 'אבות', מוטב שלא תתחיל להתפלל, ותצא ידי חובת התפילה בברכות השחר.[2][2]. גם גברים שבטוחים שלא יוכלו לכוון ב'אבות' לא יתחילו להתפלל, כמבואר בפניני הלכה תפילה, יז, 5, וקל וחומר נשים שבדיעבד רשאיות לצאת ידי חובתן בברכות השחר, כמבואר לעיל ב, ד-ה. עוד יעויין שם יז, 6. וביארו האחרונים שבדיעבד, מי שהתפלל ולא כוון כלל, כיוון שהתכוון לקיים את מצוות התפילה - יצא ידי חובתו, וכ"כ בשבלי הלקט יז, בשם הראשונים. וכ"כ בכה"ח קא, ד, בשם החס"ל, שהמתפלל בלא כוונה אין ברכותיו לבטלה. כלומר, נראה ששם תפילה

יש כאן, רק שיש חסרון בכוונה, שאמרו חכמים שצריך לחזור, והראייה שמי שנזכר באמצע התפילה שלא כיוון בברכה הראשונה, אינו חוזר מיד, משמע שיש ערך למה שהתפלל בלא כוונה, מה שאין כן מי שטעה והזכיר גשם בקיץ שצריך לחזור מיד. ומי שרגילה לכוון תמיד ופעם אחת לא כיוונה, ובטוחה בעצמה שכשתחזור תכוון מתחילת התפילה ועד סופה, רשאית לחזור להתפלל בכוונה שלימה, וטוב שתתנה שאם היא פטורה מכך מחמת המנהג שלא לחזור, הרי שתפילתה תהיה תפילת נדבה.

מי שעומדת לסיים את ברכת 'אבות' ולא כיוונה דעתה למשמעות המילים, כל זמן שלא אמרה את שם ה' בחתימתה, תחזור לומר מ"אלוהי אברהם" בכוונה (מ"ב קא, ד, בשם ח"א). ואם כבר אמרה שם ה', תחתום את הברכה בכוונה. וטוב שתחזור להרהר בליבה את ברכת 'אבות', שלדעת הרמב"ם, הרהור נחשב כדיבור. ואם כבר המשיכה לומר 'אתה גיבור' - תמשיך בתפילתה, ותשתדל לכוון בכל הברכות ובמיוחד בברכת 'מודים', כי יש אומרים, שכוונה ב'מודים' מתקנת את חסרון הכוונה ב'אבות'.

ט - סדר הברכות בתפילת שמונה עשרה

תפילת שמונה עשרה נחלקת לשלושה חלקים: שבחים, בקשות והודאה. בשלוש הברכות הראשונות אנו דומים לעבד שמסדר שבח לפני מלכו, באמצעיות לעבד שמבקש ממנו בקשות, ובשלוש האחרונות, לעבד שקיבל פרס ממלכו ונפטר והולך לו (ברכות לד, א).

ודבר זה למדנו מתפילתו של משה, שפתח בשבחים, ומתוך כך המשיך להתחנן ולבקש (ברכות לב, א, וע' בהמשך טו, ג). בלא הקדמת השבחים, יש חשש שתפילתנו תדמה לפולחנם של עובדי עבודה זרה, שכל מגמתם לתמרן באופן מאגי את הכוחות העליונים לתועלתם. אבל אנחנו רוצים לעבוד את ה' ולהידבק בו בתפילתנו, וכל מה שאנו מבקשים שישפיע לנו טובה וברכה, כדי שנוכל לגלות את שמו בעולם. ולכן תחילה עלינו לדעת לפני מי אנחנו עומדים בתפילה, לפני הא-ל הגדול הגיבור והנורא, מכלכל חיים בחסד, מחיה מתים ברחמים רבים, הא-ל הקדוש, ומתוך כך נוכל לבוא ולבקש בלב טהור על כלל ישראל ועלינו (ע' עולת ראיה ח"א ע' יד).

ואכן, בחלק הבקשות, שיש בו שלוש עשרה ברכות, באות לידי ביטוי כלל השאיפות של עם ישראל, שאינן מכוונות לקידום ענייניו האישיים של המתפלל, אלא עיקרן בקשות על גילוי כבוד ה' בעולם. ומתוך כך מובן שגם הבקשות האישיות על רפואה ופרנסה הן כדי שנוכל גם אנחנו להשתתף בתיקון העולם. ואלו הם שלושה עשר הנושאים שעליהם אנחנו מבקשים: חכמה, תשובה, סליחה, גאולה, רפואה, פרנסה, קיבוץ גלויות, תיקון

המשפט, כילוי השונאים, ולעומתם ברכת הצדיקים, בניין ירושלים, מלכות בית דוד; ולבסוף על שמיעת התפילה.

לאחר הבקשות אנו חותמים את התפילה בשלוש ברכות כלליות, שבמרכזן ברכת ההודאה על חיינו ועל כל הטובות שה' מטיב לנו בכל עת. ועימה עוד שתי ברכות. לפניה אנו מתפללים על החזרת העבודה לבית המקדש, ולבסוף על השלום, שהשלום הוא הכלי שמחזיק את כל הברכות. ויש לדעת כי אנשי כנסת הגדולה הקפידו על סדר הברכות, והמחליף את סדרן לא יצא (ע' להלן יג, א).

כאן המקום לציין, שלמעשה בתפילת שמונה עשרה ישנן תשע עשרה ברכות. אלא שבתחילה, כשתקנו אנשי כנסת הגדולה את התפילה, היו בה שמונה עשרה ברכות, ואחר התרבותם של המלשינים והמוסרים, עקב עלייתה של הנצרות שהטיפה לשנאת ישראל, תקנו חכמים ברכה נוספת, על הצלתה של האומה מידי המינים והמלשינים.[3] [3]. והמשיכו לקרוא לתפילת עמידה שמונה עשרה, מפני שנשתרש השם הזה מתחילה. עוד ביאר מו"ר הרב צבי יהודה קוק זצ"ל, שעיקר התפילה היא אכן שמונה עשרה ברכות שיש להן ערך עצמי של שבח ובקשה, ורק ברכת המינים היא על עקירת הרשעות, וכיוון שהיא הוראת שעה, שאחר שתכלה הרשעה לא יהיה בה עוד צורך, לכן נשאר שמה של התפילה שמונה עשרה (הובא בנתיב בינה ח"א ע' 261).

י - בקשות אישיות בתפילה

בנוסח התפילה, כללו אנשי כנסת הגדולה בחכמתם וברוח קודשם את כל השאיפות האידיאליות של עם ישראל. ודקדקו בכל מילה ומילה עד שתקנו נוסח מושלם שעל ידו יכולה הנשמה הישראלית להשתפך לפני בוראה באופן המרומם ביותר (לעיל א, ו).

ואע"פ כן, אם תרצה המתפללת להוסיף בקשות משלה בברכות האמצעיות - רשאית, אבל בשלוש הברכות הראשונות שנועדו לשבחי ה', ובשלוש האחרונות שנועדו להודאה, אסור לערב בקשות פרטיות, כדי שלא לטשטש את עניינן הכללי (שו"ע קיב, א; קיט, א).

והבקשות האישיות שאפשר להוסיף בברכות האמצעיות צריכות להיות מעין עניינה של הברכה. למשל, על חולה תבקש בברכת רפאנו. ואם היתה צריכה לפרנסה, תבקש בברכת השנים. ואם היא רוצה שקרובי משפחתה יעלו לארץ, תבקש עליהם בברכת קיבוץ הגלויות. ומיוחדת היא ברכת 'שומע-תפילה', שבה אפשר לבקש את כל סוגי הבקשות, כיוון שהיא חותמת את ברכות הבקשה וכוללת את כולן. וכשתבוא להוסיף

בקשה משלה, תפתח קודם בנוסח הקבוע, ורק לפני משפט החתימה, תוסיף את בקשתה.

ולא רק שמותר לבקש בקשות אישיות בתפילה, אלא שלדעת רבים, אף רצוי שהמתפללת תוסיף בקשות משלה, מפני שהתפילות האישיות שאדם אומר בלשונו, יוצאות מעומק הלב ומעוררות את הכוונה. אלא שרצוי לא להאריך בבקשות פרטיות בתוך התפילה, ואפילו לא בשומע תפילה, מפני שעיקר נוסח התפילה מכוון לענייני הכלל, וכשמרבים בבקשות פרטיות בתוך התפילה, האופי הכללי שלה מתבטל. ומי שנדבה ליבה להרבות בתפילות אישיות, יותר טוב שתבקשם אחר שתסיים את הברכות ותאמר "יהיו לרצון" (הראשון), שכל מה שהיא אומרת אחרי "יהיו לרצון" כבר אינו מעיקר התפילה. אלא שהואיל ועדיין לא פסעה שלוש פסיעות אחורנית, עדיין היא עומדת לפני ה' בתפילה, ותפילותיה הפרטיות מצטרפות לעיקר התפילה (שו"ע או"ח קיט, ב, מ"ב קיט, יב).

צריכה המתפללת לפרש את בקשותיה כראוי. ולכן המבקשת על חולה, נכון שתזכירו בשמו. לכתחילה, טוב להזכיר את החולה בשמו ובשם אימו או אביו. אמנם, אם החולה לידה, אינה צריכה להזכיר את שמו, כי ברור שעליו היא מתפללת (מ"ב קיט, ב).

יא - סיום התפילה והפסיעות אחורנית

עיקר התפילה מסתיימת בפסוק "יהיו לרצון אמרי פי והגיון ליבי לפניך ה' צורי וגואלי" שאומרים אחר הברכה על השלום. לאחר מכן נוהגים להוסיף לבקש "אלוהי נצור" וכו'. וכפי שלמדנו, זה המקום להאריך בתחנונים ובקשות כפי שתרצה, וכן אמרו על רבי עקיבא, שכשהיה מתפלל ביחידות, היה מאריך מאוד בתחנונים שאחר התפילה (ע' ברכות לא, א).

אחר סיום התחנונים, אומרים שוב "יהיו לרצון", ופוסעים שלוש פסיעות אחורנית, כדי להיפרד מהעמידה לפני ה'. אמרו חכמים, שהמתפללת ולא נפרדה כראוי בשלוש פסיעות לאחריה ובאמירת "עושה שלום", ראוי לה שלא התפללה (יומא נג, ב). מפני שאם לא נפרדה כראוי, משמע שלא הבינה שעמדה לפני מלך מלכי המלכים הקב"ה, ונמצאת מבזה את התפילה.

לפני תחילת הפסיעות תכרע המתפללת כפי שכורעים ב'מודים' (כמבואר בהלכה ה), ותוך כדי כריעה תפסע אחורנית שלוש פסיעות, ואח"כ תוך כדי כריעה תפנה לצד שמאל ותאמר: "עושה שלום במרומיו", ותפנה לצד ימין ותאמר: "הוא (ברחמיו) יעשה שלום עלינו", ואח"כ תשתחווה לפנים ותאמר: "ועל כל (עמו) ישראל ואמרו אמן", ותזדקף

לאט. לאחר מכן נוהגים לומר "יהי רצון" על בניית בית המקדש, שהתפילה כנגד קרבן התמיד, ולכן אנו מבקשים שיבנה בית המקדש ונוכל להקריב בו את התמיד (שו"ע רמ"א קכג, א).

בעת הפסיעות, עוקרים תחילה רגל שמאל, שהיא הרגל החלשה, ובכך אנו מראים שקשה עלינו הפרידה מהתפילה. וכל פסיעה תהיה כשיעור כף הרגל, שיהיה האגודל בצד העקב. וכך הוא סדר הפסיעות: תפסע תחילה ברגל שמאל פסיעה קטנה, עד שאצבעות רגל שמאל יהיו סמוכות לעקב רגל ימין. אח"כ תפסע בימין פסיעה גדולה יותר, כדי שאצבעות רגל ימין יהיו סמוכות לעקב רגל שמאל. ולבסוף תפסע ברגל שמאל פסיעה קטנה, כדי להשוות את הרגליים. ותישאר לעמוד ברגליים צמודות בעת אמירת "עושה שלום".

יש להקפיד שלא לפסוע פסיעה קטנה מעקב לצד אגודל, כי יש סוברים שבפחות מזה אינו נחשב פסיעה (מ"א). וכשאין מקום לפסוע שלוש פסיעות אחורנית, פוסעים לצדדים, כדי שיהיה בכל פסיעה שיעור עקב בצד אגודל (ערוה"ש קכג, ה). ובשעת הדחק, כשאין מקום לפסוע אחורנית או לצדדים, סומכים על הסוברים שאפשר להסתפק בשלוש פסיעות קטנות יותר. אבל אין לפחות משלוש פסיעות שבהן נפרדים מהעמידה לפני המלך (ב"ח, וע' מ"ב קכג, יד). מנגד, אין לפסוע יותר משלוש פסיעות, מפני יוהרא (שו"ע קכג, ד, פניני הלכה תפילה יז, 9). וכן ראוי שלא לפסוע פסיעות גדולות, שלא תיראה כרוצה להתרחק מהמלך (רמ"א קכג, ג, וע' מ"ב טז)

יב - עד מתי עומדים בריחוק מקום

אחר פסיעת שלוש פסיעות אחורנית, יש להישאר לעמוד ולא לחזור מיד למקום התפילה. והחוזרת מיד הרי היא דומה לכלב השב על קיאו (יומא נג, ב). מפני שאחר שנפרדה מלפני המלך היא חוזרת ובאה לעמוד לפניו באפס מעשה, ומראה בעצמה שלא הבינה שבתפילה עמדה לפני המלך, ובשלוש הפסיעות נפרדה מלפניו. ולכן המעשה שלה מגונה. ויש שמוסיפים טעות על טעות ואחר שחוזרים למקומם מגביהים עצמם מעט כמו בקדושה, ואין בזה שום טעם.

אלא כך המנהג הנכון: אם המתפללת מעוניינת לחזור למקום שבו עמדה בתפילה, תמתין במקומה כשיעור של חצי דקה עד דקה, ואח"כ תחזור. ובשעת הצורך, כשהיא צריכה לחזור מיד למקומה, כגון שהיא עומדת במקום שמפריע למעבר, תמתין שניות אחדות, כשיעור מהלך ארבע אמות ואח"כ תחזור (מ"ב קכג, יא; כה"ח כ). ואם אינה רוצה לשוב למקומה, יכולה מיד אחר סיום אמירת "יהי רצון" ללכת לדרכה.

המתפללת במניין, תמתין במקום שכלו פסיעותיה עד שיגיע החזן לקדושה, ולכל הפחות עד שיתחיל החזן את חזרת הש"ץ (שו"ע קכג, ב). לדעת רוב הפוסקים, אין צריך להישאר ברגליים צמודות אחר שמסיימים לומר "עושה שלום" (מ"ב קכג, ו, באו"ה ושעה"צ שם). ויש אומרים, שטוב להישאר ברגליים צמודות עד שתחזור למקומה (קצוש"ע יח, יג).

יג - הנוסעת והגיע זמן תפילה

הרגילה להתפלל בקביעות שחרית או מנחה, ויצאה לנסיעה ברכב, והגיע זמן התפילה. אם היא נוהגת, אסור לה להתפלל שמונה עשרה תוך כדי נסיעה, מפני שלא תוכל לכוון כראוי, ואף יש בזה חשש פיקוח נפש. לכן תעצור את מכוניתה בצד, ותתפלל.

אבל אם אדם אחר נוהג, והיא ממהרת להגיע למחוז חפצה, או שנוסע אחר ממהר להגיע למחוז חפצו, תתפלל בישיבה. מפני שאם יעצרו את נסיעתם כדי שתוכל להתפלל בעמידה, תהיה טרודה לסיים את תפילתה במהירות כדי שלא לעכבו, ולא תוכל לכוון כראוי. לכן מוטב שתתפלל שמונה עשרה בישיבה, שכבר למדנו (בהלכה ג), שבדיעבד המתפללת בישיבה יצאה ידי חובתה.

ואף כשהיא מתפללת בישיבה, תצמיד את רגליה (מ"ב צה, ב), ותשתדל להפנות את פניה לכיוון ירושלים (מ"ב צד, טו), ובמקום הכריעות, תזדקף מעט ותכרע כפי יכולתה (שו"ע צד, ה; ערוה"ש יח).

ואם היא נוסעת באוטובוס או רכבת, שהמקום בהם מרווח יותר. אם תוכל לעמוד ולכוון כראוי, מוטב שתעמוד בתפילת שמונה עשרה; ואם העמידה תטריד את כוונתה, או מפני תנודות הנסיעה או מפני שהיא מתביישת משאר הנוסעים, תשב ברגליים צמודות ותתפלל. ואם יש ביכולתה לקום לזמן קצר כדי לכרוע, תקום ותכרע במקום שצריך לכרוע ושוב תשב; ואם תוכל, בסיום תפילתה תעמוד ותפסע לאחריה שלוש פסיעות.[4]

[4]. ע' שו"ע צד, ה. כשיש שתי אפשרויות, לעמוד ברגליים פסוקות, או לשבת ברגליים צמודות, עדיף לעמוד. וכן נראה שעדיף להתפלל בעמידה שלא לכיוון ירושלים מאשר בישיבה כשהפנים לירושלים (פניני הלכה תפילה יז, 12).

יד - האם מותר להתפלל בקביעות בישיבה

כפי שלמדנו, תקנו חכמים להתפלל שמונה עשרה בעמידה, ורק בדרך ארעי רשאי אדם להקל בשעת הצורך להתפלל בישיבה. אבל איש הנוסע בכל יום לעבודתו, אף שקשה לו למצוא זמן להתפלל בעמידה, אינו רשאי להקל להתפלל בקביעות בישיבה, ורק במצב של אונס, מותר לו להתפלל בקביעות בישיבה.

השאלה, האם גם נשים במצב של אונס רשאיות להתפלל בקביעות בישיבה. ישנן נשים שכמעט שאין להן אפשרות להתפלל בעמידה. מיד כשהן קמות בבוקר עליהן לטפל בילדיהן, לרוחצם, להלבישם, להאכילם ולשולחם לגנים ולבתי הספר. לאחר מכן עליהן לנסוע לעבודתן, כדי לסייע בפרנסת משפחתן. במקום העבודה אינן רשאיות להתפלל, כדי שלא לגנוב את זמנו של בעל הבית. המקום היחיד שבו תוכלנה להתפלל שמונה עשרה הוא בעת הנסיעה לעבודה, בישיבה. השאלה כיצד ראוי שינהגו.

אפשר לומר, שהואיל ויש פוסקים הסוברים שאשה רשאית לצאת ידי חובתה בתפילה קצרה, מוטב שתצא ידי חובת התפילה בברכות השחר והתורה ולא תתפלל דרך קבע את תפילת שמונה עשרה בישיבה. ואפשר לומר, שהואיל והיא אנוסה, רשאית להתפלל בקביעות את תפילת שמונה עשרה בישיבה. בנוסף לכך, אין זה דרך קבע לגמרי, הואיל ובשבתות וימים טובים ובימי חופשה, תתפלל בעמידה.

למעשה, כיוון שיש צדדים לכאן ולכאן, רשאית כל אשה לבחור כיצד לנהוג. אם תרצה להתמיד בתפילת שמונה עשרה בכל יום, תוכל להתפלל בישיבה בעת נסיעתה לעבודה, ואם תרצה, תוכל לצאת ידי חובתה בתפילה קצרה. ומי שמסתפקת במצבה, תשאל חכם. ברכבות ואוטובוסים מיוחדים, שיש בהם מקומות נוחים לעמידה, תוכל להתפלל לכתחילה בעמידה (פניני הלכה תפילה יז, 14).[5][5]. הדעות על חיוב הנשים נתבארו לעיל ב, א-ה. ושוחחתי על כך עם כמה רבנים, הרב ליאור נטה לומר כי מוטב שתסמוך על המ"א ותצא בברכות התורה והשחר, והרב רבינוביץ' נטה לומר שעדיף שתתפלל בישיבה את כל התפילה

פרק יג - הזכרות טעויות ושכחה

א - דילוג וטעות בתפילה

אנשי כנסת הגדולה תקנו את נוסח התפילה כמקשה אחת הכוללת את כל הבקשות העיקריות, ואף הקפידו על סדר הברכות, וסמכו זאת על פסוקים (מגילה יז, ב). לפיכך, המדלגת על אחת מברכות שמונה עשרה של תפילת עמידה, לא יצאה ידי מצוות תפילה. ואף אם שינתה את סדר הברכות, למרות שבפועל אמרה את כולן - לא יצאה ידי חובתה (שו"ע קיט, ג).

וגם מי שטעתה באחת הברכות טעות שפגעה בעיקרה של הברכה, כגון שלא אמרה את חתימתה, או שאמרה בה דבר שאינו שייך כלל, כגון שביקשה על הגשמים בקיץ,

הרי היא כמי שלא אמרה את אותה הברכה (באו"ה קיט, ג). וכן אם שכחה לומר "יעלה ויבוא" בראש חודש ובחגים, עליה לחזור להתפלל תוך הזכרת "יעלה ויבוא".
ובכל הדינים האלו, דין האשה כדין האיש, ובכל מקום שאיש היה צריך לחזור ולהתפלל, גם אשה חוזרת. ובכל מקום שאיש צריך לחזור שוב לאותה ברכה שטעה, גם אשה חוזרת (כפי שיבואר בהלכה הבאה). וגם כאשר התפללה תפילה שאינה חייבת בה, כגון אשה שנוהגת להתפלל שחרית בלבד, ובאותו יום החליטה להוסיף ולהתפלל מנחה וטעתה בה, עליה לחזור להתפלל בלא טעות. וכן מי שרגילה להתפלל שחרית ומנחה, והוסיפה והתפללה מעריב וטעתה בתפילתה, עליה לחזור להתפלל בלא טעות. שהואיל וכבר התחילה להתפלל, עליה להתפלל כפי שתקנו חכמים, ואם שינתה ממטבע שתקנו חכמים, עליה לחזור ולתקן.[1][1]. אמנם יש סוברים שאינה חייבת לחזור לתקן תפילה שאינה חייבת בה, אבל דעת הפוסקים רובם ככולם שצריכה לחזור, כשם שאיש שטעה בערבית חייב לחזור על תפילתו אף שהיא תפילת רשות. וע' בהליכות ביתה ו, ט. וכן כתב יבי"א ו, יח, והוסיף שלכתחילה טוב שתתנה בליבה שאם אינה חייבת לחזור הרי זו תפילת נדבה. (אמנם בהליכות שלמה טו, הערה ה' סובר, שאם אינה רגילה להתפלל בקביעות ושכחה יעלה ויבוא בשחרית ומנחה של ראש חודש, תוכל לבחור אם לחזור ולתקן או שלא לחזור).

ב - טעות והפסקה באמצע התפילה

אשה שנזכרה באמצע תפילתה שדילגה או טעתה באחת משלוש עשרה הברכות האמצעיות, עליה לחזור לאותה ברכה שטעתה בה, ומשם ואילך תמשיך להתפלל כסדר. ואע"פ שהיא חוזרת על ברכות שכבר אמרה, כיוון שכל הברכות שאמרה אחרי הדילוג או הטעות היו שלא על פי הסדר, נחשב כאילו לא אמרה אותן, ועליה לחזור לאומרן כסדר (ברכות לד, א כפירוש הרשב"ם; שו"ע קיט, ג).
ואם דילגה או טעתה באחת משלוש הברכות הראשונות או האחרונות - אם כבר סיימה את אותה הברכה בטעות, או שדילגה עליה והתחילה את חברתה, כשתבוא לתקן עליה לחזור לתחילת שלוש הברכות. מפני שעניינן של שלוש הברכות הראשונות אחד, וכן עניינן של שלוש הברכות האחרונות אחד (ע' לעיל יב, ט), ולכן הן נחשבות כמקשה אחת, וכל הטועה באחת מהן כאילו טעתה בכולן, ועליה לחזור לתחילתן (ברכות לד, א; רמ"א קיד, ו. דוגמא לדין זה להלן יג, ח).

ואם כבר סיימה את תפילתה, ונזכרה שדילגה או טעתה באחת מן הברכות, עליה לחזור ולהתפלל. ואפילו אם עדיין לא פסעה שלוש פסיעות אחורנית, אם סיימה את כל התחנונים ועמדה לפסוע - עליה לחזור לתחילת התפילה (שו"ע קיז, ה).

מי שהפסיקה באמצע תפילת שמונה עשרה בדיבור או בשתיקה, אם ההפסקה היתה קצרה, ממשיכה להתפלל ממקום שהפסיקה. ואם ההפסקה היתה ארוכה, כשיעור שיכלה לגמור את התפילה מתחילתה ועד סופה, חוזרת לתחילת התפילה. יש אומרים, שאין בזה הבדל בין אם ההפסקה נבעה מרצונה או מחמת אונס, בכל מקרה, כיוון שהיתה כשיעור שיכלה לגמור את כל תפילתה, חוזרת לראש (שו"ע קד, ה, וכך מנהג ספרדים). ויש אומרים, שרק אם ההפסקה היתה מחמת אונס, חוזרת לראש; אבל אם הפסיקה ברצון, גם אחר הפסקה ארוכה, חוזרת להתפלל ממקום שפסקה (רמ"א סה, א; מ"ב קד, טז, וכך מנהג אשכנזים).

בהמשך (יד, א-ב) יבואר לאיזה צורך מותר להפסיק בתפילה.

ג - תוספות מעניינו של יום

בימים מיוחדים מוסיפים בתפילה דברים מעניינו של יום. יש תוספות שאם שכחה לאומרן לא יצאה ידי התפילה, ויש תוספות שלכתחילה צריך לאומרן אבל בדיעבד אינן מעכבות.

בחול המועד של פסח וסוכות, מוסיפים בברכת 'רצה' - "יעלה ויבוא", ואם שכחה ולא אמרה וסיימה תפילתה - חוזרת ומתפללת. ואם עדיין לא סיימה את תפילתה - חוזרת ל'רצה' ואומרת "יעלה ויבוא" וממשיכה משם ואילך עד סוף התפילה. וכן בראש חודש אומרים "יעלה ויבוא", ואם שכחה ולא אמרה בשחרית ומנחה - חוזרת ומתפללת. אבל אם שכחה לומר "יעלה ויבוא" בערבית של ראש חודש - אינה חוזרת, הואיל ובזמן שהיו מקדשים את החודש על פי עדים, לא היו מקדשים את החודש בלילה, וממילא לא חלה עדיין קדושת ראש חודש בערבית (שו"ע תכב, א).

במוצאי שבת מוסיפים בברכת "אתה חונן" נוסח הבדלה, ואם שכחה ולא אמרה - אינה חוזרת, הואיל והיא עתידה לצאת ידי חובתה בהבדלה שעל הכוס (שו"ע רצד, א).

בחנוכה ופורים מוסיפים בברכת ההודאה "על הניסים", ואם שכחה ולא אמרה - אינו חוזרת, מפני שחגים אלו מדברי חכמים, לפיכך אין הזכרתם בתפילה מעכבת (שו"ע תרפב, א).

בימי תענית מוסיפים לומר בתפילת הלחש "עננו" בשומע תפילה. למנהג אשכנזים אומרים אותו רק במנחה (רמ"א תקסה, ג). למנהג ספרדים בכל משך הצום: בתשעה

באב - בערבית שחרית ומנחה, ובשאר הצומות - בשחרית ומנחה (כה"ח תקסה, יז). ויש נוהגים בכל הצומות לאומרו גם בערבית (הרב רקח, מהרי"ץ). ולכל המנהגים, השוכחת ולא אמרה "עננו" אינה חוזרת.

בעשרת ימי תשובה, שהם ימי דין, שבהם מתגלה מלכותו בעולם, חותמים בברכה השלישית "המלך הקדוש", ובברכה על השבת המשפט - "המלך המשפט". אם טעתה ואמרה בברכה השלישית "הא-ל הקדוש", חוזרת לתחילת התפילה, שכבר למדנו ששלוש הברכות הראשונות הן מקשה אחת, וכל הטועה באחת מהן - חוזרת לראש. ואם תיקנה את עצמה תוך כדי דיבור, היינו תוך זמן של אמירת שלוש מילים בקצב של דיבור רגיל, תמשיך בתפילתה.

ואם טעתה בברכת השבת המשפט וחתמה כבכל השנה "מלך אוהב צדקה ומשפט", ולא תיקנה את עצמה תוך כדי דיבור, למנהג אשכנזים וחלק מהספרדים, יצאה בדיעבד ידי חובתה, הואיל וגם בנוסח של כל השנה מזכירים את המילה 'מלך' (רמ"א קיח, א; בא"ח נצבים יט; כה"ח א). ולמנהג חלק מהספרדים לא יצאה, הואיל ולא אמרה את נוסח הימים הנוראים. ואם עדיין לא סיימה את תפילתה, תחזור לברכת "השיבה שופטינו" ותחתמנה כראוי, ותמשיך משם עד סוף התפילה. ואם סיימה את התפילה, תחזור ותתפלל שנית, ותתנה שאם אינה חייבת לחזור, הרי שזו תפילת נדבה (שו"ע קיח, א; יחו"ד א, נז).

עוד מוסיפים בעשרת ימי תשובה ארבע תוספות: "זכרנו", "מי כמוך", "וכתוב" ו"בספר חיים", ואם שכחה ולא אמרה אותן, אינה חוזרת (שו"ע תקפב, ה).[2][2]. טעתה ואמרה ביום חול רגיל "יעלה ויבוא", או "זכרנו" שאומרים בעשרת ימי תשובה, או "על הניסים", תחזור לתחילת הברכה. ואם כבר המשיכה לברכה הבאה, תמשיך למרות טעותה (פניני הלכה תפילה יח, 2).

ד - תפילת נדבה

למדנו (לעיל א, ז) שחכמים תקנו שלוש תפילות בכל יום, שחרית כנגד תמיד של שחר, מנחה כנגד תמיד של בין הערביים, וערבית כנגד העלאת האיברים והפדרים של הקרבנות על גבי המזבח. (לעיל ב, ב-ה, למדנו במה נשים חייבות). וכמו שבזמן שבית המקדש היה קיים, כל אשה שרצתה היתה רשאית להוסיף ולהקריב קרבנות נדבה, כך רשאית כל אשה להוסיף ולהתפלל תפילת שמונה עשרה בנדבה. וכפי שאמר רבי יוחנן: "ולואי יתפלל אדם כל היום כולו" (ברכות כא, א). וכדי שיהיה ניכר שתפילתה נדבה, עליה להוסיף בתפילתה איזו בקשה אישית מיוחדת. וכשם שאין מקריבים מוסף

בנדבה, כך אין מתפללים מוסף בנדבה. וכשם שאין מקריבים נדבות בשבתות וימים טובים, כך אין מתפללים בהם תפילות נדבה (שו"ע קז, א-ב). וכל הרוצה להתפלל תפילת נדבה, צריכה להכיר את עצמה שהיא זהירה ומסוגלת לכוון בתפילתה מתחילתה ועד סופה. אבל אם אינה יכולה לכוון יפה - אל תתפלל תפילת נדבה (שו"ע קז, ד).

כיום מקובל להורות שאין אנו מכוונים כראוי, ולכן איננו מתפללים תפילת נדבה. אבל אשה שרוצה להתפלל מעריב, אף שהיא פטורה ממנה, מכל מקום אין היא נחשבת לגביה כתפילת נדבה, ולכן גם כשאינה מסוגלת לכוון בכל התפילה, אם תרצה, תוכל להתפלל ערבית, ויהיה לה שכר על כך.

ה - דיני ספקות

אשה שרגילה להתפלל תמיד שחרית או מנחה או שתיהן, והתעורר לה ספק ביום אחד אם התפללה את התפילה שהיא רגילה להתפלל או לא - כל זמן שלא עבר זמן תפילתה, תחזור ותתפלל מספק. ותתנה בליבה: אם כבר התפללתי - הרי זו תפילת נדבה, ואם לא התפללתי - הרי זו תפילת חובה. ואינה צריכה להוסיף ולחדש בה דבר, מפני שעצם זה שהיא יוצאת מן הספק הוא החידוש. ואף שאיננו מתפללים כיום בנדבה, במקרה זה, כדי לצאת מהספק, מתפללים. ואם באמצע תפילתה נזכרה שכבר התפללה, כיוון שעשתה בתחילת תפילתה תנאי, שאם כבר התפללה תהיה תפילתה נדבה, תמשיך להתפלל בנדבה עד הסוף, ותוסיף בקשה משלה, כדי להראות שאכן זו תפילת נדבה.

מי שחשבה שעדיין לא התפללה, והתחילה להתפלל על דעת שתפילתה חובה, ופתאום באמצע תפילתה נזכרה שכבר התפללה, תפסיק מיד את תפילתה. ואינה יכולה להמשיכה בנדבה, שכשם שאין קרבן שמקצתו חובה ומקצתו נדבה, כך אין תפילה שתחילתה לשם חובה וסופה לשם נדבה (שו"ע קז, א).

מי שחלמה באמצע תפילתה עד שהסתפקה באיזו ברכה היא נמצאת, כגון שהיא מתלבטת אם היא בברכה השישית או בברכה העשירית, תחזור לברכה השישית, ותתפלל משם ואילך (כדעת רוה"פ, כמובא בפניני הלכה תפילה יח, 3).

ו - סדר השלמת תפילה שנשכחה

הנוהגת להתפלל תפילה אחת בכל יום, ולא הספיקה להתפלל עד שהגיע חצות היום ונסתיים זמן תפילת שחרית (כמבואר לעיל ח, א), תמתין עד חצי שעה אחר חצות, ותתפלל מנחה. ואם לא הספיקה להתפלל מנחה ושקעה החמה, תתפלל תפילת ערבית.

ומי שנוהגת להתפלל בכל יום שחרית ומנחה, תקנת התשלומין חלה עליה. ואם שכחה להתפלל שחרית, תתפלל מנחה פעמיים, בפעם הראשונה לשם תפילת מנחה, ובפעם השנייה לתשלומי שחרית.

ואם שכחה להתפלל מנחה והיא רגילה להתפלל ערבית, תשלים את תפילת מנחה אחר תפילת ערבית. ואם אינה רגילה להתפלל ערבית, אם תרצה תוכל להתפלל ערבית ותתפלל אח"כ תפילה נוספת לתשלומי מנחה. אבל אינה חייבת בזה, הואיל ואין היא רגילה להתפלל ערבית, וכיוון שלא תתפלל ערבית ממילא גם לא תתפלל לתשלומי מנחה. ואחר תפילת שחרית, ברור שלא תוכל להשלים את תפילת המנחה, מפני שתקנו חכמים תשלומין לתפילה הסמוכה בלבד, אבל אחר שעבר זמן התפילה שאחריה, כבר אין לה תשלומין (פניני הלכה תפילה יח, ט).

ואם שכחה להתפלל מנחה בערב שבת, וברצונה להשלים את תפילתה אחר תפילת ערבית של שבת, גם את תפילת התשלומין תאמר בנוסח ערבית של שבת (ע' פניני הלכה תפילה יח, י).[3][3]. עניין השלמה לנשים מבואר במ"ב רסג, מג, וכה"ח רסג, סה. ושם נתבאר לעניין תשלומי מנחה של ערב שבת בערבית של שבת. ואף שבהליכות שלמה תפילה יג, הערה י, דייק מהמ"ב, שאפילו אשה שאינה רגילה להתפלל ערבית אם היא רגילה להתפלל מנחה, כאשר שכחה להתפלל מנחה, עליה להתפלל ערבית כדי להשלים אח"כ את תפילת המנחה. וכ"כ בהליכות ביתה ו, ח, ובהערה יג, ובפס"ת רלד, ד. מ"מ נראה יותר, שכוונת המ"ב להציע את הדרך הטובה ביותר, אבל אין בכך חובה. ואולי נשים רבות נהגו להתפלל ערבית בליל שבת, ולכן הציע המ"ב להשלים אחר ערבית את תפילת מנחה, אבל לא התכוון לחייב בכך נשים. (וע' בהליכות בת ישראל ב, כ, ובאש"י ל, הערה ו, שכתבו גם הם שאין בזה חובה, ותלו דבריהם בגרש"ז אויערבאך, שלא כפי שמובא בהליכות שלמה).

תפילת ההשלמה צריכה להיות אחר תפילת החובה, ואם התכוונה להתפלל את התפילה הראשונה כתשלומין ואת השנייה כתפילת החובה, לא יצאה בתפילתה הראשונה לשם תשלומין, ועליה לחזור להתפלל בשלישית לשם תשלומין (שם יח, ח). יש להפסיק בין תפילת החובה לתפילת התשלומין כדי שיעור מהלך ארבע אמות. ובדיעבד, מי שהיתה צריכה להשלים את תפילת שחרית, ושכחה להתפלל תשלומין מיד אחר תפילת מנחה, כל זמן שלא עבר זמן תפילת מנחה, כלומר כל זמן שלא שקעה החמה, תתפלל תשלומין עבור תפילת שחרית (שם יח, ח).

לתפילת מוסף אין תשלומין, מפני שאין מקריבים את קרבנות המוספים אלא ביומם. וכן מי ששכחה להתפלל שחרית ביום שמתפללים בו מוסף, אינה יכולה להשלים את תפילת שחרית אחר מוסף, אלא אחר מנחה בלבד (שם יח, ט).
תשלומין נתקנו רק למי שלא התפללה באונס או שגגה, אבל מי שלא התפללה במזיד, אין לה תשלומין (שם יח, ט).
הזכרת גשמים ובקשתם

ז - הזכרת גשמים ובקשתם

בתקופת החורף אנו מזכירים את הגשם פעמיים בתפילה. בתחילה אנו מזכירים את הגשם כדי לשבח את ה' המוריד אותו, ואח"כ אנו מבקשים מה' שיברך אותנו בטל ומטר.
בברכה השנייה, היא ברכת "מחיה המתים", אנו משבחים "משיב הרוח ומוריד הגשם". ותקנו להזכיר את שבח הגשם בברכת "מחיה המתים", מפני שהגשמים מביאים חיים לעולם.
בברכה התשיעית, היא ברכת השנים, אנו מבקשים על הגשם. למנהג ספרדים, כל נוסח ברכת השנים משתנה מהחורף לקיץ, בחורף פותחים ב"ברך עלינו", ואילו בקיץ פותחים ב"ברכנו ה'
א-להינו". ולמנהג אשכנזים, נוסח ברכת השנים בקיץ ובחורף שווה, אלא שבחורף אומרים "ותן טל ומטר לברכה" ואילו בקיץ אומרים "ותן ברכה" (לתימנים נוסח שונה, אך הכלל ההלכתי אחד).
ואף שגם הזכרת הגשמים וגם בקשת הגשמים נאמרות בחורף, ישנו הבדל ביניהם, שהזכרת גשמים נאמרת בזמן הראוי לגשמים, ואילו בקשת הגשמים נאמרת רק בשעה שאנו רוצים שהגשם יתחיל לרדת.
תחילת זמן הזכרת הגשם בשמיני עצרת. ואמנם היה מקום להזכיר את הגשם מתחילת חג הסוכות, שכבר אז מתחיל זמן הגשמים, אלא שהגשם נחשב לסימן קללה בחג הסוכות, שכשהוא יורד אי אפשר לקיים את מצוות הישיבה בסוכה, לפיכך, אין מזכירים אותו בחג הסוכות. וקבעו להתחיל להזכירו בתפילת המוסף של שמיני עצרת, שאז כל הציבור נמצא בבית הכנסת, ויכולים להכריז בפני כולם להתחיל להזכיר את הגשם. אבל לתפילת ערבית לא כולם באים, ולפני תפילת שחרית אי אפשר להכריז, שאין להפסיק בין גאולה לתפילה (ב"י ושו"ע או"ח קיד, א-ב).

אבל את תחילת הבקשה על הגשם דחו בחמישה עשר יום, לליל שביעי בחודש מרחשוון. וזאת כדי שאחרון עולי הרגל, שבא מנהר פרת, יספיק לחזור לביתו בלא שירד עליו גשם בדרכו (שו"ע קיז, א). ואף אחר החורבן לא נתבטל המנהג, מפני שכל מנהג שמזכיר את הימים הגדולים בהם בית המקדש עמד על מכונו, חביב עלינו מאוד ואיננו רוצים לבטלו. ורק אחר שיבנה בית המקדש במהרה בימינו, תוכל הסנהדרין להחליט אם לשנות את זמן תחילת שאלת הגשמים, בהתחשב באמצעי התחבורה החדשים.

ממשיכים להזכיר גשמים עד יום ראשון של חג הפסח, בשחרית עדיין מזכירים גשמים, ובמוסף כבר מזכירים את הטל. ולגבי בקשת גשמים, מכיוון שהבקשה נאמרת רק בימות החול, ממילא יוצא ששואלים גשמים בפעם האחרונה בתפילת מנחה של ערב חג הפסח.

ח - דין טעות בהזכרת גשמים ושאלתם

טעתה והזכירה גשם בקיץ, כיוון שבאותו זמן אין בכך שבח, חייבת לחזור ולתקן. אם עדיין לא סיימה את הברכה, תחזור לתחילתה ותאמר "מוריד הטל" כפי שאומרים בקיץ. ואם כבר סיימה את הברכה, הפסידה אותה, וכיוון ששלוש הברכות הראשונות נחשבות כחטיבה אחת, צריכה להתחיל את התפילה מחדש כדי לאומרה כראוי (שו"ע קיד, ד).

טעתה ולא הזכירה גשם בחורף, אם הזכירה טל, כפי שאנו אומרים בקיץ "מוריד הטל", כיוון שאמרה שבח מסוים שקשור למים, אינה צריכה לחזור. אבל אם לא הזכירה גם את הטל, כיוון שהחסירה שבח כל כך חשוב - צריכה לחזור (שו"ע קיד, ה).

טעתה וביקשה גשם בקיץ, כיוון שביקשה בקשה שאינה ראויה, קלקלה את ברכת השנים וחייבת לחזור ולתקן. לפיכך, אם עדיין לא סיימה את תפילתה, תחזור לברכת השנים, ותאמרנה כראוי, וממנה תמשיך כסדר עד סוף התפילה. ואם כבר סיימה את תפילתה, תחזור ותתפלל כראוי (שו"ע קיז, ג).

ואם טעתה ולא ביקשה על הגשמים בחורף, אם כבר חתמה את ברכת השנים ועדיין לא הגיעה לברכת "שומע תפילה", תמשיך בתפילתה וכשתגיע לברכת "שומע תפילה", שבה מותר לבקש כל בקשה, תבקש על הגשמים, ותתקן בכך את טעותה. אבל אם כבר עברה את ברכת "שומע תפילה", הפסידה את המקום שבו יכלה לתקן את עצמה, והפסידה גם את כל הברכות שאמרה אחר ברכת השנים, ועליה לחזור לברכת השנים ולאומרה כהלכה, וממנה תמשיך להתפלל כסדר. ואם כבר סיימה את תפילתה והתכוונה לפסוע לאחריה, כיוון שלא ביקשה גשם - תפילתה חסרה, ועליה לחזור לראש התפילה ולהתפלל כראוי (שו"ע קיז, ד-ה).

ט - עצה כנגד טעויות

הטעות השכיחה ביותר בתפילה, היא טעות בהזכרת גשמים ושאלתם, שכן בכל חצי שנה מחליפים את הנוסח, וכיוון שבמשך חצי שנה מתרגלים לנוסח מסוים, הלשון נמשכת אחר הנוסח השגור. כפי שלמדנו, שלוש מתוך ארבע הטעויות האפשריות בזה, מחייבות חזרה. (בכל הטעויות שבבקשת גשמים חוזרים, ובטעות אחת של הזכרת גשמים חוזרים. באלה חוזרים: 1) ביקשה גשמים בקיץ, 2) לא ביקשה גשמים בחורף, 3) הזכירה גשמים בקיץ. ואינה חוזרת אם שכחה להזכיר גשמים בחורף אבל הזכירה טל). המסתפקת אם אמרה כראוי, כל זמן שלא עברו שלושים יום מאז החלפת הנוסח, בתחילת הקיץ או החורף, מן הסתם טעתה, שכן שגרת לשונה עדיין מורגלת לנוסח הקודם. ואם זו אחת משלוש הטעויות שמחייבות חזרה, עליה לחזור להתפלל כראוי. אבל אם כבר עברו שלושים יום, לשונה כבר התרגלה לחילוף הנוסח, ומן הסתם אמרה כראוי, ואינה צריכה לחזור ולהתפלל.

כדי להינצל מהספק הזה, שבעטיו פעמים רבות צריכים לחזור ולהתפלל, טוב שכל אשה תרגיל את עצמה ביום ההחלפה לנוסח החדש, ותחזור עליו תשעים פעם כדי שיהיה שגור על לשונה ולא תטעה. ואזי גם אם יתעורר לה ספק אם אמרה כראוי, כיוון שכבר הרגילה את לשונה תשעים פעם לומר כהלכה, מן הסתם התפללה כראוי ואינה צריכה לחזור (שו"ע קיד, ח-ט; פניני הלכה תפילה יח, 4).

לפיכך, כשיגיע ליל שביעי במרחשוון, למנהג הספרדים, שכל נוסח ברכת השאלה משתנה, תרגיל את עצמה לפתוח את הברכה כראוי, ותאמר תשעים פעם: "רופא חולי עמו ישראל. ברך עלינו". ולמנהג אשכנזים תאמר: "ואת כל מיני תבואתה לטובה ותן טל ומטר לברכה". וכשתגיע לתפילת מוסף של ראשון של פסח, תאמר תשעים פעם: "מחיה מתים אתה רב להושיע מוריד הטל". ובמוצאי החג, לפני תפילת ערבית של חול המועד, למנהג ספרדים תאמר: "רופא חולי עמו ישראל. ברכנו"; ולמנהג אשכנזים תאמר: "ואת כל מיני תבואתה לטובה ותן ברכה" (מ"ב קיד, מ; כה"ח ס). וכך תתרגל לשונה לנוסח החדש, ואם אח"כ תסתפק אם אמרה כשורה, אינה צריכה לחזור.[4][4]. אבל במעבר מהקיץ לחורף בהזכרת גשמים, שחל בשמיני עצרת, אין צריך לחזור, כיוון שאם טעתה הרי הזכירה "מוריד הטל" כפי שרגילים לומר בקיץ, וכבר למדנו שאם הזכירה בחורף טל, יצאה בדיעבד. (ואף שהרמ"א קיד, ג, כתב שאין אומרים "מוריד הטל" בקיץ, מנהג אשכנז בארץ ישראל לאומרו).

י - דין חוץ לארץ

קבעו חכמים לְאַחֵר את תחילת הבקשה על הגשמים בבבל ליום שישים לתקופה (שיוצא ב- 4 או 5 בדצמבר). וזאת מפני שיש בבבל מים מרובים מנהרות חידקל ופרת, ואין צורך להרבות שם בבקשה על הגשמים מיד בתחילת החורף. וכל שאר בני חוץ לארץ נגררים אחר בבל, ושואלים מיום שישים לתקופה (שו"ע קיז, א).[5][5]. בארצות הקרובות לארץ ישראל, שאקלימן צחיח והן זקוקות ליותר מים, מתחילים לשאול עם תושבי ארץ ישראל, בליל שביעי במרחשוון (ילקוט יוסף קיז, ד).

בת ארץ ישראל שיצאה לחוץ לארץ למשך כמה חודשים: יש אומרים, שתשאל כמנהג ארץ ישראל ששם ביתה (פר"ח). ויש אומרים, שתשאל כמנהג המקום שבו היא נמצאת עתה (ברכ"י). והדרך לצאת ידי כולם היא, שבכל עת שיש ספק, תשאל בשומע תפילה ולא בברכת השנים (פניני הלכה תפילה יח, 6).[6][6]. פרטי דינים: בת ארץ ישראל שיצאה לחו"ל, א) יצאה לפני ז' במרחשוון, תשאל בשומע תפילה מז' במרחשוון. ב) יצאה אחר ז' במרחשוון, כיוון שכבר התחילה לבקש גשמים, תמשיך לשאול בברכת השנים (כה"ח יג, בשם קש"ג). ג) יצאה עם משפחתה ליותר משנה, נחשבת באותו זמן כבת חו"ל, ותנהג מיד כמותם. בת חוץ לארץ שבאה לארץ, יותר ראוי שתנהג כבני א"י, ולכן אם היא מתכוונת לחזור לחו"ל אחר יום התקופה, תשאל כבני א"י. ואם היא מתכוונת לחזור לפני יום התקופה, י"א שתשאל בשומע תפילה (ע' באש"י כג, לז), וי"א שתשאל כבני א"י, וכשתחזור לחו"ל אינה צריכה להמשיך לשאול, אבל טוב שתשאל בשומע תפילה (ילקוט יוסף קיז, יז). ובכל הדינים, נראה שאם טעתה ונהגה כאחת הדעות (ולא שאלה בשומע תפילה), אינה צריכה לחזור (ועיין באש"י כג, הערה קמט)

במקומות שצריכים לגשמים באביב, לא ימשיכו אחר הפסח לבקש גשמים בברכת השנים, אלא דינם כאנשים פרטיים, ויתפללו על הגשמים בברכת "שומע תפילה", שבה יכול כל אדם להוסיף ולבקש בקשות פרטיות (שו"ע קיז, ב, ואם טעה, ע' בפניני הלכה שם יח, 7)

גם בארצות שמדרום לקו המשווה, כדוגמת, ארגנטינה, ברזיל ואוסטרליה, שואלים גשמים בשעה שיש חורף בארץ ישראל. ולמרות שבאותו הזמן אצלם הוא קיץ, כיוון שארץ ישראל היא העיקר, הכל נגררים אחריה, ושואלים גשמים לפי ימות החורף בארץ ישראל. וכשיצטרכו לבקש גשמים לעצמם, יבקשו בשומע תפילה.

אבל אם הגשמים גורמים נזק בקיץ שלהם, אע"פ שעתה הוא חורף בארץ ישראל, אינם יכולים לבקש גשמים בברכת השנים, כדי שלא לבקש על דבר שהוא עתה קללה

לגביהם, אלא יאמרו תמיד בברכת השנים את נוסח הקיץ, ובשומע תפילה יבקשו תמיד על הגשם. בחורף שלהם יבקשו על מקום מגוריהם, ובחורף של ארץ ישראל יבקשו על ארץ ישראל.

הנוסעת מארץ ישראל או מארצות הצפון לביקור באותם מקומות, גם אם הגשמים מזיקים שם, תמשיך לבקש על הגשמים לפי החורף של ארץ ישראל (שערים המצוינים בהלכה יט, ג).

פרק יד - כבוד התפילה

א - מתי מותר להפסיק בתפילת עמידה

אדם העומד בתפילה לפני בוראו, צריך להיזהר מאוד שלא להפסיק בדיבור, ואפילו להפסיק בהליכה או ברמיזה אסור. ושונה דין תפילת עמידה מדין פסוקי דזמרה וברכות קריאת שמע, שבאמצע פסוקי דזמרה וברכות קריאת שמע, מותר ללכת ומותר לרמוז, ולצורך גדול מותר אף לדבר, וכפי שהתירו לומר שלום לאדם שעלול להיפגע אם לא יאמרו לו שלום (כמבואר להלן טז, יד, ובפניני הלכה תפילה יד, ד; טז, ה-ו). אבל באמצע תפילת עמידה, אסור להפסיק, ורק לצורך פיקוח נפש או לצורך התפילה עצמה התירו להפסיק. וקל וחומר הוא, שאם לפני מלך בשר ודם עומדים ברעדה ונזהרים שלא להפסיק בדברים אחרים, על אחת כמה וכמה שהעומד בתפילה לפני מלך מלכי המלכים צריך להיזהר שלא להפסיק באמצע תפילתו בדברים אחרים.

אפילו מלך ישראל שואל בשלומה באמצע תפילתה - לא תשיבנו. אמנם אם מלך גוי שעלול להורגה פונה אליה באמצע תפילתה - תפסיק, שפיקוח נפש דוחה תפילה (ברכות ל, ב).

ואם נחש שאינו ארסי כרוך על עקבה - לא תפסיק בתפילתה לקרוא לעזרה, אבל אם עקרב או נחש ארסי מסכנים אותה - יכולה לקרוא לעזרה, שפיקוח נפש דוחה תפילה (ברכות לג, א; שו"ע או"ח קד, א-ד).

הליכה אינה נחשבת להפסקה גדולה, ולכן במקרה שהתחילה להתפלל במקום שקשה לה לכוון, יכולה ללכת למקום אחר. למשל, אם נחש שאינו ארסי מתקרב אליה, והדבר טורד את כוונתה, אף שאין בכך פיקוח נפש, רשאית ללכת למקום אחר כדי להמשיך להתפלל שם בכוונה (מ"ב קד, י).

העומדת בתפילתה ושמעה קדיש או קדושה, אסור לה לענות. אבל יכולה לשתוק ולכוון למה שהשליח ציבור אומר, ויחשב לה כמי שענתה, שדין שומע כעונה. וכן המנהג. ואם

ההפסקה בתפילתה מפריעה לכוונתה, רשאית להמשיך להתפלל (פניני הלכה תפילה יז, 11).

ואם באמצע התפילה נסתפקה באיזה דין שאולי מעכב את התפילה, כגון ששכחה לומר דבר מה ואינה יודעת מה עליה לעשות, תלך לעיין בספר כדי לדעת כיצד לנהוג. ואם אינה יודעת לעיין בספר, יש אומרים שרשאית אף להפסיק בדיבור כדי לברר את ההלכה, ובשעת הדחק אפשר לסמוך עליהם (מ"ב קד, ב).[1][1]. כפי שנתבאר לעיל יג, ב, אם ההפסקה ארכה כשיעור שהיא רגילה לומר את כל התפילה מתחילתה ועד סופה, למנהג ספרדים, עליה לחזור לתחילת התפילה, ולמנהג אשכנזים, אם ההפסקה היתה מחמת אונס, כגון שהיתה במקום צואה או מפני סכנה, עליה לחזור. ואם הפסיקה ברצונה, חוזרת למקום שהפסיקה.

ב - הפסקה לצורך כוונה

אשה שעמדה להתפלל, ונעמדו בקרבתה אנשים או ילדים שמדברים עד שאינה יכולה לכוון, אם תוכל לרמוז להם והם ישתקו, מוטב שתרמוז, שהרמיזה נחשבת להפסקה קלה מהליכה. אבל אם לא ישמעו לה, תלך למקום אחר ותמשיך להתפלל (מ"ב קד, א). וכן מי שבאה להתפלל בעזרת נשים, והילד שלה החל להפריע באמצע התפילה, עד שהיא או מתפללים אחרים אינם יכולים לכוון כראוי, תרמוז לו שיצא, ואם אינו מבין, תוציאו מבית הכנסת בלא לדבר, ותמשיך להתפלל בחוץ.

ואם בתוך תפילתה אירעה בביתה תקלה, שאם לא יתקנוה מיד יגרם הפסד, לא תפסיק (מ"ב קד, ב; כה"ח ו). אבל אם הדבר מטריד אותה כל כך עד שאיננה יכולה לכוון, רשאית ללכת לתקן את התקלה.

אם נפל סידור לארץ, ואינה יכולה לכוון כל זמן שאין מרימים אותו, תסיים את הברכה שנמצאת בה, ותלך להרימו. ואם התחילה להתפלל בעל פה והתבלבלה ואינה יכולה להמשיך, תלך לקחת סידור ותמשיך בתפילתה (מ"ב צו, ז).

אם באמצע תפילתה מצלצלים בטלפון, תמשיך בתפילתה. ואם אינה יכולה להמשיך לכוון, רשאית ללכת לנתק את הטלפון ולחזור לתפילתה.

וכן כאשר דופקים על הדלת, אם היא יכולה להתגבר על עצמה ולהמשיך להתפלל, תמשיך להתפלל. ואם אינה יכולה להתגבר על עצמה, והיא חוששת שאם לא תפתח את הדלת - זו שדופקת תלך, ואולי היא דופקת לצורך דבר דחוף, והדבר טורד מאוד את דעתה עד שאינה יכולה לכוון כראוי, רשאית לפתוח את הדלת ולרמוז שאינה יכולה כעת לענות, ותיזהר מאוד שלא להפסיק בדיבור (תפילה כהלכתה יב, פו).

ג - אין לשבת בתוך ד' אמות של המתפלל

לרוב חשיבותה וקדושתה של תפילת עמידה, אסרו חכמים לשבת בתוך ארבע אמות של המתפלל, מפני שהעומד בתפילה עומד לפני השכינה, וכל המתיישב שם בבטלה נראה כמי שאינו מקבל עליו עול מלכות שמים, ומבזה את מקום התפילה.

שיעור ארבע אמות הוא כשני מטרים. ליתר דיוק: אמה היא כשיעור זרועו של אדם ממוצע, ולדעת רוב הפוסקים היא כ- 48 סנטימטר, הרי שארבע אמות הן כ- 192 סנטימטר. אמנם ברור שאין צורך למדוד את המרחק מהמתפלל בסנטימטרים, אלא צריך כל אדם לנהוג כפי מה שישער בעיניו, ואם נראה שיש בינו לבין המתפלל כשני מטר, רשאי לשבת.

לאדם שעוסק בתפילה או תורה, מותר להתיישב ליד המתפלל עמידה, שהואיל והוא עוסק בתפילה או תורה, אינו פוגע בכבוד שמים (ע' פ"ה תפילה יז, יז).

אדם שישב ובא חבירו והתחיל להתפלל עמידה לידו, אע"פ שהוא אינו מתפלל או לומד, רשאי להמשיך לשבת. מפני שאין בזה ביזוי לתפילה, אלא המתפלל הוא שעשה שלא כדין, שהתחיל להתפלל בתוך ארבע אמותיו. ואע"פ כן, מידת חסידות שיקום, כדי לתת כבוד לתפילה (שו"ע רמ"א קב, ג).

לאדם חלש, מותר להתיישב בתוך ארבע אמותיו של המתפלל, אפילו כשאינו עוסק בתפילה, שהכל יודעים שמפני חולשתו נצרך להתיישב, ואין בכך פגיעה בכבוד שמים (שו"ע קב, ב). וביום הכיפורים, כמעט כולם נחשבים לחלשים מפני הצום, ומותר להתיישב בתוך ארבע אמות של המתפלל (בית ברוך כו, ט).

יש מי שמחמיר וסובר שממש מול פני המתפלל אסור לישב, ואפילו מחוץ לארבע אמותיו, מפני שהמתפלל נראה כמשתחווה לו. ולכן, אפילו אם הוא קורא קריאת שמע, וישב שם לפני שחבירו התחיל להתפלל עמידה, עליו לעמוד. ולכתחילה, טוב לחוש לדעה זו (שו"ע קב, א, מ"ב ט; כה"ח י).

ד - אסור לעבור כנגד המתפללים

אסור לעבור לפני המתפלל בתוך ארבע אמותיו, מפני שהעובר לפניו עלול להפריע לו לכוון בתפילתו. ויש אומרים, שטעם האיסור, מפני שהמתפלל עומד לפני השכינה, והעובר לפניו פוגע בכבוד השכינה (פניני הלכה תפילה יז, 16).

נחלקו הפוסקים בשאלה, היכן בדיוק אסור לעבור, לדעת ה'אליה-רבה', האיסור הוא רק ממש מול פניו של המתפלל, שרק מי שעובר שם מפריע לו בתפילתו. כלומר, רוחבו של אדם בערך חצי מטר, לפיכך אין לעבור באותו חצי מטר שמול פניו עד למרחק

של ארבע אמות (כשני מטר). ואילו לדעת ה'מגן-אברהם', בכל מקום שהמתפלל יכול לראות בתוך ארבע אמותיו - אסור לעבור, מפני שהעובר שם עלול להסיח מעט את דעתו של המתפלל.

מגן אברהם אליה רבה

עוד נחלקו, שלדעת ה'אליה-רבה' מותר לאדם לבוא ולעמוד לפני המתפלל בתוך ארבע אמותיו ולהישאר לעמוד שם. שרק אם הוא חוצה את ארבע האמות שמול פניו, הוא מפריע לו בתפילתו, אבל אם הוא בא מהצד ונשאר לעמוד לפניו, אינו מפריע כל כך. ולדעת ה'מגן-אברהם', אסור לאדם להיכנס לתוך ארבע האמות שלפני המתפלל.

אסור למגן אברהם ולאליה רבה

אסור למגן אברהם ומותר לאליה רבה

לכתחילה, יש להחמיר כדברי ה'מגן-אברהם', ובשעת הצורך, אפשר להקל כדברי ה'אליה-רבה' ולעבור לצידו של המתפלל, וכן לעבור ולעמוד ממול פניו. לפיכך, מי שאיחרה לתפילה, רשאית לעבור בצידי אחת המתפללות כדי להגיע למקומה, אולם אם היא צריכה לעבור לשם כך בצידי כמה מתפללות, לא תעבור, מפני שקרוב לוודאי שתסיח את דעתה של אחת מהן (פ"ה תפילה יז, 17).

ולצורך גדול מאוד, כשאין ברירה אחרת, מותר אף לעבור ממש לפני המתפללת. למשל, מותר למי שצריכה ללמד שיעור לעבור לפני המתפללת. וכן מותר למי שממהרת מאוד, כגון שחוששת להפסיד את ההסעה שלה, לעבור לפני המתפללת.

אם עמד אדם בתפילה במקום המעבר, כיוון שנהג שלא כדין בזה שעמד במקום שמפריע למעבר הנכנסים והיוצאים, אין חובה להתחשב בו, ומותר בשעת הצורך לעבור כנגד פניו (שם 18).

ה - המסיים תפילתו

המסיים תפילת שמונה עשרה והיה אדם עומד אחריו בתפילה, אם הוא רחוק ממנו ארבע אמות ועוד שיעור שלוש פסיעות, כך שאם יפסע שלוש פסיעות לאחריו לא יכנס לתוך ארבע אמותיו - יפסע לאחריו. ואם הוא קרוב יותר, לא יפסע לאחריו עד שהמתפלל אחריו יסיים את תפילתו. ואפילו אם זה שעומד אחריו התחיל להתפלל מאוחר והוא מאריך בתפילתו, אסור לו להיכנס בפסיעותיו לתוך ארבע אמותיו. אלא שכפי שלמדנו, נחלקו האחרונים בגדר האיסור:

אסור למגן אברהם ומותר לאליה רבה, ויש להימנע לכתחילה, ובשעת הצורך אפשר להקל

אסור למגן אברהם ולאליה רבה

אסור למגן אברהם ומותר לאליה רבה לפי החזו"א, ואפשר להקל רק בשעת הדחק

כלומר, לדעת ה'מגן-אברהם', גם אם המתפלל אינו עומד ממש אחריו, כל זמן שבפסיעותיו הוא פוסע בתוך הרדיוס של ארבע האמות שלפניו, עליו להמתין עד שזה שאחריו יסיים את תפילתו. ולדעת ה'אליה-רבה', רק אם הוא עומד ממש לפניו אסור לו לפסוע לאחריו כנגד המתפלל, אבל אם זה שמתפלל אחריו אינו ממש כנגדו, מותר לו לפסוע שלוש פסיעות לאחריו. לכתחילה, טוב לנהוג כ'מגן-אברהם', ובשעת הצורך, אפשר להקל כדעת ה'אליה-רבה' (מ"ב קב, יח-יט). ואף במקרה שהמתפלל ממש מאחריו, בשעת הדחק יוכל לפסוע לאחריו באלכסון, שיש מבארים שלדעת ה'אליה-רבה', כל זמן שאינו מתקרב בפסיעותיו אל המתפלל - מותר (בשם החזו"א).[2]

[2]. דברי החזו"א הובאו בספר ד' אמות של תפילה עמודים נ', שסג, וע' באש"י כט, ז, ושם לב, הערה עג. מי שאינו יכול לפסוע מפני המתפלל שאחריו, למרות שעדיין לא נפרד מהתפילה, רשאי לענות אמן ו"ברוך הוא וברוך שמו", ולומר את כל התפילות. ואם הגיעו לתחנון, רשאי להתיישב לאומרו, ובתנאי שלא ישב ממש מול פניו. ואח"כ יעמוד שוב במקומו, וכשהמתפלל אחריו יסיים את תפילתו, יפסע שלוש פסיעות לאחריו ויאמר "עושה שלום" (מ"ב קכב, ד; וע' קד, ט).

ואם עומד בינו למתפלל מי שכבר סיים את תפילתו, רשאי לפסוע לאחריו, מכיוון שזה שסיים את תפילתו מהווה חציצה בינו למתפלל, למרות שזה שחוצץ עדיין לא פסע שלוש פסיעות.

בשעת הצורך, אפשר להקל גם כאשר יש בין המתפלל לבינו מחיצה שגובהה לפחות עשרה טפחים (80 ס"מ), ורוחבה לפחות ארבעה טפחים (32 ס"מ). לפי זה, הרוצים להקל, רשאים להחשיב את הספסלים הגדולים והקבועים שבבתי הכנסת כמחיצה, הואיל וגובהם עשרה טפחים (פ"ה תפילה יז, 19).[3][3]. כתב במ"ב קב, ב, שמחיצה בגובה של י' טפחים (80 ס"מ) אינה מועילה כדי לעבור כנגד המתפלל, שהואיל והמתפלל יכול לראותו, המעבר טורד את כוונתו. ע"כ. ובשעת הדחק אפשר לסמוך על הח"א ואשל אברהם (בוטשאטש), שסוברים שעל ידי מחיצה מותר גם לעבור כנגד המתפלל. ולעניין ישיבה בתוך ד"א של המתפלל, כתב במ"ב קב, ב, שמחיצה של י' טפחים מועילה. אמנם נלענ"ד שראוי להחמיר שלא לשבת ממש מול המתפלל מלפניו, כדי שלא יראה כמשתחווה לו. להרחבה ע' בפניני הלכה תפילה יז, 15

ו - עוד פרטי דינים

כפי שלמדנו, לכתחילה ראוי להחמיר כדעת ה'מגן-אברהם', שלא לפסוע שלוש פסיעות בתוך ארבע אמות שלפני המתפלל, ואפילו אם אין המתפלל אחריו ממש מולו.

אבל לפעמים תפילתו של המאריך ניטרדת, מפני שאינו רוצה לעכב את המתפלל לפניו מלפסוע שלוש פסיעות בסיום תפילתו; וכאשר הממתין חש בזה, מוטב שינהג כדעת ה'אליה-רבה', שאם אינו ממש כנגדו, יפסע לאחריו שלוש פסיעות.

וכן רשאי מי שרגיל להאריך בתפילתו לבקש מהמתפללים לפניו, שלא ימתינו לו עד שיסיים. ואזי יהיה מותר להם לפסוע לאחריהם מיד כשיסיימו את תפילתם. ומי שמתפלל ממש לפניו, יפסע באלכסון, כדי שלא לפסוע ממש כנגדו (פ"ה תפילה יז, 20).

ככלל, ראוי לאדם שיודע כי הוא מאריך בתפילה, שלא יתפלל אחרי חבירו, כדי שלא לעכבו ולגרום לו צער.

נחלקו האחרונים, האם דין קטן שמתפלל כדין גדול שאסור לפסוע לפניו ולשבת בתוך ארבע אמותיו (עיין בספר ד' אמות של תפילה ע' רנד-רנז). וכיוון שדין זה מדברי חכמים, הלכה כדברי המקילים, והמהדרים מחמירים.

פרק טו - קרבנות ופסוקי דזמרה

עד כה למדנו דינים ששייכים לגברים ונשים כאחד, כמו נטילת ידיים, ברכות השחר והתורה ותפילת עמידה. בפרקים הבאים נלמד על תפילות שניתקנו כחובה לגברים, ונשים פטורות מהן, אלא שהרוצות להדר נוהגות לאומרן.

א - אמירת קרבנות לנשים מנהג חסידות

יש אומרים שגם נשים צריכות לומר את פרשת התמיד, מפני שהתפילות נתקנו כנגד קרבן התמיד, וכשם שנשים חייבות בתפילת שחרית (לפי רוב הפוסקים כמבואר לעיל ב, ב), כך ראוי שיאמרו גם את פרשת התמיד. ויש אומרים שבנוסף לפרשת התמיד, טוב שיאמרו את כל סדר הקרבנות.

אמנם למעשה, המנהג הרווח שנשים אינן אומרות את פרשת התמיד, וכך דעת רוב הפוסקים. והטעם, מפני שעיקר חיוב הנשים בתפילה כדי לבקש רחמים ולא כנגד הקרבנות. יתר על כן, גם הגברים אינם חייבים לומר את סדר הקרבנות, ואפילו את פרשת התמיד מצד הדין אינם חייבים לומר, אלא הוא מנהג שנעשה כחובה. קל וחומר שנשים אינן חייבות לומר את פרשת התמיד וסדר הקרבנות. והרוצה להדר לומר את פרשת התמיד ואת פסוקי הקטורת - תבא עליה ברכה.[1][1]. כתב האגור בשם מהרי"ל,

והובא בב"י או"ח סי' מז, שנשים צריכות לברך את ברכת התורה מפני שצריכות לומר את פרשת התמיד. וטעם המהרי"ל, מפני שגם הנשים מחויבות בקרבנות כגברים, לפיכך צריכות לומר את סדר הקרבנות. וכך כתב בתבואות שור. אמנם בשו"ע הרב מז, י, כתב, שרק את פרשת התמיד צריכות לומר (וגם הגברים אינם מחויבים לומר את כל סדר הקרבנות). והפמ"ג א"א מז, יד, כתב, שחובת הקרבנות מוטלת על הגברים. וכ"כ במור וקציעה סי' מז, ובתהלה לדוד מז, ט, שנשים לא היו צריכות לתת מחצית השקל לקרבנות, וחובתן להתפלל כדי לבקש רחמים. אולם החיד"א (יוסף אומץ סי' סז) כתב, שודאי נשים חייבות בכל הקרבנות, והקרבנות מכפרים על הגברים והנשים כאחד. אולם למעשה, הנשים אינן נוהגות לומר את סדר הקרבנות, זולת יחידות שמהדרות לומר את כל התפילה כולל סדר הקרבנות. וע' בהליכות ביתה ד, א, שסיכם הסוגיה, ובמחזה אליהו יד, שבאר כמה טעמים לפטור הנשים מאמירת קרבנות.ומכל מקום אפשר להציע, שאחר ברכות התורה, במקום לומר פסוקי ברכת כהנים והברייתא "אלו דברים" וכו', יאמרו הנשים את פרשת התמיד ופסוק של יציאת מצרים. שכן אין חיוב לומר דווקא פסוקים אלו ובריתא זו, אלא כל המגמה ללמוד אחר ברכות התורה, וא"כ מוטב ללמוד פסוקים שיש אומרים שחובה לאומרם. וטוב להדפיס זאת בסידורי נשים, ועל ידי כך יצאו כולן ידי פרשת התמיד וזכירת יציאת מצרים.יש לציין כי אף שעיקר הדיון על פרשת התמיד, מ"מ קרובה לזה בחשיבות אמירת פסוקי הקטורת. את שניהם היו מקריבים פעמיים ביום, בשחרית ובין הערביים. קרבן התמיד הוא הקרבן הגשמי שהיה מוקרב על המזבח החיצוני, והקטורת קרבן רוחני והיתה מוקטרת על המזבח הפנימי. ע' תפילת גברים יג, ה-ו, בטעם התמיד והקטורת.

ב - טעם ומנהג אמירת קרבנות

אמרו חכמים (תענית כז, ב; ומגילה לא, ב) שבשעה שכרת ה' ברית עם אברהם אבינו, והבטיח לו ולזרעו את הארץ לרשתה, שאל אברהם אבינו את הקב"ה: ריבונו של עולם, שמא חס ושלום יחטאו ישראל לפניך, ותעשה להם כפי שעשית לדור המבול ולדור הפלגה? אמר לו הקב"ה: לא אעשה להם כך. שאל אברהם אבינו: במה אדע שלא תכרית את שמם? ענה לו הקב"ה: קחה לי עגלה משולשת וכו'. ורמז לו בזה, שהקרבנות יהיו עדים לכך שישנו קשר נצחי בין ישראל לה'. ולכן, גם אם יימצאו בהם חטאים, אין זאת אלא מפני השפעה חיצונית, אבל בשורשם הם צדיקים וקשורים לה'. ולכן, על ידי הקרבת הקרבנות שמבטאים את הקשר המוחלט של ישראל לה', יתכפרו החטאים.

אמר לפניו אברהם אבינו: רבונו של עולם, ומה יהיה בשעה שבית המקדש יחרב, במה יתכפרו עוונותיהם? ענה לו הקב"ה: "כבר תקנתי להם סדר קרבנות, כל זמן שקוראים בהם, מעלה אני עליהם כאילו מקריבין לפני קרבן, ומוחל אני על כל עוונותיהם".

ועוד אמרו, שכל העוסק בתורת חטאת כאילו הקריב חטאת, וכל העוסק בתורת אשם כאילו הקריב אשם, וכן לגבי כל הקרבנות (מנחות קי, א. וע' בפניני הלכה תפילה יג, ה-ו בטעם קרבן התמיד והקטורת).

והעניין הוא, שלכל מעשה שנעשה בעולם ישנה נשמה פנימית, והנשמה של המצוות הם דברי התורה העוסקים באותן המצוות. ובמיוחד הדברים אמורים לגבי הקרבנות, שעיקר עניינם לבטא את הקשר לה'. ולכן כשאי אפשר להקריב בפועל את הקרבנות, הלימוד בהם נחשב כתחליף להקרבתם (ע' מהר"ל גבורות ה' פרק ח).

על כן נהגו רבים מהגברים לקרוא בכל בוקר לפני התפילה את פרשת התמיד. ואמנם אין על כך תקנת חכמים, ולכן אין אמירתה נחשבת לחובה גמורה. מכל מקום, כיוון שמנהג אמירת פרשת התמיד מבוסס על דברי חז"ל בתלמוד, ואף תקנו את זמן תפילת שחרית כנגד תמיד של שחר, לפיכך נהגו הגברים לומר את פרשת התמיד בכל יום עד שאמירתה נקבעה כמו חובה.

שנייה בחשיבות לפרשת התמיד היא פרשת הקטורת, שאף היא היתה מוקטרת בכל יום, ובזוהר (ויקהל ריח, ב) שבחו מאוד את האומרה בכל יום. וטוב לגברים לומר גם את שאר הפרשיות והתפילות המודפסות בסדר הקרבנות, אבל אין חובה לאומרם (כמבואר בפניני הלכה תפילה יג, א, 1).

ג - טעם אמירת פסוקי דזמרה

הסדר הראוי של התפילה, לפתוח תחילה בדברי שבח לה' ורק אח"כ לבוא לפניו בדברי בקשה. ודבר זה למדנו מתפילתו של משה רבנו, שפתח בדברי שבח, ואמר (דברים ג, כד): "ה' אלוהים אַתָּה הַחִלּוֹתָ לְהַרְאוֹת אֶת עַבְדְּךָ אֶת גָּדְלְךָ וְאֶת יָדְךָ הַחֲזָקָה. אֲשֶׁר מִי אֵ-ל בַּשָּׁמַיִם וּבָאָרֶץ אֲשֶׁר יַעֲשֶׂה כְמַעֲשֶׂיךָ וְכִגְבוּרֹתֶךָ". ורק אח"כ ביקש "אֶעְבְּרָה נָּא וְאֶרְאֶה אֶת הָאָרֶץ הַטּוֹבָה" וגו'. ועל פי זה דרש רבי שמלאי: "לעולם יסדר אדם שבחו של הקב"ה ואח"כ יתפלל" (ברכות לב, א). עיקר הקדמת השבח לבקשה מתקיים בסדר ברכות שמונה עשרה כפי שכבר למדנו (יב, ט), ששלוש הברכות הראשונות פותחות בדברי שבח ורק אח"כ ממשיכים לברכות הבקשה. אולם, יש מקום לפתוח גם את כלל התפילה בדברי שבח, וזה עניינם של פסוקי דזמרה.

על ידי אמירת פסוקי דזמרה מתבונן המתפלל בגדולת הבורא, ומתוך כך כשיעמוד אח"כ בתפילה, ידע לפני מי הוא עומד. ואם לא כן, יש חשש שיבוא לבקש את צרכיו כאותם עובדי עבודה זרה, שכל מגמתם היא הצלחתם האישית בענייניהם הנמוכים, ואינם מעוניינים כלל להידבק בה' יתברך, מקור החיים. אולם מי שטיהר את ליבו בהתבוננות בגדולת ה', ידע היאך להתפלל, וגם כשיבקש על הבריאות והפרנסה, יבקש זאת כדי שיוכל להידבק בה' ולתקן עולם במלכות שד-י, ועל ידי כך תפילתו אמיתית יותר וממילא תתקבל (ע' עולת ראיה ח"א ע' יד).

וזה הרמז בשם "פסוקי דזמרה", מלשון שיר וזמר, וגם מלשון זמירת הכרם. כמו שהזומר את כרמו חותך את הענפים המיותרים, כדי להגביר את צמיחתם של הענפים העתידים להצמיח פירות טובים, כך על ידי אמירת פסוקי דזמרה כורת המתפלל את מחשבותיו המוטעות וההרגשות הרעות, ומפוגג את העצלות שנצטברה בו עקב השינה, ומתוך כך יוכל להתפלל בכוונה. וכיוון שההיטהרות הזו לקראת התפילה משמחת ומענגת, יש בה שירה וזמרה, ולכן פרקים אלו נקראים "פסוקי דזמרה" (ע"ע פניני הלכה תפילה יד, 2).

ד - האם חובה לומר פסוקי דזמרה

מתחילה, בתקופת התנאים, נחשבה אמירת פסוקי דזמרה כמנהג חסידות ששיבחוהו חכמים, ותקנו לפתוח את אמירת פסוקי דזמרה בברכת "ברוך שאמר", ולחותמם בברכת "ישתבח". במשך הזמן נתפשט המנהג ונעשה למנהג מחייב, וכל הגברים פותחים את תפילתם בפסוקי דזמרה (פניני הלכה תפילה יד, 1).

אולם נשים פטורות מאמירת פסוקי דזמרה, מפני שפסוקי דזמרה תלויים בזמן, שזמן אמירתם לפני תפילת שחרית, ונשים פטורות ממצוות עשה שהזמן גרמן. ואמנם יש אומרים, שהואיל ונשים חייבות להתפלל עמידה, חייבות גם לומר פסוקי דזמרה כדי להתכונן על ידם לתפילה. אולם לדעת רוב הפוסקים, אף כי נשים חייבות בתפילת עמידה, מההכנות וההקדמות שאינן מעכבות את התפילה - נשים פטורות, שעליהן כבר חל הכלל שנשים פטורות ממצוות עשה שהזמן גרמן. וכך ההלכה, שנשים אינן מחויבות לומר פסוקי דזמרה, והרוצות להדר, רשאיות לאומרם עם ברכותיהם, כדי להתכונן בשלימות לתפילה (כמבואר לעיל ב, 10).[2][2]. במ"ב ע, ב, כתב, שלפי רע"א נשים חייבות בפסוקי דזמרה, שהם הכנה לתפילה. אמנם ציין בשעה"צ שדעת שו"ע הרב ע, א, שפטורות. והאמת שרבים תמהו על המ"ב כיצד למד מרע"א שנשים חייבות בפסוד"ז. ויש שהורו למעשה, שנשים חייבות בפסוד"ז הואיל ולכך נוטה דעת

המ"ב, כ"כ בהליכות בת ישראל ב, ז, ואש"י ז, י. וכ"כ בבירור הלכה (זילבר) תנינא או"ח ע', והוכיח כן מלשון מהרי"ל. אולם לרובם המכריע של הפוסקים, נשים פטורות מפסוד"ז, וכ"כ בשו"ע הרב ע, א, ערוה"ש ע, א, יחו"ד ג, ג, מחזה אליהו טו. יתר על כן, הרי יש אומרים שנשים חייבות בתפילה אחת ביום, ורשאיות לצאת במנחה, ויש אומרים שחייבות רק בברכות השחר והתורה, כמבואר לעיל ב, ג-ד, ורבות נוהגות כן (ע' בהליכות שלמה ב, הערה ה), וממילא ברור שפטורות מפסוד"ז.

ה - מהם פסוקי דזמרה

עיקר פסוקי דזמרה הם ששת הפרקים האחרונים שבספר תהלים (פרקים קמה עד קנ). החשוב שבהם הוא הראשון - "תהלה לדוד" (תהלים קמה). ונהגו לומר לפניו פסוק "אשרי", ולכן רגילים לכנותו - "אשרי". אחריו אומרים חמישה פרקים, שהמייחד אותם שהם פותחים ומסיימים ב"הללויה". ועליהם אמר רבי יוסי: "יהא חלקי מגומרי הלל בכל יום" (שבת קיח, ב).

בתקופת הסבוראים (שאחר האמוראים), הנהיגו לומר "הודו" (דברי הימים א, טז, ח-לו), שהוא השיר וההלל שאמר דוד בעת שארון האלקים הוחזר משבי פלשתים לאוהל המשכן. לאחר מכן, בבית המקדש, היו אומרים חציו בעת הקרבת התמיד של שחר, וחציו בהקרבת התמיד של בין הערביים (ב"י או"ח נ). למנהג אשכנז, אומרים "הודו" אחר ברכת "ברוך שאמר", כדי שכל מזמורי השבח וההלל יהיו כלולים בתוך ברכות פסוקי דזמרה (טור או"ח נ"א). ולמנהג ספרד, אומרים "הודו" לפני "ברוך שאמר", מפני שהוא המשך לאמירת פרשת התמיד שבסדר קרבנות (אשכול, כלבו).

עוד תקנו הסבוראים (מס' סופרים יז, יא), לומר לפני "אשרי" קובץ פסוקים הפותחים ב"יהי כבוד", שיש בהם חיזוק האמונה בה' ובגאולת ישראל. והאר"י הרחיב בביאור סודותיהם (כה"ח נא, יג).

לאחר מכן, בתקופת הגאונים, נהגו להוסיף לפסוקי דזמרה עוד פרקים ופסוקים. ותקנו לומר "מזמור לתודה" (תהלים ק), שאמרו חז"ל, שכל השירות עתידות ליבטל חוץ ממנו (ויק"ר ט, ז). ולכן ראוי לאומרו בנגינה. ואין אומרים אותו בשבתות וימים טובים, אלא אומרים במקומו "מזמור שיר ליום השבת" (תהלים צב).[3][3]. למנהג אשכנזים אומרים "מזמור לתודה" כנגד קרבן תודה שהיו בו לחמי חמץ, ולכן אין אומרים אותו בערב פסח וחול המועד פסח וערב יום כיפור, שאין מקריבים בהם קרבן תודה, מפני איסור חמץ או מפני הצום. ולמנהג ספרדים, הוא נאמר לשם שבח והודאה ולא כנגד קרבן תודה, ולכן אומרים אותו גם בימים הללו (ב"י ורמ"א נא, ח).

כתבו הגאונים, שיש נוהגים לומר "ויברך דוד" (דברי הימים א' כט, י-יג; ונחמיה ט, ו-יא), ושירת הים אשר שרו משה ובני ישראל לה' (שמות טו, א-יח). במשך הזמן נתפשט מנהג אמירתם עד שבסוף תקופת הראשונים כבר נהגו הכל לאומרם. ואף שעיקר פסוקי דזמרה הם משירי דוד שבתהלים, כפי שאומרים בנוסח ברכת "ברוך שאמר": "ובשירי דוד עבדך נהללך", מכל מקום אין מניעה להוסיף בפסוקי דזמרה את "ויברך דוד" שאינו מתהלים, ואת שירת הים, שהיא שירתו של משה (פ"ה תפילה יד, 3).

ו - מנהגים וכוונה באמירתם

מפני מעלתה המיוחדת של ברכת "ברוך שאמר", שרומזת לעניינים עליונים, נהגו לאומרה בעמידה (מ"ב נא, א; כה"ח א). למנהג אשכנזים, עומדים גם בברכת "ישתבח" החותמת את פסוקי דזמרה. ולמנהג ספרדים, אין צריך לעמוד בה (רמ"א נא, ז, כה"ח מב).

וכן נהגו לעמוד ב"ויברך דוד" עד "אשר בחרת באברם", משום כבודה של מלכות ישראל שנוסדה על ידי דוד המלך.[4][4]. למנהג ספרד, נוהגים לעמוד כיום גם כשאומרים לפני ברוך שאמר "ה' מלך ה' מלך" וכו', וע' פניני הלכה תפילה יד, 4.

אומרים את הזמירות בנחת ולא במרוצה (שו"ע נא, ח). ובמיוחד יש לכוון בפרק "תהלה לדוד" (תהלים קמו, "אשרי"), ואמרו חכמים שהאומרו בכל יום זוכה לעולם הבא (ע' פ"ה תפילה יד, 5), מפני ששבחיו מסודרים לפי סדר האלף בית, ובנוסף לכך נזכר בו הפסוק החשוב: "פּוֹתֵחַ אֶת יָדֶךָ וּמַשְׂבִּיעַ לְכָל חַי רָצוֹן" (ברכות ד, ב). ומי שנזכרה שלא שמה ליבה בעת שאמרה את הפסוק "פּוֹתֵחַ אֶת יָדֶךָ", תחזור לאומרו בתשומת לב, ואפילו אם כבר הגיעה לפרקים אחרים, תחזור לאומרו (שו"ע נב, ז; פ"ה תפילה יד, ג, 5).

כיוון שברכת "ברוך שאמר" היא הברכה שלפני פסוקי דזמרה, ו"ישתבח" היא הברכה שאחריהם, הרי שכל פסוקי דזמרה הם חטיבה אחת ואסור להפסיק באמצע אמירתם. אמנם לצורך גדול, כגון למנוע הפסד, מותר להפסיק בדיבור. וכן כדי למנוע עלבון מותר לומר שלום (במ"ב נא, ז, כתב שיאמר לפני ההפסק ואחריו את שלושת פסוקי "ברוך ה'" שלפני ויברך דוד).

הנצרכת להתפנות באמצע פסוקי דזמרה, אף שיש אומרים שכדי לא להפסיק בהם, מוטב לדחות את ברכת "אשר יצר" לאחר התפילה; מכל מקום יותר טוב שתברך "אשר יצר" מיד, שאם תדחה את הברכה לאחר התפילה - יש לחוש שאולי תשכחנה (פניני הלכה תפילה יד, 6).

ז - סדרי עדיפות בדילוג

אשה שרוצה לומר פסוקי דזמרה וברכותיהם, אבל אין לה זמן לומר את כל הפרקים, תוכל לומר את עיקרם, היינו, תפתח בברכת "ברוך שאמר", תאמר את ששת הפרקים, מ"אשרי" ועד סוף הללויות, שהם עיקר פסוקי דזמרה, ותחתום בברכת "ישתבח". ואם יום אחד תמהר יותר, תוכל לקיים את מנהגה בקיצור, ותאמר "ברוך שאמר", "אשרי", שני הפרקים הפותחים ב"הללויה הללו" (תהילים קמח וקנ) ו"ישתבח". ואם גם לכך לא יהיה לה זמן, תוכל לומר "ברוך שאמר", "אשרי" ו"ישתבח". אבל אם גם ל"אשרי" אין לה זמן, לא תוכל לומר את ברכות "ברוך שאמר" ו"ישתבח", מפני שברכות אלו נתקנו על שירי דוד, ולכל הפחות צריך לומר ביניהם את הפרק העיקרי שהוא "אשרי".

וכל זה כדרך ארעי, אבל נראה שהרוצה באופן קבוע לומר רק "אשרי" לפני התפילה, לא תאמר את הברכות, כי נהגו לאומרם על עיקר פסוקי דזמרה, שהם ששת הפרקים, וכיוון שאשה אינה חייבת לומר פסוקי דזמרה, אין ראוי שתאמרם בדרך של דיעבד.

במסגרת חינוכית של בנות, המחנכות רשאיות להחליט שבאופן קבוע הבנות תאמרנה את הברכות עם ששת פרקי ההללויות בלבד, כדי שמצד אחד תאמרנה את פסוקי דזמרה ומצד שני לא יכבידו מדאי על התלמידות. אבל אם נראה להן שגם את ששת פרקי ההללויות קשה לתלמידות לומר בכוונה, מוטב שלא יאמרו כלל את פסוקי דזמרה (כמבואר לעיל ח, ג). [5][5]. ככלל סדר הקדימות הוא, שעיקר התפילה תהיה: ברכות השחר והתורה, פסוק ראשון של ק"ש ותפילת עמידה. ואם יש יותר זמן, מוטב לומר ברכת "אמת ויציב", שיש בה הזכרת יציאת מצרים, שהיא מצווה מהתורה לגברים, וי"א שגם נשים חייבות בה, ומתוך אמירתה אפשר לסמוך גאולה לתפילה, כמבואר לעיל ח, ג, 4. לאחר מכן בחשיבות - פסוקי דזמרה, והכוונה לברכת "ברוך שאמר", ששת פרקי ההללויות "וישתבח". אמנם בבירור הלכה או"ח ח"א (זילבר) סי' ע', ובאשי ישראל ז, יח, כתבו לגבי סדרי הקדימה, שאחר שיש לה זמן לומר "ברוך שאמר", "אשרי" ו"ישתבח", תאמר את שאר קריאת שמע וברכותיה, ואם יש לה עוד זמן, תאמר את שאר פסוקי דזמרה. אולם קשה, שהרי יש סוברים שחייבות בפסוקי דזמרה, ולכל הדעות הם הכנה לתפילה, ובתפילה נשים חייבות, ועיקר פסוקי דזמרה הם ששת הפרקים שבסוף תהילים, כדברי הרי"ף והרא"ש (ע' פ"ה תפילה יד, 3, וע' שם סוף הערה 1, ובהערה 10), ואם כן מדוע שתעדיף ברכות ק"ש שבודאי פטורה מהן ואינן הכנה לתפילה. (גם באבני ישפה טז, 7, השאיר דבריו בצ"ע מחמת זה). ולכן נראה שכל ששת פרקי ההללויות קודמים לברכות ק"ש, וכפי שכתבתי לעיל ח, ג, 4. עוד מצאתי בספר הליכות

בת ישראל ב, הערה כא, שכתב בשם הרב שיינברג, שנשים צריכות לומר פסוד"ז, ואולי יכולות לדלג ולומר רק ברוך שאמר, אשרי וישתבח. ושוב קשה, שאיך אפשר להורות לדלג באופן קבוע על עיקר פסוקי דזמרה. ואולי מפני שנמשך אחר המ"ב שלמד מרע"א שנשים חייבות בפסוד"ז, לכן הורה שבכל אופן תאמר פסוד"ז ואפילו באופן הקצר ביותר, עפ"י תר"י שכתבו (ברכות כג, א), שעיקר תקנת פסוד"ז בשביל "אשרי". אולם דעת רוה"פ, שנשים פטורות מפסוד"ז כמבואר בהערה 2, ואם כן מדוע תאמרם בדרך של קיצור. ואם כבר תרצה להדר לאומרם, מן הדין שתאמרם כראוי, היינו ששת הפרקים, שהם פסוקי דזמרה כפי שכתבו הרי"ף והרא"ש (ומן הסתם גם תר"י מודים בזה), ולא תחטוף פרק אחד בלבד. והסכים לדברי הרב רבינוביץ שליט"א. בנוסף לכך, ביחו"ד ג, ג, פסק שאסור לנשים לומר את ברכות פסוד"ז, שהן תלויות בזמן. ואף שאין נוהגים כמותו, כמבואר לעיל ב, 10, אבל מ"מ נכון לחוש לדבריו שלא לברכם על אמירת פרק אחד בלבד. ואולי גם לגברים אין להורות שיאמרו באופן קבוע את הברכות על "אשרי" בלבד. אמנם אחר שאמרה את ששת הפרקים שהם עיקר פסוקי דזמרה, יש להקדים ק"ש וברכותיה מפני מעלתם, ואח"כ פרשת התמיד ופסוקי הקטורת, שקודמים במעלתם לשאר פסוקי דזמרה, כמבואר בפ"ה תפילה יג, א, 2. וכלל סדר העדיפויות נתבאר לעיל ח, ג, 4

פרק טז - קריאת שמע וברכותיה

א - נשים במצוות קריאת שמע וברכותיה

מצוות עשה מן התורה לקרוא קריאת שמע בלילה ובבוקר, שנאמר (דברים ו, ז): "ודברת בם וכו' ובשכבך ובקומך", בשכבך היינו בלילה, ובקומך היינו בבוקר. וכיוון שהיא מצוות עשה שהזמן גרמה, גברים חייבים בה ונשים פטורות ממנה.

תקנו חכמים לומר עם קריאת שמע של שחרית שלוש ברכות, שתי ברכות לפניה ואחת אחריה, ועם קריאת שמע של ערבית ארבע ברכות, שתים לפניה ושתים לאחריה (משנה ברכות יא, א). ברכות אלו הן השלמה ותוספת לעניינה של קריאת שמע, ויש בהן שבח והודאה לה' על בריאת העולם והנהגתו. גם ממצוות אמירת הברכות נשים פטורות, שאף הן תלויות בזמן: ברכות קריאת שמע של שחרית זמנן עד סוף ארבע שעות, וברכות קריאת שמע של ערבית זמנן כל הלילה.

ואמנם יש אומרים שנשים צריכות להזכיר את יציאת מצרים בכל יום ובכל לילה, מפני שמצוות זכירת יציאת מצרים היא מצווה תמידית שנמשכת כל היום וכל הלילה. אבל

כפי שיבואר בהמשך (הלכה ג) לדעת רוב הפוסקים, כיוון שחובת היום נפרדת מחובת הלילה, גם מצוות זכירת יציאת מצרים נחשבת תלויה בזמן, ונשים פטורות ממנה (שאגת אריה יג, מ"ב ע, ב).

ואף שנשים פטורות מקריאת שמע, מכל מקום במצוות האמונה נשים חייבות כגברים, ולכן ראוי שיקבלו על עצמן בכל יום עול מלכות שמים באמירת שני הפסוקים: "שמע ישראל" ו"ברוך שם" (שו"ע או"ח ע, א, מ"ב ה, כה"ח ה). והרוצה להדר בזה, תאמר את כל שלוש הפרשיות וברכת "אמת ויציב", שמוזכרת בה יציאת מצרים, ותסמוך אח"כ גאולה לתפילה (ע' לעיל ח, 4, שמעלת ברכת "אמת ויציב" קודמת לאמירת שלוש הפרשות).

עוד שתי מצוות שהזמן גרמן מוזכרות בקריאת שמע - ציצית ותפילין. וכבר למדנו (בפרק ג), שהנשים קולטות את אורן של המצוות שהזמן גרמן גם בלא לקיימן, ואשה שחפצה לקיים מצווה שהזמן גרמה, יש לה על כך שכר. אמנם את מצוות ציצית ותפילין לא נהגו נשים לקיים, מפני חששות שונים שלא כאן המקום לפרטן (רמ"א או"ח יז, ב; לח, ג). אולם את קריאת שמע וברכותיה כל אשה קוראת לפרקים, ויש נשים שמהדרות לאומרם בכל יום, וכן הנהיגו בבתי ספר רבים (ע' לעיל ב, ח, 10; ח, ג, 4). לפיכך נלמד בהלכות הבאות את משמעות המצווה והלכותיה.

ב - מצוות קריאת שמע

קריאת שמע כוללת שלוש פרשיות, הראשונה: "שמע" (דברים ו, ד-ט), שיש בה קבלת עול מלכות שמים, יחוד ה' ואהבתו. השנייה: "והיה אם שמוע" (דברים יא, יג-כא), שיש בה קבלת עול מצוות. השלישית: "ויאמר" (במדבר טו, לז-מא), שיש בה ציווי על זכירת המצוות על ידי מצוות הציצית, ובסיומה מזכירים את יציאת מצרים.

תקנו חכמים להקדים את פרשת "שמע" ל"והיה אם שמוע", כדי שיקבל אדם על עצמו עול מלכות שמים תחילה ואח"כ עול מצוות. והקדימו את פרשת "והיה אם שמוע" שעוסקת בציווי כללי לשמור את כל המצוות, שזמנן ביום ובלילה, לפרשת "ויאמר" שעוסקת במצוות הציצית שזמנה ביום בלבד (ברכות יג, א).

לדעת רוב הראשונים, הקורא את הפסוק "שמע ישראל" בלבד, כבר קיים את המצווה מהתורה, שהוא הפסוק עליו נצטווינו (דברים ו, ו-ז): ""וְהָיוּ הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה אֲשֶׁר אָנֹכִי מְצַוְּךָ הַיּוֹם עַל לְבָבֶךָ וכו' וּבְשָׁכְבְּךָ וּבְקוּמֶךָ". וחכמים הם שתקנו לקרוא את שלוש הפרשיות. אפשר לומר, שאכן עיקר המצווה שיקבל אדם על עצמו עול מלכות שמים, ולכן הקורא את הפסוק הראשון כבר קיים בו את המצווה מהתורה לדעת רוב הראשונים. אלא שככל שירחיב יותר בקבלת עול מלכות שמים, יקיים את המצווה

מהתורה בשלימות רבה יותר. ולכן תקנו חכמים לקרוא את כל שלוש הפרשיות, שבהן מופיעים יסודות האמונה וקבלת עול המצוות וזכירתם על ידי הציצית. נמצא שבפועל אנו מקיימים מצווה מהתורה בקריאת שלוש הפרשיות (פניני הלכה תפילה טו, 1).

ג - זכירת יציאת מצרים

מצווה מהתורה לזכור את יציאת מצרים בכל יום, שנאמר (דברים טז, ג): "לְמַעַן תִּזְכֹּר אֶת יוֹם צֵאתְךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם כֹּל יְמֵי חַיֶּיךָ". ומזה שהדגישה התורה ואמרה "כל ימי" - למדנו שהמצווה לזכור את יציאת מצרים ביום ובלילה (ברכות יב, ב). אפשר לקיים את המצווה באמירת פסוק שמוזכרת בו יציאת מצרים, וכן יכול אדם לקיים את המצווה על ידי שיזכיר את יציאת מצרים בלשונו.

תקנו חכמים לומר את פרשת "ויאמר" בסדר קריאת שמע מפני שני טעמים, האחד, שיש בה מצוות ציצית שמזכירה את כל המצוות, והשני, כדי לזכור את יציאת מצרים. ולכן נוהגים לקרוא "ויאמר" גם בלילה, כי אף שמצד מצוות ציצית אין מקום לאומרה בלילה, מכל מקום מצד הזכרת יציאת מצרים יש מקום לקוראה בלילה (ע' ברכות יד, ב; כס"מ הל' ק"ש א, ב-ג).

והבדל ישנו בין מצוות קריאת שמע למצוות זכירת יציאת מצרים, שזמן מצוות קריאת שמע של יום בשלוש השעות הראשונות של היום בלבד, שאז הוא הזמן שקמים מהשינה, ואילו זמן מצוות זכירת יציאת מצרים של יום נמשך כל היום, אלא שלפי תקנת חכמים, אנו מקיימים אותה עם קריאת שמע. גם בברכת "אמת ויציב" שחרית, ו"אמת ואמונה" ערבית, מזכירים את יציאת מצרים, ומי שאומרן יוצא ידי מצוות זכירת יציאת מצרים גם אם לא יקרא את קריאת שמע.

לגבי נשים: יש אומרים, שהואיל ומצוות זכירת יציאת מצרים נמשכת ברציפות ביום ובלילה, אין היא מצווה שהזמן גרמה, ונשים חייבות בה. ועל כן חובה על נשים לומר בכל יום בשחרית את ברכת "אמת ויציב", ובערבית את ברכת "אמת ואמונה" (מ"א). ולדעת רוב הפוסקים, כיוון שיש מצווה מיוחדת לזכור ביום ומצווה מיוחדת לזכור בלילה, הרי שזו מצווה שהזמן גרמה, ונשים פטורות ממנה (שאגת אריה יג, מ"ב ע, ב). ומכל מקום, הרוצה לקיים את המצווה, תבא עליה ברכה. ועדיף שתקיים את המצווה באמירת ברכת "אמת ויציב", מפני שפרשת "ויאמר" קשורה למצוות ציצית שממנה נשים פטורות, ואילו עניינה של ברכת "אמת ויציב", העוסקת בגאולתם של ישראל, שייך לגברים ונשים כאחד. ועוד, שאם מיד אח"כ תתפלל, תזכה בהידור הגדול של סמיכת גאולה לתפילה (ע' להלן הלכה יג).

ד - תוכן פרשת שמע

פרשת שמע (דברים ו, ד-ט) מורכבת משלושה חלקים: א) יסוד האמונה. ב) המשמעות של יסוד זה לחיינו. ג) הדרכה כיצד להשריש את האמונה בחיינו.

א) בפסוק הראשון: "שְׁמַע יִשְׂרָאֵל ה' אֱלוֹהֵינוּ ה' אֶחָד" אנו לומדים את יסוד האמונה הישראלית, האחדותית, שה' יתברך הוא אדון הכל, ואין שום כוח בעולם מלבדו. ואף שנראה לעינינו כאילו יש בעולם כוחות שונים ונפרדים זה מזה, האמת שה' הוא אחד, והוא מחיה את כולם, ואין עוד מלבדו.

ב) המשמעות של אמונה זו לחיינו, שאין שום ערך בעולם מלבד הדבקות בו יתברך, ולכן "וְאָהַבְתָּ אֵת ה' אֱלוֹהֶיךָ בְּכָל לְבָבְךָ וּבְכָל נַפְשְׁךָ וּבְכָל מְאֹדֶךָ". ופירשו חכמים (ברכות נד, א): "בְּכָל לְבָבְךָ - בשני יצריך, ביצר טוב וביצר הרע" - שגם היצר הרע צריך להיות משועבד לעבודתו, בין אם על ידי כפייתו ובין אם על ידי הפיכתו לטוב. "וּבְכָל נַפְשְׁךָ - אפילו נוטל את נפשך", שצריך אדם להיות מוכן למסור את נפשו על אמונתו בה'. "וּבְכָל מְאֹדֶךָ - בכל ממונך", שאף הממון והרכוש צריכים לשמש בסיס ואמצעי לעבודת ה', ואם יתבעו מיהודי לעבור על דתו או להפסיד את כל ממונו, יוותר על ממונו ולא יפר את אמונתו. ועוד פירשו: "וּבְכָל מְאֹדֶךָ - בכל מידה ומידה שהוא מודד לך, הוי מודה לו מאוד מאוד".

ג) בחלק השלישי מדריכה אותנו התורה כיצד להשריש בקִרבנו את יסודות האמונה הללו. ראשית: "וְהָיוּ הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה אֲשֶׁר אָנֹכִי מְצַוְּךָ הַיּוֹם עַל לְבָבֶךָ", ובנוסף לכך - "וְשִׁנַּנְתָּם לְבָנֶיךָ". וגם אחר שאדם למד היטב את יסודות האמונה, אם לא יחזור ויזכירם לעצמו בכל יום, טרדות החיים ועסקיהם עלולים להשכיח ממנו את אמונתו, ולכן הוסיפה התורה וציוותה: "וְדִבַּרְתָּ בָּם בְּשִׁבְתְּךָ בְּבֵיתֶךָ וּבְלֶכְתְּךָ בַדֶּרֶךְ וּבְשָׁכְבְּךָ וּבְקוּמֶךָ". ומכאן יסוד החיוב לקרוא את 'שמע' בבוקר ובלילה. אבל לא הסתפקה התורה בקריאה בלבד, אלא הוסיפה וציוותה להניח את פרשיות האמונה בתוך התפילין ולקושרם על היד ועל הראש - "וּקְשַׁרְתָּם לְאוֹת עַל יָדֶךָ וְהָיוּ לְטֹטָפֹת בֵּין עֵינֶיךָ". ולא זו בלבד, אלא גם לקובעם על מזוזות פתחי בתינו - "וּכְתַבְתָּם עַל מְזוּזוֹת בֵּיתֶךָ וּבִשְׁעָרֶיךָ", כדי שבכל עת שניכנס ונצא מבתינו, נתבונן במזוזה וניזכר שוב ביסודות אמונת ישראל.

ה - הפרשה השנייה והשלישית

בפרשה השנייה - "והיה אם שמוע" (דברים יא, יג-כא), אנו לומדים על ערכן של מצוות התורה, על השכר למקיימים אותן ועל העונש לעוברים עליהן. שאם נאהב את ה' ונעבדהו בכל לבבנו, ונקיים את מצוותיו, נזכה לברכת ה', הארץ תתן את יבולה, ונאריך

ימים, אנחנו ובנינו, על האדמה אשר נשבע ה' לתת לאבותינו ולנו. ואם חס ושלום נסור מן הדרך, יחרה אף ה' בנו, האדמה לא תתן את יבולה, ונאבד מעל הארץ הטובה. ושוב חוזרת התורה ומצווה להתבונן ביסודות הללו, ולקבוע את פרשת "והיה אם שמוע" בתפילין שעל היד ובתפילין שעל הראש, ולקובעה על מזוזות פתחי בתינו. נמצא כי בפרשה הראשונה הדגש היה על הפנייה שלנו כלפי שמים, במסירת כל כוחות נפשנו לעבודתו. ואילו בפרשה השנייה הדגש הוא על גילוי הנהגת ה' בעולם. גם קיום המצוות הוא ביטוי לגילוי דבר ה' בעולם, וגם השכר והעונש מבטאים את השגחתו על העולם.

בפרשה השלישית - "ויאמר" (במדבר טו, לז-מא), מבוארת מצוות הציצית, שיש בה סגולה מיוחדת, שבכוחה להזכיר את כל המצוות, ולעורר לקיומן, כפי שנאמר: "וּזְכַרְתֶּם אֶת כָּל מִצְוֹת ה' וַעֲשִׂיתֶם אֹתָם". והרמז לכך, שמצוות ציצית מתקיימת ביום ולא בלילה, כי היום רומז על הגילוי הברור של דבר ה' בעולם. ומתוך גילוי אורן של המצוות והזכרתן יש כוח להתגבר על היצר, כפי שנאמר: "וְלֹא תָתֻרוּ אַחֲרֵי לְבַבְכֶם וְאַחֲרֵי עֵינֵיכֶם אֲשֶׁר אַתֶּם זֹנִים אַחֲרֵיהֶם". ובסופה של הפרשה נזכרה יציאת מצרים. כמו שהציצית מגלה את אורן של המצוות, כך יציאת מצרים גילתה כי יש מנהיג לעולם, ועם ישראל נבחר לגלות את דברו.

נמצא שכל שלוש הפרשיות הן המשך והרחבה של יסוד האמונה שבפסוק "שמע ישראל". בפרשה הראשונה אנו לומדים את משמעותה הבסיסית של האמונה לחיינו, שהיא היסוד האחד והיחיד של חיינו, וזו הרחבה של המילים ה' אחד. ומתוך כך אנו מקבלים על עצמנו את עול המצוות בפרשה השנייה, וזו הרחבה של המילים ה' אלוהינו. ובפרשה השלישית, מצוות הציצית שמזכירה לנו את המצוות, ובסיומה יציאת מצרים שגילתה לעולם כי ה' בחר בישראל והוא המשגיח והמושל בעולמו, ובה יש הרחבה של המילים שמע ישראל. בהמשך (הלכה יב) נלמד שגם הברכות שתקנו חכמים הן המשך והשלמה לקריאת שמע.

ו - משמעותה של יציאת מצרים

הממלכה המצרית ששעבדה את ישראל היתה בעצם ממלכת החומר. גם המחקרים ההיסטוריים מאשרים זאת. בין כל עמי קדם לא היתה תרבות חומרנית יותר מהתרבות המצרית. הם כפרו במציאות הנפש ובעולם הבא, ורק הגוף והחומר היו חשובים בעיניהם. לכן הם השקיעו מאמצים כבירים בחניטת המתים ובשימור גופם. אף הפרמידות הגדולות אינן אלא בתי קברות לגוף. גם תרבותם המוסרית היתה בהתאם, העיקר היה לספק את תאוות הגוף, וכפי שמספרים חז"ל, שלא היתה אומה שטופה

בתאוות יותר ממצרים (תו"כ אחרי פ"ט). עם ישראל, לעומת זאת, מייצג את ההיפך הגמור, עיקרו שאיפות רוחניות.

ובאותה תקופה קשה, שלטה האומה החומרנית בעם ישראל, ושעבדה אותו בעבודת פרך. נדמה היה כי לאותה הרוח הגדולה, שהחלה להתגלות על ידי האבות, לא תהיה תקומה עוד. החומר ניצח את הרוח. עד שנגלה מלך מלכי המלכים בכבודו ובעצמו והוציאנו ממצרים.

ביציאת מצרים גילה ה' לעולם בפעם הראשונה את מלא עוצמתה של הרוחניות. נודע שהעולם הוא לא רק חומר ותאוות, יש גם רוחניות, יש נפש ונשמה, וממילא יש ערכים מוסריים. יציאת מצרים מבטאת את ניצחון הרוח על החומר. נתגלה שגם אם החומר ינסה בכל כוחו לשעבד את הרוח, בסופו של דבר הרוח תשתחרר מכבליה לחרות. כשם שישראל יצאו ממצרים בניצחון וברכוש גדול, כך כל מאבק בין הרוח לחומר יסתיים בסופו בניצחונה של הרוח.

וכשם שעם ישראל, אשר העניק לעולם תורה ומוסר, השתחרר מכבלי החומריות של האומה המצרית, כן גם כל אחד מישראל צריך להשתחרר מכבלי החומריות, כדי לגלות את הרוחניות ולהתקשר לרבונו של עולם על ידי קיום המצוות. על ידי מצוות זכירת יציאת מצרים אנו נזכרים בסגולתם ויעודם של ישראל, ומתוך כך אנו יכולים להשתחרר מכבלי החומר ולגלות את האמת הנצחית האלוקית (וע' עוד בפניני הלכה פסח א, ב-ד).

ז - כוונה בפסוק הראשון

הכוונה העיקרית צריכה להיות בפסוק הראשון, שבו אנו מקבלים עלינו עול מלכות שמים, ועליו נאמר (שם ו, ו): "וְהָיוּ הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה וכו' עַל לְבָבֶךָ". לפיכך, צריך אדם לכוון את ליבו למה שהוא אומר בפסוק הראשון, ואם לא כיוון את ליבו למילים שקרא - לא קיים את המצווה (ברכות יג, ב, שו"ע ס, ה; סג, ד).

ואף מי שמכוונת למשמעותה המלאה של כל מילה, צריכה להשתדל שלא להסיח את דעתה לדברים אחרים באמצע הפסוק. אמנם נראה שבדיעבד, כל זמן שחשבה גם על משמעות הפסוק - קיימה את המצווה (פ"ה תפילה טו, 2).

וכך ראוי לכוון: "שמע ישראל" - המצווה לקבל את עול מלכותו מיועדת לעם ישראל, שהוא זה שנברא כדי לגלות את אמונת יחודו בעולם. "ה'" - לא כפי שהוא נכתב הוא נקרא, נכתב: 'י' 'ה' 'ו' 'ה', ונקרא: 'א-דני', ויש לכוון לקריאתו ולכתיבתו. לקריאתו שהוא אדון הכל, ולכתיבתו, שהוא היה הווה ויהיה. "אלוהינו" - שהוא תקיף, בעל היכולת, בעל הכוחות כולם והוא המולך עלינו. וכשתאמר "אחד", תאריך כדי שיעור שתכוון

שהוא היחיד המולך בכל העולם, בשמים ובארץ ובארבע רוחות העולם. וכן רמוז במילה 'אחד', 'א' שהוא יחיד, 'ח' - מולך בשבעה רקיעים ובארץ, 'ד' - יחיד ומולך בארבע רוחות (שו"ע ה, א; סא, ו; וע' מ"ב יח).

בדיעבד, גם מי שלא כיוונה לפירוש המדויק של כל מילה וכל שם, אם הבינה באופן כללי את משמעות המילים, שעניינם קבלת עול מלכות שמים - קיימה את המצווה (פ"ה תפילה טו, 3).

ואם הסיחה את דעתה ולא שמה לב למשמעות הכללית של המילים בפסוק הראשון - לא קיימה את המצווה, ואם תרצה לקיים את המצווה - עליה לחזור ולקרוא את הפסוק הראשון בכוונה (מ"ב סג, יד; כה"ח יז-יח; ע' פ"ה תפילה טו, ו).

כדי לעורר את הכוונה נוהגים לקרוא את הפסוק הראשון בקול. וכן נוהגים לכסות את העיניים ביד ימין, כדי שלא להסתכל בדבר אחר שיפריע לכוונה (שו"ע סא, ד-ה; מ"ב יז).

ח - פסוק שני וכוונתו

מיד לאחר הפסוק הראשון אומרים בלחש: "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד". ואף שפסוק זה אינו מופיע בפרשת שמע ואף אינו מהתנ"ך, תקנו חכמים לאומרו בפרשת שמע על פי מסורת קדומה.

מסופר בתלמוד מסכת פסחים (נו, א), שלפני פטירתו של יעקב אבינו, נאספו כל בניו אליו, ורצה לגלות להם את קץ הימים, ונסתלקה ממנו שכינה ולא יכל לגלות להם את הקץ. אמר לבניו: שמא יש בכם מי שאינו הגון, כאברהם אבי אבא שיצא ממנו ישמעאל, וכיצחק אבי שיצא ממנו עשו, ולכן איני יכול לגלות לכם את הקץ? פתחו כולם ואמרו: "שמע ישראל ה' אלוהינו ה' אחד", כשם שאין בלבך אלא אחד, כך אין בלבנו אלא אחד. באותה שעה פתח יעקב אבינו ואמר: "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד". אמרו חז"ל: ומה נעשה אנחנו? נאמר פסוק זה, והרי לא נכתב בפרשה. לא נאמר אותו, והרי יעקב אבינו ע"ה אמרו. לפיכך תקנו לאומרו בלחש.

והוא נחשב כהמשך לקבלת עול מלכות שמים שבפסוק הראשון, ולכן צריך לכוון גם בו לפירוש המילים (מ"ב סג, יב). וכבר למדנו (טז, א), שנכון שנשים יקראו את שני הפסוקים הראשונים של קריאת שמע בכל יום.

נכון להפסיק מעט בין "לעולם ועד" ל"ואהבת", כדי להבדיל בין קבלת עול מלכות שמים לשאר הפרשה. וכן ראוי להפסיק בין הפסוק הראשון ל"ברוך שם" וכו', כדי להפסיק בין קבלת עול מלכות שמים מהתורה למה שהוסיפו חכמים (שו"ע ורמ"א סא, יד).

ואף שאמונת היחוד עמוקה מיני ים, בכל זאת נעמוד מעט על משמעותה. הפסוק הראשון, "שמע ישראל", מבטא את האמונה העליונה, המוחלטת והאחדותית, והוא נקרא "יחוד עליון". במדרגת התפישה העליונה הזו, אין לשום דבר אחר מלבד ה' קיום ממשי בעולם, אלא הוא יחיד בעולמו וכולנו בטלים ומבוטלים כלפיו. וכיוון שעצמותו האין סופית של ה' אינה מתגלה בעולם הזה, לפיכך קשה לתפוש את היחוד העליון באופן קבוע, ורק פעמיים ביום, בעת אמירת הפסוק "שמע ישראל", אנו מצווים להתרומם אל מדרגתו. הפסוק השני נקרא "יחוד תחתון", ובו אנו מקבלים עלינו עול מלכות שמים לפי האמונה המתגלה בעולם הזה, לפיה העולם אינו בטל ומבוטל, אלא ממשי וקיים, וה' יתברך מחיה אותו ומולך עליו, ברצונו יוסיף לו חיים או ימעט ח"ו. וזה נקרא ששמו ומלכותו מתגלים בעולם, כמו שאנו אומרים: "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד" (תניא שער היחוד והאמונה, נפש החיים שער ג).

ט - דיני אמירתה

הקוראת את שמע צריכה לקוראה בכוונה גדולה, באימה, יראה, רתת וזיע, ותחשוב בליבה שהיא קוראת עתה את דבר המלך הקב"ה, ותתרכז במשמעות הדברים כאילו היו חדשים אצלה (שו"ע סא, א-ב).

בנוסף לכוונה, צריכה הקוראת לדקדק באותיותיה, שלא תבליע שום אות, לא תדגיש את הרפה ולא תרפה את המודגש. וכן לכתחילה יש להבחין בין אות 'א' ל'ע', ובין 'כ' ל'ח', ובין 'קמץ' ל'פתח', ובין 'צירי' ל'סגול' (שו"ע או"ח סא, יד-כג). ואמרו חכמים: "כל הקורא קריאת שמע ומדקדק באותיותיה - מצננין לו גיהנם" (ברכות טו, ב). בדיעבד, אם קראה שלא בדקדוק - קיימה את המצווה, ובתנאי שלא תחסיר הברה שלימה (שו"ע סב, א; מ"ב א).

צריכה הקוראת להשמיע לאוזנה את מה שהיא מוציאה מפיה, ובדיעבד, אם קראה בשפתיים אף שלא השמיעה לאוזנה, כיוון שעשתה מעשה בשפתיה - קיימה את המצווה. אבל אם רק הרהרה את שמע - לא קיימה את המצווה (שו"ע סב, ג).

מעיקר הדין, אף שראוי לקרוא את שמע ולהתפלל בלשון הקודש, מכל מקום אם קראה והתפללה בשפה אחרת - יצאה, ובתנאי שתבין את השפה בה התפללה (וע' לעיל יב, ז). אלא שכתבו כמה מגדולי האחרונים, שבפועל אי אפשר לקיים את מצוות קריאת שמע בשפה אחרת, מפני שישנן מילים שאיננו יודעים לתרגם במדויק. למשל, המילה "ושננתם", שמשמעותה בעברית היא גם שינון וגם חידוד, ואין מילה כזו בשפות אחרות.

והואיל ולא ניתן לתרגם את קריאת שמע באופן מדויק, אין אפשרות לקוראה בשפה זרה (מ"ב סב, ג. ויעויין בפ"ה תפילה טו, 7).

י - אופן אמירתה

מותר לקרוא את שמע בעמידה, בישיבה ובשכיבה על הצד (ברכות י, א; שו"ע סג, א). אפשר ללמוד מהלכה זו, שהאמונה אינה דבר מנותק מהעולם, שרק במצבים מיוחדים אפשר להגיע אליה; אלא האמונה המתבטאת בקריאת שמע שייכת לכל מצבי חייו של האדם בעולם הזה, ולכן אפשר לקרוא את שמע בכל מצב.

מעיקר הדין, אפשר לקרוא את שמע אפילו בהליכה, שנאמר: "ובלכתך בדרך". אלא שאמרו חכמים שאין ראוי שאדם יקבל על עצמו עול מלכות שמים כדרך עראי, לפיכך נכון שהמהלך בדרכו יעמוד בעת קריאת הפסוק הראשון של שמע (שו"ע סג, ג; מ"ב ט). מפני חשיבותה של הפרשה הראשונה, שבה אנו מקבלים על עצמנו עול מלכות שמים, צריך אדם להיזהר בשעת קריאתה שלא לעסוק בשום דבר אחר, ולא ירמוז בעיניו או באצבעותיו או בשפתיו (שו"ע סג, ו).

ראוי לציין, כי מצוות צריכות כוונה (שו"ע או"ח ס, ד), היינו שבנוסף לעצם ביצוע מעשה המצווה צריך גם לכוון שמעשה או דיבור זה הוא מצווה. בטעם ההלכה אפשר לבאר, שכשם שיש לאדם גוף ונשמה, כך גם למצווה יש גוף ונשמה, הגוף הוא מעשה המצווה, והכוונה היא הנשמה (ע' פ"ה תפילה טו, ח).

יא - רמ"ח תיבות

התורה נותנת חיים ורפואה לעולם ולאדם, ובמיוחד קריאת שמע שכלולים בה יסודות האמונה וקיום המצוות. ואמרו חכמים, שיש בקריאת שמע רמ"ח (248) מילים, וכן בגוף האדם ישנם רמ"ח איברים, וכשאדם קורא קריאת שמע כתיקונה, כל איבר ואיבר נוטל מילה אחת ומתרפא בה. אלא שבפועל יש בשלוש הפרשיות של קריאת שמע רמ"ה (245) מילים, וכדי להשלים לרמ"ח, חוזר החזן ואומר "ה' אלוהיכם אמת", ובזה נשלמו רמ"ח מילים (זוה"ח רות צה, א; וע' פניני הלכה תפילה טו, יב).

אולם נשים שאינן מתפללות בבית הכנסת, אינן שומעות את החזן, ולכן ינהגו כמי שמתפלל ביחיד. כלומר, למנהג אשכנז יאמרו לפני קריאת שמע "א-ל מלך נאמן" (רמ"א סא, ג). ואף שבאמת יש לאשה רנ"ב (252) איברים, שנוספו בה ברחמה שני צירים ושתי דלתות (בכורות מה, א). אפשר לומר שכיוון שרמ"ח האיברים משותפים לכל בני האדם, העיקר הוא להשפיע להם ברכה, ומתוך כך תימשך ברכה גם לאיבריה המיוחדים של האשה (מנחת אלעזר ח"ב כח, האלף לך שלמה או"ח קכ).

ולמנהג ספרד, גם המתפלל ביחיד חוזר ואומר "ה' אלוהיכם אמת" (כה"ח סא, טו-טז), וממילא כך ראוי שאשה תנהג. ויש אומרים שלמנהג ספרדים טוב שתאמר את שניהם: "א-ל מלך נאמן" לפני קריאת שמע, ותחזור לומר "ה' אלוהיכם אמת" אחריה, וכך תאמר רנ"ב מילים כנגד איבריה (שארית יוסף ח"ב ע' קפו).

יב - הברכות הן הרחבה של קריאת שמע

ברכות קריאת שמע אינן כשאר ברכות המצוות שניתקנו כהכנה לקראת המצווה, ובהן אנו אומרים "אשר קדשנו במצוותיו וצוונו" לקיים את המצווה וכו'; אלא הן ברכות שבח והודאה ומעט תפילה, ועניינן לבטא באופן רחב יותר את משמעותה של קריאת שמע, שעיקרה הפסוק הראשון.

בקריאת שמע אנו אומרים "ה' אחד", שהוא היחיד שמהווה ומקיים את כל העולם, ואין עוד מלבדו. ובברכה הראשונה של קריאת שמע אנו מרחיבים את היסוד הזה, ודרך השבח על האור שמתחדש בכל יום, אנו ממשיכים לשבח את ה' "המחדש בכל יום תמיד מעשה בראשית". וכדי להדגיש את אחדותו, יחד עם השבח על בריאת האור אנו מזכירים שהוא ברא גם את החושך. ובלילה, בברכה המקבילה, יחד עם השבח שהוא "מעריב ערבים", אנו מוסיפים להזכיר שהוא גם בורא היום. נמצא אם כן שיסוד אמונת האחדות שבקריאת שמע מורחב בברכה הראשונה.

משמעות הפתיחה "שמע ישראל", שהאמונה האחדותית מתגלה לעולם דרך עם ישראל, שנוצר לשם כך. רעיון זה מורחב בברכה השנייה, שבה אנו מודים לה' על האהבה שהוא אוהב אותנו, ומתוך כך נתן לו את תורתו. ומתפללים שנזכה להבין את התורה ולקיימה באהבה, ועל ידי כך נגלה את שמו בעולם.

"ה' אלוהינו", עניינו שה' הוא בעל הכוחות כולם, והוא המושל בעולם כרצונו. שליטתו בעולם על כל כוחותיו ומרכיביו התגלתה באופן הברור ביותר ביציאת מצרים המוזכרת בסוף קריאת שמע, ואף זה התגלה על ידי עם ישראל. בברכה השלישית אנו מרחיבים את היסוד הזה, ומשבחים את ה' - "אתה הוא ראשון ואתה הוא אחרון, ומבלעדיך אין לנו מלך גואל ומושיע. ממצרים גאלתנו" וכו', ומזכירים את מכת בכורות וקריעת ים סוף, וחותמים "ברוך אתה ה' גאל ישראל".

נמצא אם כן, שכל שלוש הברכות הן המשכה והרחבה של יסודות האמונה שבקריאת שמע.

וכיוון שאין הן כשאר הברכות שמברכים לפני המצוות, לפיכך הסדר שלהן אינו מעכב. ואף שלכתחילה ודאי יש לברכן כפי הסדר שתקנו חכמים, מכל מקום בדיעבד, אם

שינתה את סידרן יצאה. וכן אם אמרה את הברכות בלא קריאת שמע, קיימה מצווה במה שאמרה, ואף אם אמרה ברכה אחת מהן, יש לה שכר על מה שאמרה (פ"ה תפילה טז, 1).

יג - דיני אמירת הברכות

אשה שאומרת את פסוקי דזמרה וברכות קריאת שמע, תזהר שלא להפסיק ביניהם, הואיל ופסוקי דזמרה נאמרים כהכנה לתפילה, לפיכך יש להיזהר שלא להפסיק מתחילת ברכת "ברוך שאמר" שלפני פסוקי דזמרה ועד סוף תפילת עמידה (שו"ע נד, ג). בברכת "יוצר אור" אומרים את פסוקי הקדושה, ואף שאסור לומר קדושה בלי מניין, לדעת רוב הפוסקים הקדושה שביוצר אינה צריכה מניין, מפני שאנו מספרים כיצד המלאכים מקדשים את שם ה' ואיננו מתכוונים לקדשו בעצמנו באותה שעה (תר"י, רא"ש). אולם לכתחילה, כדי לצאת ידי כל הפוסקים, מוטב שאשה שאומרת את ברכת "יוצר אור" שלא במניין, תאמר אותם עם טעמי המקרא, שאז היא נחשבת כאומרת את הפסוקים כדרך לימוד, וזה מותר לכל הדעות (תה"ד, שו"ע נט, ג). ואין היא צריכה לדעת היטב את הטעמים, אלא העיקר שתאמר מעין הטעמים, כדי שתיראה כמי שקוראת בנביא.

אע"פ שאמירת קריאת שמע וברכותיה היא מצווה בפני עצמה, ותפילת עמידה מצווה בפני עצמה, אשה שאומרת את שתיהן צריכה להצמידן זו לזו, ומיד אחר שתסיים את ברכת "גאל ישראל" תתחיל להתפלל עמידה. ואמרו חכמים, שכל הסומך גאולה לתפילה, הרי הוא בן עולם הבא (ברכות ד, ב). ואם סמכן כ'ותיקין' (בהנץ החמה) - מובטח לו שלא ינזק בכל אותו היום (ברכות ט, ב, ותוס' שם). והמפסיק בין גאולה לתפילה, דומה לאוהבו של מלך שבא ודפק על פתחו של המלך, וכשיצא המלך לידע מה הוא מבקש, מצאו שהפליג לעניין אחר, ואף המלך מפליג ממנו.

הזכרת הגאולה שגאל ה' את ישראל ממצרים כמוה כדפיקה על פתחו של המלך, שגאולת ישראל מבטאת את האהבה של הקב"ה לישראל, ויציאת מצרים נחשבת כאירוסין שבין הקב"ה לישראל. ואסור לאבד את השעה, ומתוך הקירבה המיוחדת שמתבטאת בגאולה, צריכים להגיע לדבקות שבתפילה, ולבקש שכמו שגאלנו ממצרים כך יברכנו ויגאלנו (ע' ירושלמי ברכות פ"א ה"א).

יד - הפסקה באמצע קריאת שמע וברכותיה

כדי למנוע שנאה ועלבונות, התירו חכמים לומר שלום באמצע קריאת שמע וברכותיה לאדם שהנימוס המקובל מחייב זאת (שו"ע סו, א). אולם כתבו הפוסקים, שהואיל

ומקובל כיום שלא להפסיק באמצע התפילה, האנשים המכובדים אינם נעלבים מכך שאין שואלים בשלומם, וממילא אין היתר להפסיק בקריאת שמע וברכותיה כדי לשאול בשלום אדם נכבד או אדם שצריך לירא מפניו (מ"ב סו, ב, עפ"י ספר החינוך). אמנם, אם הגיע אדם שאינו מכיר בערכה של התפילה, ואם המתפלל לא יענה לו הוא עלול להיפגע, מותר להקדים לו שלום. ולכן בעלת תשובה שהוריה אינם מבינים את ערך התפילה, רשאית לומר להם שלום, אבל לא תדבר עמהם מעבר לכך. ובאמצע פסוק "שמע ישראל" ו"ברוך שם", אין להפסיק כלל, ורק לצורך פיקוח נפש מותר להפסיק בהם.

רשאי אדם להפסיק בדיבור באמצע קריאת שמע וברכותיה כדי למנוע מעצמו נזק גופני או הפסד ממוני. ועדיף להפסיק בין הפרקים או בין הברכות (ע' באו"ה סו, א).

הרואה את חברתה שעושה איסור, תרמוז לה כדי להפרישה מהאיסור. ואם לא נִרמזה, תפסיק בדיבור כדי להפרישה מהאיסור, שאם התירו להפסיק לכבוד בשר ודם באמצע קריאת שמע וברכותיה, קל וחומר לכבוד שמים (ריטב"א, כה"ח סו, ז).

מותר להפסיק באמצע ברכות קריאת שמע לצורך ענייה לדברים חשובים שבקדושה, ודינים אלה יבוארו בהמשך (כ, ט-י).

פרק יז - התפילות שלאחר עמידה

א - נשים פטורות מכל התפילות שאחר עמידה

נשים פטורות מכל מה שנוהגים הגברים לומר אחר תפילת עמידה, דהיינו: תחנון, אשרי, למנצח, 'קדושה-דסדרא', שיר של יום, פיטום הקטורת ועלינו לשבח. וזאת משום שאפילו לגברים אין חיוב גמור לאומרם, אלא שמפני טעמים חשובים נהגו הגברים לאומרם, עד שאמירתם נעשתה כמנהג מחייב. אבל נשים שלא נהגו בזה, ודאי אינן חייבות. וכל מה שנשים חייבות הוא בתפילת עמידה, ולא במה שנהגו לומר אחר התפילה. והרוצה להדר רשאית לאומרם.[1][1]. יעויין בהליכות ביתה סימן ז', ובהליכות בת ישראל ב, יב-יג. ואמנם כתבו שיאמרו "עלינו לשבח", וכן הסתפקו לגבי פיטום הקטורת. אלא שהואיל ואפילו לגברים אין חיוב גמור, אלא חיוב מחמת המנהג, אי אפשר להורות לנשים שלא נהגו שהן צריכות לומר "עלינו לשבח". וכ"כ במחזה אליהו כ'. והרוצה להדר בתפילתה יכולה לומר את כל התפילות כגברים, כמובא בכה"ח ע, א מכל מקום ראוי ללמוד הלכות אלו, כדי להשלים את לימוד הלכות תפילה, וכדי שהרוצה להדר - תדע כיצד לאומרם כהלכה.

ב - נפילת אפיים

בסדר תפילת שחרית של גברים, נוהגים אחר סיום תפילת עמידה ליפול אפיים ולהתחנן לפניו יתברך. וזאת כדי לקיים את התפילה בכל שלוש צורותיה - ברכות קריאת שמע בישיבה, שמונה עשרה בעמידה, ותחנונים בנפילת אפיים. וכך התפלל משה רבנו על ישראל כשביקש מה' שיסלח על חטא העגל.

לתפילה זו כוח גדול במיוחד, והיא המועילה ביותר בעת צרה. וכן מצינו שבשעה שאמר ה' למשה ואהרן, במחלוקת קורח ועדתו, "הִבָּדְלוּ מִתּוֹךְ הָעֵדָה הַזֹּאת וַאֲכַלֶּה אֹתָם כְּרָגַע", הבינו מיד שעליהם להתעצם מאוד בתפילה, והתפללו בנפילת אפיים, שנאמר: "וַיִּפְּלוּ עַל פְּנֵיהֶם וַיֹּאמְרוּ: אֵ-ל אֱלוֹהֵי הָרוּחֹת לְכָל בָּשָׂר, הָאִישׁ אֶחָד יֶחֱטָא וְעַל כָּל הָעֵדָה תִּקְצֹף" (במדבר טז, כא-כב). ומכוח התפילה שנאמרה בנפילת אפיים - הגזירה נתבטלה.

כוחה רב מפני שהיא מבטאת את ההתבטלות הגמורה של האדם כלפי בוראו, עד מסירות נפש גמורה. כאילו האדם אומר לרבונו של עולם: כל חושי ואיברי בטלים לפניך, עשה בי כרצונך שכולי שלך. ולכן בתפילת נפילת אפיים ניתן לתקן פגמים שאי אפשר לתקן בתפילה רגילה (ע' זוהר במדבר קכ, ב).

ויש בנפילת אפיים גם ביטוי לבושה של האדם כלפי שמים, שאחר התפילה, שבה עסקנו בגדולתו יתברך ושטחנו את כל בקשותינו, הננו מתביישים להראות את פנינו, שהיאך העזנו לעמוד לפניו בתפילה, ועל כן הננו נופלים על פנינו. ויש בנפילת אפיים גם ביטוי לצער הנובע מתשובה על החטאים, שמרוב צער איננו יכולים להרים את פנינו (ע' ברבנו בחיי במדבר טז, כב).

אע"פ שגדולה מאוד מעלתה של תפילת נפילת אפיים, לא תקנוה חכמים כתפילת חובה, ולא תקנו לה נוסח קבוע, וכל הרוצה היה מוסיף ומתחנן בנפילת אפיים אחר התפילה. אולי דווקא מפני מעלתה העליונה, שהיא מבטאת התבטלות גמורה כלפי הבורא יתברך, ראוי לה שתצא מהלב מתוך רצון חופשי.

ג - מנהג אמירת תחנונים כיום

מתחילה היו נוהגים ליפול אפיים בהשתחוויה או בקידה. בהשתחוויה המתפלל מפיל את כל גופו על הארץ, כשגם ידיו ורגליו פשוטות על הארץ. בקידה המתפלל יורד על ברכיו ומרכין ראשו ומצמידו לארץ (ברכות לד, ב; רמב"ם תפילה ה, יג-יד).

מפני כמה חששות, נתבטל המנהג ליפול אפיים בהשתחוויה או קידה. מקצת מהחששות הם הלכתיים וקשורים לאיסור השתחוויה על רצפת אבנים, והאיסור לאדם חשוב ליפול על פניו לפני הציבור בלא שמובטח לו שייענה כיהושע בן נון. אך עיקר

החשש הוא לדברי הזוהר (במדבר קכא, א), שהגדיל מאוד את מעלת תפילה זו, שצריך המתפלל בנפילת אפיים למסור את נפשו לה', ולראות עצמו כאילו נפטר מהעולם, ועל ידי כך כל עוונותיו מתכפרים. אלא שאם לא ימסור את נפשו בכנות, יסתכן בנפשו, ולכן לא נהגו ליפול אפיים ארצה (ע' פ"ה תפילה כא, ג).

למעשה, מנהג כל יוצאי אשכנז וחלק מיוצאי ספרד להתכופף ולהליט את הראש בזרוע שמאל, ויש בזה בחינה מסוימת של נפילת אפיים שהיא מעין קידה, אבל אינה קידה שלמה, ואין בה חשש של השתחוויה על רצפת אבן (באו"ה קלא, א). והנוהגים כ'בן-איש-חי', חוששים ואומרים את תפילת נפילת אפיים בלי ליפול כלל על פניהם, וכך נוהגים רבים מבני עדות המזרח.

בתקופת הגאונים, החל להתגבש נוסח קבוע לתפילת נפילת אפיים ולתחנונים שאחר התפילה, ובתקופת הראשונים הלך הדבר ונקבע, עד שכל ישראל קיבלו על עצמם כחובה לומר תחנונים מסוימים. כנראה שבעקבות יסורי הגלות שהלכו וגברו, ניטמטמו הלבבות כל כך עד שהוצרכנו לנוסח קבוע של תחנונים. ומכיוון שנוסח התחנונים התפשט אחר שנתפזרו הגלויות, בולטים בו יותר ההבדלים שבין נוסח ספרד לאשכנז. כיוון שתפילת נפילת אפיים היא תפילה של שברון לב בביטול הגוף ומסירות הנפש, אין אומרים אותה בימים שיש בהם שמחה (ככתוב בסידור). וכן אין אומרים תחנונים כשנמצאים בעלי שמחה, כחתן ובעל ברית מילה, בבית הכנסת (ע' בפ"ה תפילה כא, ז-ח). וכן נוהגים שלא לומר תחנון בבית האבל, מפני שמידת הדין מתוחה שם, וצריך להיזהר שלא להגביר אותה יותר (מ"ב קלא, כ).

ד - נפילת אפיים כיצד (לנוהגים ליפול)

כאמור, למנהג אשכנז וחלק מספרד, נופלים אפיים בהרכנת הראש והשענתו על הזרוע. ואשה שרוצה ליפול אפיים, תרכין ראשה על יד שמאל, ותטה מעט את פניה לצד ימין, כדי שלא יהיו מופנות ישר כלפי הרצפה. וצריך לכסות את הפנים בבגד או בשרוול, ואין מסתפקים בטמינת הראש בזרוע בלא שרוול, מפני שהזרוע והפנים הם גוף אחד, ואין הגוף יכול לכסות את עצמו (שו"ע קלא, א; מ"ב שם). ועיקר הכיסוי הוא לשם צניעות, כאדם המסתיר את פניו מפחד ובושה מפני ה' יתברך. בדיעבד, מי ששרווליו קצרים, ואין בידו מטפחת, יליט את פניו בזרועו החשופה. ואם יש שם שולחן, ישעין את ראשו וזרועו עליו, והשולחן יחשב לכיסוי העיקרי לפניו (פ"ה תפילה כא, ד).

נהגו ליפול אפיים רק במקום שיש בו ספר תורה או ספרי קודש אחרים בדפוס, ובמקום שאין ספרים קדושים, אומרים את המזמור בישיבה בלא נפילה על הזרוע. ובירושלים

נהגו ליפול אפיים גם במקום שאין ספרים, מפני שקדושת העיר מועילה במקום ספרים (פ"ה תפילה כא, ד).

במקום שאין אפשרות לומר נפילת אפיים בישיבה, כגון שאין שם כסא, או שאינו יכול לשבת מפני שבדיוק מאחרי כיסאו עומד חבירו בתפילה, וגם אינו יכול ללכת למקום אחר, יאמר את תפילת נפילת אפיים בעמידה (מ"ב קלא, י). ואם הוא ליד קיר, מוטב שיסמוך את זרועו וראשו על הקיר, כדרך נפילת אפיים, כך שבלא הקיר היה נופל, ונחשב לו קצת כישיבה ונפילת אפיים (כה"ח לח).

ה - סדר התחנונים

אשה שרוצה לומר תחנונים, ראוי שלא תפסיק בשיחה בין שמונה עשרה לתחנונים, מפני שכשהם נאמרים בצמידות לשמונה עשרה הם מתקבלים יותר (שו"ע קלא, א, מ"ב א).

למנהג ספרד, נוהגים לומר לפני נפילת אפיים וידוי וי"ג מידות רחמים, כדי שמתוך הכפרה הבאה על ידם יגיע המתפלל לשיא של נפילת אפיים (כה"ח קלא, ה). ולמנהג אשכנז ותימן (בלדי), מוסיפים וידוי וי"ג מידות רחמים רק בימי שני וחמישי.

על י"ג מידות רחמים אמרו, שיש בהן סגולה גדולה למחילת עוון. על ידי קבלת האמונה במדרגה העליונה של אמירת י"ג מידות רחמים, הננו מתקשרים אל ה' באופן עמוק ועליון כל כך, עד שהחטאים הופכים לשוליים וחיצוניים לעומת עצם הדבקות שלנו בה' ובהנהגתו, ומכאן הכפרה. ולכן בסליחות וביום הכיפורים, מרבים לומר י"ג מידות רחמים.

אמירת י"ג מידות רחמים נחשבת לדבר שבקדושה וצריך מניין כדי לאומרן (פ"ה תפילה כא, ה). לפיכך, אשה שמתפללת בלי מניין ורוצה לומר תחנונים, תדלג על י"ג מידות רחמים.

בנפילת אפיים, על פי נוסח ספרדי אומרים מזמור כ"ה מתהילים, ולנוסחי אשכנז וספרד-חסידי אומרים מזמור ו'.

בשני וחמישי מוסיפים עוד תחנונים, מפני שהם ימי רצון והתפילה בהם מקובלת. ואומרים אותם בעמידה (שו"ע ורמ"א קלד, א). ונוסח "והוא רחום" נתחבר על ידי שלושה זקנים מגולי ירושלים, כמובא בספרי הראשונים (אבודרהם, ראב"ן, המנהיג, כל בו י"ח), ולכן אין בו הבדלים גדולים בין הנוסחים. אלא שהספרדים הוסיפו לפניו עוד תחנונים, והאשכנזים הוסיפו תחנונים אחריו.

ישנו הבדל נוסף, שבנוסחי הספרדים וספרד-חסידי, אומרים את התחנונים הנוספים של שני וחמישי אחר נפילת אפיים, ובנוסח אשכנז אומרים אותם לפני נפילת אפיים.

ו - אשרי למנצח ובא לציון

לאחר תחנון, ובימי שני וחמישי לאחר קריאת התורה, נוהגים הגברים לומר שלושה פרקי תפילה. הראשון - "אשרי", ואף שכבר אמרוהו בפסוקי דזמרה, מפני חשיבותו חוזרים לאומרו (ע' פ"ה תפילה כג, א-ב, יד, 5, שגברים אומרים שלוש פעמים ביום 'אשרי').

לאחר מכן אומרים מזמור "למנצח מזמור לדוד, יענך ה' ביום צרה", ויש בו המשך לתחנונים שאחר עמידה. וכיוון שהוא תפילה על יום צרה, אין אומרים אותו בימים של שמחה (כפי המודפס בסידורים. בפניני הלכה תפילה כג, א, נתבארו חילוקי המנהגים בזה).

לאחר מכן אומרים "ובא ולציון", שהוא 'קדושה-דסדרא', היינו פסוקי: "קדוש קדוש קדוש" וכו', "ברוך כבוד ה' ממקומו", "ה' ימלוך לעולם ועד". המיוחד בקדושה זו, שאומרים את הפסוקים עם תרגומם לארמית. ותקנו לחזור לאומרם (למרות שכבר אמרום בברכת יוצר אור ובקדושה שבחזרת הש"ץ), כדי שכל מתפלל ילמד בכל יום פסוקי נביא, ולכן מתרגמים את הפסוקים לארמית, כדי שכל העם, שהיה רגיל בלשון הארמית, יבין את משמעותם. והטעם, מפני שראוי לגברים שמצווים ללמוד תורה, ללמוד בכל יום בתורה, בנביאים ובדברי חז"ל. בתורה למדו בקריאת שמע, וכאן ילמדו בנביאים, ובסוף התפילה מוסיפים דברי חז"ל. והפליגו חכמים בשבח אמירת 'קדושה-דסדרא', ואמרו שאחר חורבן בית המקדש, היא מן הדברים שבזכותם העולם עומד (סוטה מט, א). ופירש רש"י, שיש באמירתה שתי מעלות גדולות: האחת, מעלת לימוד התורה; והשנייה, שאותם הפסוקים עוסקים בקדושת ה', וכשהם נאמרים במניין מתקדש שמו של ה' ברבים. ובשחרית של שבת, אין צורך לומר 'קדושה-דסדרא', שכבר יוצאים ידי לימוד נביא בקריאת ההפטרה. ומכל מקום, כדי שלא לבטל אמירתה, נהגו לאומרה לפני תפילת מנחה, כדי להוסיף בשבת עוד לימוד, ובמיוחד לימוד העוסק בקדושת ה' (ע' פ"ה תפילה כג, ב).

ז - שיר של יום, פיטום הקטורת ועלינו

כיוון שתפילת שחרית ניתקנה כנגד קרבן התמיד, ואחר הקרבת התמיד היו הלווים אומרים שיר של יום, נהגו לאומרו אחר התפילה (מסכת סופרים יח, א). אולם מתחילה

לא תקנו זאת כחובה, והיו שלא נהגו לאומרו. בסוף תקופת הראשונים כבר נהגו הכל לאומרו.

לפני השיר מזכירים את היום, "היום יום ראשון בשבת", וזאת כדי לקיים את מצוות זכירת יום השבת בכל ימות החול (עפ"י רמב"ן שמות כ, ח, והאר"י, כמובא בכה"ח קלב, כו).

אחר שיר של יום נוהגים לומר פיטום הקטורת, ולפניו אומרים "אין כאלוהינו". שני טעמים לאמירתו: האחד, כנגד הקטורת שהיו מקטירים בכל בוקר וערב בבית המקדש. והשני, כדי שכל הגברים המצווים ללמוד תורה ילמדו בכל יום מדברי חכמים, והוסיפו לומר אח"כ עוד דברי אגדה, כדי שגם בהם יעסקו בכל יום (ע' בפניני הלכה תפילה כג, ה, 5).

נהגו לומר בסיום תפילת שחרית "עלינו לשבח", כדי לקבוע בלבבות את האמונה בה' ואת תקוות הגאולה; וכדי שאח"כ, כשהיהודי ייפגש עם הגויים, במסחרו ועיסוקיו, לא יגרר אחר אליליהם ואמונתם (ב"ח או"ח קלג). על פי האר"י, נהגו לומר "עלינו" גם אחר תפילת מנחה וערבית. מפני חשיבותה של תפילה זו נוהגים לאומרה בעמידה, ונוהגים לכרוע מעט בעת שאומרים "ואנחנו כורעים" בנוסח אשכנזים, וכשאומרים "ואנחנו משתחווים" בנוסח ספרדי. (מ"ב קלב, ט).

וכיוון שאלו תוספות מאוחרות יחסית, יש בהם הבדלים בין הנוסחים. למשל, בנוסח ספרדים מוסיפים עוד מזמורים ופסוקים לפני שיר של יום, וגם נוסח פיטום הקטורת ארוך יותר. ועוד הבדל בסדר התפילות, שלפי נוסח אשכנז אומרים "עלינו לשבח" לפני שיר של יום, ולנוסח ספרדים וחסידים הסדר כפי שכתבנו (ע' בפ"ה תפילה כג, ד-ה).

פרק יח - מנחה וערבית

א - זמן תפילת מנחה

כפי שלמדנו, יש אומרים שנשים חייבות להתפלל שחרית ומנחה בכל יום (ב, ב). ויש אומרים שנשים חייבות בתפילה אחת ביום, שחרית או מנחה, ואף שעדיף שיתפללו שחרית, מכל מקום אשה שקשה לה להתפלל בבוקר, רשאית להתפלל מנחה (ב, ג). למעשה, טוב להתפלל שחרית ומנחה כדעת רוב הפוסקים, והמתפללת תפילה אחת, יוצאת ידי חובתה (ב, ה).

תפילת מנחה היא תפילת שמונה עשרה, ואע"פ שנהגו הגברים לומר לפניה "אשרי" ואחריה תחנון ו"עלינו לשבח", נשים אינן חייבות לאומרם. אמנם מי שאינה אומרת

"אשרי" צריכה לשהות לפני תפילתה כמה שניות, כשיעור מהלך ד' אמות (כמבואר לעיל י', א).

זמן תפילת המנחה נקבע על פי הזמן שהיו מקריבים את התמיד של בין הערביים, והוא מחצי שעה אחר חצות היום, היינו משעה שש ומחצה של היום. ואמנם מעיקר הדין זמן הקרבת תמיד של בין הערביים הוא מחצות היום, אלא שחששו חכמים שמא יטעו בהערכת מקומה של החמה, ויקריבוהו לפני חצות, לפיכך תקנו שזמן הקרבת התמיד של בין הערביים יתחיל חצי שעה אחר חצות.

ונמשך זמנה עד הערב, אלא שנחלקו הפוסקים עד אימתי זמנה המדויק. ומחלוקתם תלויה בשאלה, מתי מסתיים זמן הקרבת התמיד של בין הערביים. יש אומרים עד שקיעת החמה (תר"י, הגר"א, מ"ב רלג, יד), ויש אומרים עד הלילה, וכן דעת רוב הפוסקים (שו"ע רמ"א רלג, א).

למעשה, צריך להשתדל לסיים את תפילת מנחה עד שקיעת החמה, אולם בדיעבד אפשר לסמוך על דעת רוב הפוסקים ולהתפלל עוד כשלוש עשרה דקות וחצי אחר השקיעה, שעד אז לכל הדעות עוד לא התחיל הלילה (פ"ה תפילה כד, ד).[1][1]. כדי שלא ישכח אדם להתפלל מנחה, תקנו חכמים סייג, שמחצות היום ואילך צריך להיזהר שלא להתחיל בפעילות שעלולה להסיח את דעתו עד שישכח להתפלל, כמבואר בשו"ע רלב, ב, ובפניני הלכה תפילה כד, ה-ו. והפוסקים לא כתבו שאיסורים אלו חלים על נשים, וכפי הנראה גם הנוהגות להתפלל מנחה אינן מחויבות להקפיד בהם. ואולי מכיוון שהנשים רשאיות לצאת בתפילת שחרית בלבד, לפיכך גם מי שנוהגת להתפלל מנחה, כיוון שאין לה בזה חובה גמורה, אין צורך שתקפיד בכל האיסורים שלפני תפילת מנחה. ואולי מפני שהיו בביתן, ולא טרודות במלאכות גדולות או בסעודות גדולות שעלולות להימשך זמן רב, לא תקנו להן סייגים אלו, שחכמים לא גזרו על מה שלא שכיח. ולפי זה, אפילו לסוברים שהן חייבות במנחה, איסורים אלו לא נתקנו להן, אלא דינן ככל המצוות, שצריך לתכנן את הזמן כך שאפשר יהיה לקיימן.

ב - קריאת שמע וברכות של ערבית

מצוות עשה מהתורה לקרוא קריאת שמע בלילה ובבוקר, שנאמר בפרשת שמע ובפרשת והיה אם שמוע: "בשכבך ובקומך". וכן מצווה לזכור את יציאת מצרים ביום ובלילה, שנאמר (דברים טז, ג): "לְמַעַן תִּזְכֹּר אֶת יוֹם צֵאתְךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם כֹּל יְמֵי חַיֶּיךָ", ומזה שנאמר "כֹּל יְמֵי" למדו שמצווה להזכיר את יציאת מצרים ביום ובלילה (משנה ברכות יב, ב). ולשם כך אומרים גם בלילה את פרשת "ויאמר" שבסופה מזכירים את יציאת

מצרים. ואמנם פרשת "ויאמר" שייכת בעיקר ליום, שכן היא עוסקת במצוות ציצית שמצוותה ביום, מכל מקום נהגו גם בלילה לקיים את מצוות זכירת יציאת מצרים באמירת פרשת "ויאמר", מפני שהיא שגורה בפי הכל (תוס' יו"ט שם). ועוד, שיחד עם שתי הפרשיות הראשונות יש בהן רמ"ח מילים (כמבואר לעיל טז, יא), ויש באמירת שלושתן קבלת עול מלכות שמים שלימה (כמבואר לעיל טז, ד-ה).

הוסיפו ותקנו אנשי כנסת הגדולה לומר שתי ברכות לפני קריאת שמע ושתי ברכות לאחריה. הראשונה - "מעריב ערבים", והיא ברכת שבח על חילופי הזמנים. השנייה - "אהבת עולם", והיא שבח על אהבת ה' לישראל ועל נתינת התורה. השלישית - "אמת ואמונה", והיא שבח על הגאולה. שלוש ברכות אלו מקבילות לשלוש ברכות קריאת שמע של שחרית. והרביעית שנוספה בלילה - "השכיבנו", בה אנו מבקשים מה' שישמור עלינו בלילה ובשינה. נמצא שברכות קריאת שמע הן שבע, שלוש בשחרית וארבע בערבית, ואמרו בירושלמי (ברכות פ"א ה"ה) שנתקנו על שם הפסוק (תהלים קיט, קסד): "שֶׁבַע בַּיּוֹם הִלַּלְתִּיךָ" (ע' לעיל טז, יב).

וכיוון שמצוות קריאת שמע, אמירת ברכותיה וזכירת יציאת מצרים, תלויות בזמן, נשים פטורות מהן (ע' לעיל טז, ג). זמן קריאת שמע מתחיל בצאת הכוכבים, ונמשך עד חצות הלילה. בדיעבד אפשר לקרוא קריאת שמע עם ברכותיה עד עמוד השחר.[2][2]. צאת הכוכבים הוא הזמן שבו נראים שלושה כוכבים בינוניים. ונתעורר ספק, האם הכוונה לזמן שמטיבי ראות, הבקיאים במיקומם של הכוכבים, יכולים לראותם, או לזמן שאנשים רגילים יכולים לראותם. למעשה, לפי המנהג הרווח אפשר להתחיל להתפלל ערבית עשרים דקות אחר השקיעה. ונמשך זמן קריאת שמע של לילה מהתורה כל הלילה, אלא שעשו חכמים סייג לדבר, שיקראו ק"ש עד חצות הלילה, ובדיעבד, מי שלא הספיק, יכול לקרוא עד עמוד השחר. ובפניני הלכה תפילה פרק כה, הלכות: ה, ח, נתבארה סוגיה זו בהרחבה.

ואף שנשים פטורות ממצוות עשה שהזמן גרמן - הרוצה להתנדב ולקיימן יש לה זכות. וכיוון שממילא נשים נוהגות לקרוא פרשה ראשונה של שמע לפני השינה לשם שמירה, טוב שיכוונו גם לשם מצוות קריאת שמע, ויזכו על ידי כך במצוות קריאת שמע של לילה.

ג - תפילת ערבית

כפי שלמדנו (לעיל א, ז), יעקב אבינו תיקן את תפילת ערבית, ועל פי זה תקנו אנשי כנסת הגדולה להתפלל שמונה עשרה בלילה, וקבעו את זמן תפילת ערבית כנגד העלאת

איברים ופדרים של הקרבנות, שכל מה שלא הספיקו להעלות ביום היו מעלים במשך הלילה (ברכות כו, ב). אלא שמעיקר תקנתם תפילת ערבית היא רשות. כלומר, מצווה להתפלל ערבית אבל לא חובה. והטעם להבדל בין שחרית ומנחה לערבית, ששחרית ומנחה נתקנו כנגד קרבנות התמיד של שחר ובין הערביים, היינו כנגד הזאת דמם. וכשם שבלא הזאת הדם אין יוצאים ידי חובת הקרבת הקרבן, כך חייבים להתפלל שחרית ומנחה. אבל ערבית נתקנה כנגד העלאת איברים ופדרים על גבי המזבח, שאף שמצווה להעלותם, מכל מקום אם לא העלום - הקרבן לא נפסל. לפיכך תפילת ערבית רשות. כלומר, מי שהיה מעוניין לעסוק במצווה אחרת, או שכבר עלה על מיטתו לישון, או מכל סיבה אחרת היה קשה לו להתפלל ערבית - לא היה צריך להתפלל ערבית.

אמנם במשך הדורות נהגו כל הגברים להתפלל ערבית, עד שבתקופת הראשונים כבר קבעוה חובה. ואע"פ כן אין אומרים בה חזרת הש"ץ, שהואיל ומעיקרה היא רשות, לא תקנו לה חזרת הש"ץ שנועדה להוציא את עמי הארץ ידי חובתם (שו"ע רלז, א).

נשים פטורות מתפילת ערבית. ואף לסוברים שנשים חייבות בכל התפילות שתקנו חכמים, הכוונה שחייבות בשחרית ומנחה שניתקנו כחובה, אבל תפילת ערבית היא רשות, ומנהג הגברים שקיבלו על עצמם להתפלל ערבית כחובה אינו חל עליהן. ואשה הרוצה להתפלל ערבית, תבא עליה ברכה. וכן נוהגות מקצת נשים צדקניות.[3][3]. לגבי עיקר דין הגברים יש דעות. לרוב הראשונים, וביניהם תוס', תר"י, רא"ש, הכוונה שיש מצווה להתפלל ערבית ואין לבטלה בחינם, אבל בסיבה קלה אפשר לבטלה, וכך כתבתי למעלה. אמנם לבה"ג, הכוונה ב'רשות' שרשאי אדם שלא להתפלל ערבית בלא שום סיבה. וע' בפניני הלכה תפילה כה, ב. לפי זה, לכאורה לפי הסוברים שנשים חייבות בכל התפילות, כפי שהובא לעיל ב, 1, עפ"י רוב הפוסקים, אין לנשים לבטל את תפילת ערבית בחינם. וכן משמע בכה"ח רצט, סב, שנשים היודעות להתפלל נוהגות להתפלל ערבית. וע' בהליכות ביתה ו, ג, הערה ד, וכן שם בהערה א, שכך משמע מרבנו יונה והשל"ה. ואכן יש נשים צדקניות שנוהגות להתפלל שלוש תפילות ביום. אולם נראה, שמ"מ גם הם יודו שנשים לא קיבלו על עצמן להתפלל ערבית כחובה, ולכל היותר אפשר לומר שלפי דעתם תפילת ערבית היא רשות לנשים ואין לבטלה בחינם. אולם למעשה, ההוראה המקובלת וכן המנהג, שנשים פטורות מתפילת ערבית. א) מפני שלדעת פוסקים רבים נשים חייבות בתפילה אחת ביום בלבד, כמבואר לעיל ב, ג. ב) גם לדעת רוב הפוסקים, שנשים חייבות בכל התפילות, הפירוש העיקרי שהכוונה רק לתפילות החובה. ג) אף אם נאמר שהכוונה גם לתפילת רשות, לדעת בה"ג גם גברים

רשאים בלא סיבה שלא להתפלל ערבית. ד) גם לתוס' הסובר שאין לבטל בלא סיבה את תפילת ערבית, אפשר לומר שנשים פטורות מערבית לגמרי הואיל ופעמים רבות הן טרודות בטיפול בילדים. זמן תפילת ערבית: לדעת חכמים מצאת הכוכבים, וכן המנהג. ולר' יהודה מפלג המנחה, היינו שעה ורבע זמנית לפני סוף היום, והרוצים לנהוג כר' יהודה רשאים, ובלבד שיתפללו מנחה לפני פלג המנחה. והמנהג הרווח כיום כדעת חכמים. ודין זה נתבאר בהרחבה בפניני הלכה תפילה כה, ו-ז. לגבי סוף זמן תפלה, לדה"ח מלכתחילה עד חצות, ולדעת הפמ"ג מלכתחילה כל הלילה

פרק יט - קריאת שמע על המיטה

א - סדר קריאת שמע שעל המיטה

אמרו חכמים (ברכות ס, ב): "הנכנס לישן על מיטתו אומר משמע ישראל עד והיה אם שמוע, ואומר ברוך המפיל חבלי שינה וכו'". וכן אמר רבי יהושע בן לוי: "אע"פ שקרא אדם קריאת שמע בבית הכנסת, מצווה לקרותו על מטתו". וסמכו דבריהם על הפסוק (תהלים ד, ה): "אִמְרוּ בִלְבַבְכֶם עַל מִשְׁכַּבְכֶם וְדֹמּוּ סֶלָה" (ברכות ד, ב). אין הבדל בהלכות אלו בין גברים לנשים.[1][1]. ואמנם בעל המגן אברהם (רלט, ב) כתב שנשים אינן נוהגות לברך "המפיל", מפני שהיא מצווה שהזמן גרמא. מכל מקום דעת שאר הפוסקים, שהואיל ויש באמירת "שמע" וברכת "המפיל" שמירה, וגם הנשים צריכות שמירה כגברים, לפיכך גם הנשים צריכות לקרוא את "שמע" ולברך "המפיל", וכ"כ בשעה"צ רלט, טז; כה"ח רלט, ג; הליכות ביתה י, יב; הליכות שלמה יג, (כב).

והיה נוהג רבי יהושע בן לוי להוסיף לומר לפני שנתו גם מזמור "יושב בסתר עליון" (תהלים צא), ו"ה' מה רבו צרי" (תהלים ג) שהם מועילים כנגד המזיקים (שבועות טו, ב), ורבים נוהגים כמותו. עוד נהגו במשך הדורות להוסיף מזמורים ופסוקים ותפילות, וכיוון שמדובר בתוספות מאוחרות, יש במנהגים אלו הבדלים בין נוסחי העדות. ויש אומרים שטוב לומר גם את פרשת "והיה אם שמוע", ויש אומרים שטוב לומר את שלוש הפרשיות.[2][2]. תקנת חכמים לומר לפני השינה פרשת "שמע" בלבד, וכ"כ הרי"ף (ג, א), הרמב"ם והרא"ש פ"א ו'. אמנם בפ"ט כ"ג הביא הרא"ש את דעת ר"ח שקוראים גם את פרשת "והיה אם שמוע", ואולי הבין את הגמ' שעד "והיה אם שמוע" כולל אותה. ובדברי חמודות ס"ז פירש שהתכוון למקום שנוהגים להתפלל ערבית לפני צאת הכוכבים, שכדי לקיים את מצוות ק"ש צריכים לומר לפני השינה את

שתי הפרשות. ורבנו ירוחם (נתיב ג' ח"ב), ורבנו יונה בספר היראה, כתבו, לומר את שלוש הפרשיות, שיש בהן רמ"ח תיבות ויש בזה סגולה כנגד המזיקין.

לסיכום, על פי תקנת חכמים צריך לומר לפני השינה את פרשת "שמע" וברכת "המפיל", אבל את שאר המזמורים אין חובה לומר, אלא שנתפשט המנהג לאומרם על פי מנהגו של רבי יהושע בן לוי, שהיה מוסיף מזמורים כדי להגן מפני המזיקים (ע' מ"א רלט, ב).[3][3]. בברכות ה, א: "אמר רב נחמן: אם תלמיד חכם הוא, אין צריך לקרוא את שמע על מיטתו (כי לימודו משמרו). אמר אביי: אף תלמיד חכם מיבעי ליה למימר חד פסוקא דרחמי, כגון: בידך אפקיד רוחי פדיתה אותי ה' א-ל אמת". הרי"ף והרא"ש הזכירו שת"ח אינו חייב. אבל הרמב"ם ושו"ע לא הזכירו זאת, ומשמע שלדעתם גם ת"ח חייב. ואולי מקורם מהירושלמי (פ"א ה"א) שמספר על תלמידי חכמים שהיו רגילים לקרוא ק"ש כמה פעמים כדי להירדם מתוך ק"ש. ומ"מ לגבי הפסוקים הנוספים, שאין חובה לאומרם, נראה שת"ח יכול להעדיף ללמוד לפני שנתו בספר או במחשבה, ומתוך כך להירדם. ובכה"ח רלט, א, כתב, שבסדר ק"ש עפ"י האר"י נעשה תיקון, וגם ת"ח צריך לאומרו.

יש מדקדקים לומר את ברכת "המפיל" סמוך לשינה, אחר שאמרו את "שמע" וכל שאר הפסוקים. ולמנהג המקובלים מקדימים ברכת "המפיל" ל"שמע" ולשאר הפסוקים. מי שחוששת שמא תירדם, תתחיל ב"שמע" ו"המפיל", וכך תהיה בטוחה שלכל הפחות תספיק לומר לפני שתירדם את מה שתקנו חז"ל (ע' מ"ב רלט, ב).

ב - ברכת המפיל

היו שחששו לברך "המפיל" שמא לא ירדמו ונמצאה ברכתם לבטלה. אבל למעשה, מעצם זה שחכמים תקנו לברך "המפיל", משמע שלא חששו לזה. והטעם, מפני שהיא ברכת הודאה לה' על השינה, ואף מי שלא הצליחה לישון, ההודאה שאמרה אינה לבטלה (ח"א לה, ד). אלא שתקנו חכמים ברכה זו למי שמתכוונת לישון, ומי שאינה מתכוונת לישון באותו לילה, לא תברך באותו הלילה את ברכת "המפיל".[4][4]. לדעת הבן איש חי ש"ר פקודי יב, אין מברכים המפיל בשם ומלכות, שמא יפסיקו בדיבור או שלא ירדמו. ודעת רוב הפוסקים שמברכים, כי הדיבור אינו הופך את הברכה לברכה לבטלה, וגם אין לחשוש שמא לא ירדם

ועל שינה של יום אין מברכים "המפיל". ויש אומרים שטוב לומר לפני שינת יום "ויהי נועם" (מ"ב רלט, ח, וע' ד"ה באו"ה 'סמוך'). וגם על שינת עראי בלילה אין מברכים

"המפיל", אבל שינה על המיטה למשך חצי שעה כבר נחשבת שינת קבע (א"א רלט; בית ברוך לה, י).

מי שהלכה לישון בלילה וברכה "המפיל", ואח"כ קמה לעיסוקיה וחזרה לישון, לא תחזור לברך "המפיל", שאין מברכים "המפיל" אלא פעם אחת בלילה (בית ברוך לה, ט, וע' פס"ת רלט, א, 4).

מי שנרדמה בלא לברך "המפיל" והתעוררה באמצע הלילה ומתכוונת להמשיך לישון, תברך לפני שתירדם בשנית. ותשפשף את ידיה בשמיכה לפני שתברך, שמא נגעו ידיה במקומות המכוסים שבגופה ועליה לקנחם בשמיכה לפני הברכה (שו"ע או"ח ד, כג, מ"ב סא; ושלא כפס"ת רלט, א, שמחייב נטילת ידיים).

יש שלמדו על פי קבלת האר"י ז"ל, שרק אדם שהולך לישון לפני חצות הלילה יברך "המפיל", אבל מי שהולך לישון אחר חצות לא יאמרנה. וכן נוהגים רבים מהספרדים, שאם הולכים לישון אחר חצות אומרים "המפיל" בלא שם ומלכות (כה"ח רלט, ח, וע' יחו"ד ד, ע' קכב-קכד). אבל למנהג אשכנזים וחלק מהספרדים, כל זמן שהולכים לישון לפני עמוד השחר - מברכים "המפיל".

ג - דינים נוספים

מי שנצרכה אחר שאמרה "שמע" ו"המפיל", לדבר או לאכול או לשתות או לסדר איזה דבר דחוף - רשאית, מפני שאין ברכת "המפיל" כברכת הנהנין שאסור להפסיק בין הברכה להנאה, אלא היא ברכת שבח על שינת הלילה, רק שלכתחילה טוב להצמיד את קריאת שמע שעל המיטה לשינה (ע' רמ"א רלט, א; ציץ אליעזר ז, כז, יחו"ד ד, ע' קיח-קכב, פס"ת רלט, ג. אמנם במ"ב רלט, ד, מחמיר אחר "המפיל").

אפשר לומר את סדר קריאת שמע שעל המיטה בשכיבה, אבל אמרו חכמים שגבר צריך להקפיד להטות על צידו (פ"ה תפילה כו, ג).

כתבו בעלי המוסר, שטוב לאדם לערוך לעצמו חשבון נפש לפני השינה, ואם נזכר שחטא, יתוודה על חטאו, ויקבל על עצמו שלא יחטא בו יותר. גם ראוי לאדם שימחל לפני שנתו לכל מי שחטא כנגדו וציערו, כדי שלא יענש אדם בסיבתו, ובזכות זה יאריך ימים (מ"ב רלט, ט).

פרק כ - מהלכות התפילה במניין

א - חיוב הגברים להתפלל במניין ובבית הכנסת

תקנו חכמים לגברים להתפלל במניין ובבית הכנסת. ואמרו חכמים, שהשכינה שורה במקום שיש עשרה מישראל שעוסקים בדברים שבקדושה, שנאמר (תהלים פב, א): "אֱלוֹהִים נִצָּב בַּעֲדַת

אֵ-ל", ועשרה מישראל הם עדה. ואמנם גם כאשר אחד מישראל מתפלל או לומד השכינה שורה עימו, אלא שיש בזה מדרגות, והמדרגה הגבוהה היא כאשר עשרה מישראל עוסקים בדבר שבקדושה, שאז הקדושה מתגלה יותר בעולם (ע' ברכות ו, א). ועל פי זה תקנו חכמים, שכל הדברים שבקדושה יאמרו במניין של עשרה. בין הדברים שבקדושה הם: חזרת הש"ץ, ברכת כהנים, ברכו, קדיש וקריאת התורה (מגילה כג, ב). עוד אמרו חכמים על המתפלל במניין שתפילתו נשמעת. ואפילו אם לא כיוון כל כך בתפילתו, כיוון שהתפלל בציבור, תפילתו נשמעת (ע' ברכות ח, א).

נמצא אם כן שיש שתי מעלות במניין: האחת, שהשכינה שורה עימו, ובזכות כך התפילה מתקבלת; השנייה, במניין אפשר לומר את כל אותם דברים שבקדושה שתקנו חכמים לומר במניין (פ"ה תפילה ב, א-ג).

וכיוון שעל ידי המניין השכינה שורה, ראוי לכל אדם להשתדל להיות מהעשרה הראשונים, שעל ידם השכינה שורה.

וכשהמניין בבית הכנסת מעלתו כפולה, שהוא במקום שיוחד לדברים שבקדושה (ע' ברכות ו, א; ח, א). בית הכנסת נקרא 'מקדש מעט', שקדושתו מעין קדושת המקדש, שנאמר (יחזקאל יא, טז): "וָאֱהִי לָהֶם לְמִקְדָּשׁ מְעַט", ופירש רבי יצחק: "אלו בתי כנסיות ובתי מדרשות" (מגילה כט, א).

נמצא אפוא, שתפילת הציבור בבית הכנסת, היא תחליף מסוים לעבודת בית המקדש. שבמקום שיש עשרה מישראל השכינה שורה, וקדושת בית הכנסת מעין קדושת המקדש, ותפילות הציבור נתקנו כנגד קרבנות הציבור.

אמר ריש לקיש: כל מי שיש לו בית כנסת בעירו ואינו נכנס להתפלל בו - נקרא שכן רע. ולא עוד אלא שגורם גלות לו ולבניו. והמקדימים לבוא לבית הכנסת לתפילת שחרית ומאחרים לצאת מתפילת ערבית, זוכים לאריכות ימים (ברכות ח, א; שו"ע צ, יא).

ב - נשים פטורות מתפילה בבית הכנסת ובמניין

כפי שלמדנו (לעיל יא, א), אשה אינה צריכה להתפלל במניין ובבית הכנסת, מפני שכל עניין התפילות בבית הכנסת תלוי בזמן, ונשים פטורות ממצוות עשה שהזמן גרמן. ואף

שלמדנו שישנה מעלה גדולה לתפילה בציבור, מכל מקום לנשים יש תפקידים אחרים, לא פחות חשובים (כפי שהתבאר לעיל פרק ג), ולכן אינן צריכות להתפלל בבית הכנסת ובמניין.

אמנם ברור שאשה שתתפלל במניין ובבית הכנסת יש לה בזה זכות, שתתפלל במקום מקודש שהשכינה שורה בו. ואף תזכה לענות אמן על קדיש וחזרת הש"ץ, ותאמר קדושה ומודים, ותשמע ברכת כהנים.

וכן מצינו במדרש (ילקוט שמעוני עקב תתע"א): מעשה באשה אחת שהזקינה מאוד, עד שקצה בחייה. באה לפני רבי יוסי בן חלפתא ואמרה לו: רבי, זקנתי יותר מדאי, ומעכשיו חיים של ניוול הם, שאיני טועמת לא מאכל ולא משתה, ואני מבקשת להיפטר מן העולם. אמר לה: באיזו מצווה את רגילה להקפיד בכל יום? אמרה לו: רגילה אני, שאפילו יש לי דבר חביב, אני מניחה אותו ומשכמת לבית הכנסת בכל יום. אמר לה: מנעי עצמך מבית הכנסת שלושה ימים זה אחר זה. הלכה ועשתה כך, וביום השלישי חלתה ומתה. למדנו מכאן שהשקידה לבוא לבית כנסת בכל יום גורמת לאריכות ימים, וגם נשים שייכות למעלה זו.

וכן סיפרו חז"ל על אשה אחת שהיה בית כנסת בשכנותה, אך היא היתה הולכת בכל יום לבית הכנסת המרוחק של רבי יוחנן. שאל אותה רבי יוחנן: "בתי, והלא יש בית כנסת בשכנותך, ומדוע את באה עד כאן". אמרה לו: "רבי, והלא שכר פסיעות יש לי" (סוטה כב, א). ומכאן למדנו הלכה, שכאשר ישנה מעלה בבית הכנסת המרוחק, ההולך אליו יש לו שכר פסיעות (מ"א צ, כב; פ"ה תפילה ג, 3).[1][1]. עיין בהליכות ביתה ו, יג, ושם בפתח הבית כד-כה. ופשוט שהמתפללת בעזרת נשים יש לה מעלה של תפילה בבית הכנסת. ואפילו לסובר שאין קדושת עזרת נשים כקדושת בית הכנסת (חכמת אדם פו, טו), נראה שיסכים כי בעת התפילה קדושת המניין מתפשטת גם לעזרת נשים, שהיא טפלה לבית הכנסת. ובערוה"ש קנד, ז, פסק, שעזרת נשים קדושה כבית הכנסת. וכן דעת רוב הפוסקים כמובא בצדקה ומשפט יב, כא.

ואע"פ כן, ברור שהמצווה לאשה להתפלל במניין שנייה במעלתה לטיפול במשפחה, וכל אימת שיש התנגשות בין התפילה בבית הכנסת לטיפול בילדים ובמשפחה, המשפחה קודמת. אבל נערות ורווקות, וכן נשים שילדיהן גדלו ואין להן נכדים בביתן, טוב שישתדלו לבוא לבית הכנסת בשבתות וימים טובים. לפיכך ראוי שנלמד מעט כללים והלכות על התפילה במניין.

ג - הקדיש

הקדיש מיוחד בזה שעיקרו עוסק בכבוד שמים, ולכן צריך לכוון מאוד בענייתו, וקל וחומר שלא לפטפט בעת אמירתו (שו"ע נו, א, מ"ב א). ואמרו חכמים, שכל העונה "אמן, יהא שמיה רבא מברך לעלם ולעלמי עלמיא" בכל כוח כוונתו, קורעים לו גזר דינו של שבעים שנה (שבת קיט, ב; תר"י). ועוד אמרו, שבעת שישראל נכנסים לבתי כנסיות ואומרים: "יהא שמיה רבא מברך" בקול רם, מתבטלות מהם גזירות קשות (פסיקתא כמובא שם בתוס'). ועוד אמרו, שהענייה על הקדיש מעוררת רחמים על ישראל שגלו. שבשעה שישראל נכנסים לבתי כנסיות ולבתי מדרשות ועונים "יהא שמיה הגדול מבורך", עולה זכרונם לפני הקב"ה, וכביכול מנענע ראשו בצער ואומר: אשרי המלך שהיו מקלסין אותו כך בביתו, ומתעורר לפניו רצון לגאול את ישראל (ע' ברכות ג, א). וכיוון שעל ידי הקדיש נעשה קידוש ה', יש לאומרו בעשרה, שהקב"ה מתקדש על ידי עדה מישראל.

הקדיש ניתקן בלשון ארמית, מפני שהיתה שגורה בימי בית שני בפי כל ישראל וכך יכלו גם עמי הארץ להבינו ולכוון בענייתו. וזה תרגומו: יתגדל ויתקדש שמו הגדול בעולם שברא כרצונו, וימליך בו את מלכותו, ויצמיח ישועתו ויקרב משיחו, בחייכם ובימיכם (של ציבור המתפללים) ובחיי כל בית ישראל, במהרה ובזמן קרוב ואִמרו אמן. והקהל עונה: "יהא שמיה רבא מברך לעלם ולעלמי עלמיא", ותרגומו: יהי שמו הגדול מבורך לעולם ולעולמי עולמים. וממשיך החזן: יתברך וישתבח ויתפאר ויתרומם ויתנשא ויתהדר ויתעלה ויתהלל שמו של הקב"ה, למעלה מכל הברכות והשירות, התשבחות והנחמות, האמורות בעולם, ואִמרו אמן. זה עיקרו של הקדיש הנקרא 'חצי קדיש', והענייה עליו חשובה יותר מהענייה לקדושה (מ"ב נו, ו).[2][2]. חילוקי מנהגים ישנם בעניית "יהא שמיה רבא" וכו'. למנהג אשכנז ותימן (בלדי) מסיימים "לעלם ולעלמי עלמיא", למנהג חסידים ותימן (שאמי) אומרים גם "יתברך", ולמנהג ספרדים ממשיכים לומר עד "דאמירן בעלמא". ועוד הבדל, שאחר "בריך הוא" האשכנזים עונים "בריך הוא". ולמנהג ספרדים, מי שהספיק לסיים עד "דאמירן בעלמא" עונה אמן, ומי שלא הספיק לסיים, לא יענה על "בריך הוא". ויש לדעת שכשעונים "אמן, יהא שמיה רבא" וכו', צריכים להפסיק בין "אמן" ל"יהא שמיה רבא", מפני שהאמן עולה על מה שהחזן אמר לפני כן, ו"יהא שמיה רבא" הוא שבח בפני עצמו (מ"ב נו, ב).

ד - סוגי הקדיש

ארבעה נוסחים ישנם בקדיש, ונציינם בשמם: א) חצי קדיש הוא עיקר הקדיש, ונקרא כן כדי להבדילו משאר הקדישים שיש בהם עוד תוספות. כשצריך לומר קדיש באמצע התפילה, אבל אין רוצים להאריך בהפסק, אומרים חצי קדיש. ב) קדיש יהא שלמא, נקרא גם קדיש שלם, ואומרים אותו אחר אמירת פסוקי תנ"ך, ונתווספה בו בקשה שיהא לנו ולכל ישראל שלום וחיים טובים. ומסיימים: "עושה שלום במרומיו הוא (ברחמיו) יעשה שלום עלינו ועל כל (עמו) ישראל ואמרו אמן". וכיוון שקדיש זה נאמר בדרך כלל על ידי היתומים, הוא נקרא גם קדיש יתום. ג) קדיש תתקבל נאמר על ידי החזן אחר סיום תפילת עמידה. והוא קדיש שלם שמוסיפים בו עוד בקשה שתפילתנו תתקבל. ד) קדיש דרבנן אומרים אחר לימוד בדברי חכמים. ובו לפני התוספת של קדיש שלם מוסיפים תפילה על לומדי התורה, שיזכו לחיים טובים וארוכים.

תקנו חכמים לומר קדיש בסיום כל שלב של התפילה בציבור. אחר אמירת קרבנות אומרים קדיש דרבנן, אחר סיום פסוקי דזמרה חצי קדיש, אחר נפילת אפיים ותחנונים חצי קדיש. [בשני וחמישי, מוסיפים עוד חצי קדיש אחר הקריאה בתורה]. אחר 'קדושה דסדרא' קדיש תתקבל, אחר שיר של יום קדיש יתום, ואחר פיטום הקטורת קדיש דרבנן (שבולי הלקט ח). באמירת הקדיש חותמים ומרוממים כל שלב משלבי התפילה אל המגמה העליונה ביותר, שהיא כבוד שמים, ומתוך כך ממשיכים לשלב הבא.

נוהגים שהאבלים אומרים קדיש שלם שאחר אמירת פסוקים, וקדיש דרבנן שאחר לימוד בדברי חכמים, מפני שיש לנשמת הנפטר תועלת ועילוי מהקדיש שאומרים לעילוי נשמתו (כמובא בהמשך הלכות יח-יט). כאשר אין שם אבל, אומר אותו מי שאין לו אב או אם. ואם אין שם יתום, המנהג הרווח שאין אומרים את הקדישים הללו (פ"ה תפילה כג, ח, 9).

ה - ברכו

לפני ברכות קריאת שמע אומר החזן: "ברכו את ה' המבורך", והקהל עונים אחריו: "ברוך ה' המבורך לעולם ועד", והחזן חוזר אחריהם ואומר: "ברוך ה' המבורך לעולם ועד" (שו"ע או"ח נז, א).

בעת אמירת "ברכו" החזן כורע מעט, וזוקף בעת אמירת ה'. ולגבי הקהל נחלקו המנהגים: יש נוהגים לכרוע כמו הכריעות שבתפילת עמידה, ויש נוהגים לכרוע מעט, ויש נוהגים שלא לכרוע כלל. וכל אדם ימשיך כמנהג אבותיו. ובמקום שמתפללים ביחד בעלי מנהגים שונים, ראוי שכולם יכרעו מעט (ע' פ"ה תפילה יז, 3).

עיקר עניינו של "ברכו", לפתוח את ברכות קריאת שמע. בהכרזת "ברכו" קורא החזן למתפללים לומר את ברכות קריאת שמע. וכן העולים לתורה אומרים "ברכו" כפתיחה לברכת התורה.

נוהגים לחזור לומר "ברכו" בסוף התפילה, כדי שגם המאחרים שהגיעו אחר תחילת ברכות קריאת שמע יזכו לענות עליו (ע' פ"ה תפילה טז, ג, 2; כג, ט).

נחלקו המנהגים בשאלה אם צריך לעמוד בעת שעונים על קדיש ו"ברכו". למנהג רוב הספרדים, אין צריך לעמוד לקראת עניית דברים שבקדושה, אבל מי שכבר היה עומד, צריך להישאר לעמוד בקדיש ו"ברכו" (מהרי"ל, כה"ח נו, כ; קמו, כ-כא; יחו"ד ג, ד).

ולמנהג רוב אשכנזים, ראוי לעמוד בעת עניית הקדיש ו"ברכו", שהם דברים שבקדושה (מ"ב נו, ז-ח; קמו, יח). אמנם לגבי "ברכו", שהענייה עליו קצרה, נוהגים רבים מבני אשכנז, שאם כבר היו יושבים, כגון בקריאת התורה או לפני מעריב, שאין קמים לגמרי, אלא רק מתרוממים מעט מהכסא תוך הטיית הראש לפנים, ועל ידי כך קמים וכורעים מעט. וכן נוהגים רבים בעת זימון של עשרה, שאף שהוא דבר שבקדושה, שלפי מנהג אשכנז נכון לעמוד לכבודו, מכל מקום כיוון שאמירתו קצרה, מסתפקים בקימה מועטת במקום עמידה גמורה.

ו - חזרת השץ (השליח ציבור)

תקנו אנשי כנסת הגדולה, שאחר שיתפללו היחידים תפילת שמונה עשרה, יחזור החזן על התפילה בקול רם, כדי להוציא ידי חובת התפילה את אלו שאינם יודעים להתפלל בכוחות עצמם (ר"ה לד, ב). אבל לערבית לא תקנו חזרת הש"ץ, מפני שמעיקרה היא תפילת רשות, וממילא אין צורך להוציא בה את מי שאינו בקיא.

ותקנו חכמים, שגם החזן יתפלל תחילה בלחש, כדי שיסדיר לעצמו את התפילה. ותקנו, שגם אלו שיודעים להתפלל בעצמם, ישמעו את חזרת הש"ץ ויענו אמן אחר הברכות.

וכיוון שתקנו חכמים לומר את חזרת הש"ץ, יש לאומרה גם במקום שכל המתפללים יודעים להתפלל בכוחות עצמם. וגם אחר שהותר לכתוב תורה שבעל פה, ובכלל זה את נוסח התפילה, והסידורים נעשו נפוצים, וכמעט שאין מניין שיש בו אדם הזקוק לצאת ידי חובתו בשמיעת חזרת הש"ץ, בכל זאת תקנת חכמים לא זזה ממקומה. שכך הוא הכלל, שאחר שתקנו חכמים דבר, אינם נותנים אותו לשיעורים (שו"ע קכד, ג, עפ"י תשובת הרמב"ם). ועוד, שתקנו חכמים לומר בחזרת הש"ץ - קדושה וברכת כהנים, ואם לא יאמרו את חזרת הש"ץ - יתבטלו (טור).

על פי הקבלה נתבאר, שבנוסף לטעם הפשוט, ישנו טעם פנימי על פי הסוד, לפיו שתי התפילות נצרכות, זו שבלחש וזו של חזרת הש"ץ, שעל ידן התפילה פועלת יותר. ולכן, גם במקום שאין צורך להוציא את מי שאינו בקיא בחזרת הש"ץ, יש צורך לומר את חזרת הש"ץ מהטעם הפנימי. ומעלתה של חזרת הש"ץ גבוהה יותר ממעלת התפילה בלחש, שהיא תפילה יותר כללית והציבור עונה על ברכותיה אמן. ולכן אע"פ שתפילת עמידה, עניינה עמוק ועליון, וכדי לשמור על רוממותה היחיד צריך לאומרה בלחש, את חזרת הש"ץ החזן אומר בקול רם, כי מרוב מעלתה הגבוהה, אין חשש שהקליפות יאחזו בה (ע' שו"ע קכד, ז, כה"ח קכד, ב, טז).

ז - מדיני חזרת השץ ועניית אמן

שלושה תנאים צריכים להתקיים כדי שיוכל היחיד לצאת ידי חובתו בשמיעת חזרת הש"ץ: א) שלא יהיה בקיא בתפילה. אבל מי שיודע להתפלל, חייב להתפלל ולבקש רחמים בעצמו, ואינו יכול לצאת ידי חובתו בשמיעת החזן. ב) שיהיה שם מניין של עשרה גברים, מפני שרק במניין תקנו חכמים שהיחידים יכולים לצאת ידי חובתם בשמיעת החזן. ג) שהשומע יבין את דברי החזן, אבל מי שאינו מבין עברית, אינו יכול לצאת בחזרת הש"ץ.

השומעים, גם אלו שהתפללו בעצמם, צריכים לדקדק לענות אמן על כל ברכה וברכה מברכות הש"ץ. ואמרו חכמים (ברכות נג, ב): "גדול העונה אמן יותר מן המברך".

עונים אמן במלוא כובד הראש, ומכוונים, אמת היא מה שאמר המברך. למשל, אם שמע ברכת "הא-ל הקדוש", יכוון: אמת היא שהוא הא-ל הקדוש. וכשיש בברכה גם בקשה, יכוון גם הלוואי ובקשתנו תתקבל לפניו. למשל בברכת "חונן הדעת" יכוון לשתי המשמעויות: א) אמת היא שהדעה ממנו, ב) הלוואי שיחון אותנו בדעה (שו"ע קכד, ו, מ"ב כה).

כאן המקום להרחיב מעט בדיני עניית אמן, הן על ברכות חזרת הש"ץ והן על שאר ברכות. עונים אמן בקול נעים, ואין להגביה את הקול יותר מקולו של החזן המברך (שו"ע קכד, יב). אין לקצר באמירת אמן, אלא יש להאריך בה מעט, כשיעור שאפשר לומר "א-ל מלך נאמן". מנגד, גם אין להאריך בה יותר מדאי.

אין לחטוף את האמן - לאומרה לפני שהחזן סיים את הברכה. ואין לקטוף את האמן - להבליע אותיותיה או להפטירה בשפה רפה וקול חלש. ואין להרחיק את עניית האמן מסיום הברכה, שאז היא נקראת 'אמן-יתומה' (ע' ברכות מז, א; שו"ע קכד, ח).

עניית אמן על ברכות מבטאת את היחס של האדם לאמונה בה' יתברך. וכיוון שחיינו תלויים בו יתברך, פגם באמונה גורם לפגם בחיים. וזהו שאמר בן עזאי: "כל העונה אמן יתומה - יהיו בניו יתומים, חטופה - יתחטפו ימיו, קטופה - יתקטפו ימיו. וכל המאריך באמן - מאריכין לו ימיו ושנותיו" (ברכות מז, א).

נהגו גדולי הראשונים לומר "ברוך הוא וברוך שמו" אחר הזכרת השם שבברכה, ונתפשט מנהגם בישראל. וכל זה בברכות שאין יוצאים בהם ידי חובה, כחזרת הש"ץ למי שכבר התפלל בלחש. אבל על ברכות שיוצאים בהן ידי חובה, כברכות הקידוש ותקיעת שופר, המנהג הרווח שלא לאומרו, כדי שלא להפסיק באמצע הברכה באמירת דבר שלא תקנו חכמים. בדיעבד, אם ענה "ברוך הוא וברוך שמו" על ברכה שחייב בה - יצא ידי חובתו, מפני שלא הסיח דעתו בענייה זו מהברכה (מ"ב קכד, כא; כה"ח כו).

ח - קדושה ומודים

בברכה השלישית של חזרת הש"ץ אומרים קדושה. ועיקר הקדושה בעניית הפסוקים: "קָדוֹשׁ קָדוֹשׁ קָדוֹשׁ ה' צְבָ-אוֹת מְלֹא כָל הָאָרֶץ כְּבוֹדוֹ", "בָּרוּךְ כְּבוֹד ה' מִמְּקוֹמוֹ", ו"יִמְלֹךְ ה' לְעוֹלָם" וכו'. והמנהג כיום על פי האר"י ז"ל, שהקהל אומר גם את קטעי הקישור, ואח"כ החזן אומרם בקול רם, והקהל עונה אחריו את פסוקי הקדושה (מ"ב קכה, ב, כה"ח ב).

טוב לעמוד בקדושה ברגליים צמודות, מפני שאנו אומרים קדושה זו כעין המלאכים שרגליהם צמודות עד שנראות כרגל אחת (שו"ע קכה, ב). יש מהדרים להישאר ברגליים צמודות עד לסיום ברכת הא-ל הקדוש (א"ר קכה, ו), אבל אין בזה חיוב.

נוהגים להגביה מעט את העקבים בעת אמירת המלים: "קדוש" "קדוש" "קדוש", "ברוך" ו"ימלוך", ולשאת את העיניים כלפי מעלה כשהן עצומות, לבטא בזה רצון להתעלות ולהתנשא כלפי מעלה (ב"י ורמ"א קכה, ב. וע' מ"ב ו, כה"ח ב, ט, שי"א שפותחים העיניים).

כשיגיע החזן ל'מודים', כורעים כל הקהל עימו, ואומרים 'מודים-דרבנן', שנוסחו שונה מנוסח מודים של תפילת עמידה, כמבואר בתלמוד (סוטה מ, א). כריעה זו צריכה להיות כדין הכריעה ב'מודים' שבתפילת הלחש (מ"ב קכז, ב, כה"ח א; ע' לעיל יב, ה).

ט - מתי מותר להפסיק כדי לענות דברים שבקדושה

כבר למדנו שאסור להפסיק בדיבור באמצע אמירת פסוקי דזמרה וקריאת שמע וברכותיה, אולם לצורך דחוף, כדי למנוע נזק או כדי למנוע עלבון מותר להפסיק (לעיל טז, יד; טו, ו). ואם כן, כמו שמותר להפסיק לצורך גדול, כך גם מותר להפסיק לצורך

עניית דברים שבקדושה. לפיכך, מי שנמצאת באמצע אמירת פסוקי דזמרה או קריאת שמע וברכותיה, ושמעה קדיש, ברכו, קדושה ומודים, רשאית לענות עליהם. אולם אין עליה חובה להפסיק כדי לענות עליהם, מפני שהעומדת בפסוקי דזמרה כבר עוסקת בדברים שבקדושה, ואין שום פגיעה בכבוד שמים אם תמשיך בתפילתה. אלא שאם היא נמצאת בין נשים שעונות לקדושה ומודים, ראוי שתפסיק ותענה עימהן, מפני שאמירתם מלווה במעשה, בקדושה עומדים ברגליים צמודות, ובמודים עומדים ומשתחווים, ואם היא תמשיך לשבת, תיראה כפורשת מהציבור, ולכן מוטב שתעמוד עם הציבור, וכיוון שכבר הפסיקה לעמוד כמותם, עדיף שתענה עמהם.

ומה שאמרנו שמותר להפסיק כדי לענות לקדיש, הכוונה למה שעונים בחצי הקדיש, אבל על התוספות שאחר כך אין עונים, מפני שאינם עיקר הקדיש. וכן ברור שאין מפסיקים כדי לענות "ברוך הוא וברוך שמו", מפני שענייה זו ממנהג בלבד.

ולגבי אמן על ברכות, כגון על ברכות של חזרת הש"ץ. בפסוקי דזמרה מותר לענות, ובקריאת שמע וברכותיה לא תענה. (ע' פ"ה תפילה יד, ד, 7; טז, ה, 4).[3][3]. באמצע ברכות ק"ש, למנהג אשכנז, עונים אמן על ברכות "הא-ל הקדוש" ו"שומע תפילה" שאומרים בחול, שהן במדרגה חשובה יותר, שבהן מסיימים את ברכות השבח וברכות הבקשה. ולמנהג ספרד, דינן כשאר הברכות ואין עונים עליהן. וכן למנהג ספרד מי שמסיים ברכה מברכות ק"ש לפני החזן, אינו עונה אחריו אמן, כפי שאינו עונה אמן על שום ברכה. ולמנהג אשכנז עונים, שהואיל והיא ברכת ק"ש אין בענייה עליה הפסק (מ"ב נט, כד-כה, כה"ח כו, כח)

י - מקומות שאין להפסיק בהם

ההיתר לענות באמצע ברכות קריאת שמע, הוא בעת אמירת התוכן של הברכה, מתחילת הברכה ועד לקראת סיומה, אבל לאחר אמירת "ברוך אתה ה'" של סיום הברכה אסור להפסיק, מפני שההפסק שם קוטע את הברכה (באו"ה סו, ג).

וכן בשעה שאומרים פסוק "שמע ישראל" ו"ברוך שם כבוד" וכו', שבהם מקבלים עול מלכות שמים, אין להפסיק לשום דבר, שדינם כדין תפילת שמונה עשרה (שו"ע סו, א). המסתפקת באמצע ברכות קריאת שמע ופסוקי דזמרה אם מותר לה לענות על דבר מסוים, מוטב שלא תענה, שכבר למדנו שגם במקרים שמותר לענות, אין בכך חובה, ולכן בכל מקום של ספק מוטב שלא לענות (פניני הלכה תפילה טז, 4).

באמצע תפילת עמידה אסור לענות לכל דבר שבקדושה ובכלל זה גם קדיש וקדושה. אבל מותר לשתוק ולכוון לשמוע קדיש וקדושה משליח הציבור, שהשמיעה בכוונה

נחשבת כאמירה. וכן נוהגים. אבל אם ההפסקה לשמיעת שליח הציבור מפריעה למתפללת בכוונתה, עדיף שתמשיך להתפלל (פ"ה תפילה יז, טו).

בין גאולה לתפילה בימות החול אין להפסיק לשום דבר שבקדושה, שסמיכת הגאולה לתפילה מועילה להציל מצרות. אולם ביום השבת שאינו נקרא יום צרה, אין כל כך צורך לסמוך גאולה לתפילה, ולדעת רוב הפוסקים מותר להפסיק לצורך עניית דברים שבקדושה. ובימים טובים, כיוון שהם ימי דין (בסוכות נידונים על המים, בפסח על התבואה ובשבועות על פירות האילן, ר"ה טז, א), אסור להפסיק בין גאולה לתפילה (שו"ע סו, ט; רמ"א קיא, א; פ"ה תפילה טז, 7).

יא - ברכת כהנים

מצוות עשה מהתורה שהכהנים יברכו את ישראל, שנאמר (במדבר ו, כב-כו): "וַיְדַבֵּר ה' אֶל מֹשֶׁה לֵּאמֹר. דַּבֵּר אֶל אַהֲרֹן וְאֶל בָּנָיו לֵאמֹר, כֹּה תְבָרֲכוּ אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אָמוֹר לָהֶם: יְבָרֶכְךָ ה' וְיִשְׁמְרֶךָ. יָאֵר ה' פָּנָיו אֵלֶיךָ וִיחֻנֶּךָּ. יִשָּׂא ה' פָּנָיו אֵלֶיךָ וְיָשֵׂם לְךָ שָׁלוֹם".

בברכת כהנים אנו לומדים לשים לב לעובדה היסודית, שהקב"ה הוא המעניק לנו את הברכה, וההתייצבות שלנו לברכת כהנים, משרישה בקרבנו את האמונה הזו (מו"נ ח"ג פרק מ"ד; חינוך שעח; העקדה שער עד). הברכה שהקב"ה מברך אותנו קשורה להשתדלות מצידנו. או כפי שהדבר מבואר בלשון הקבלה: "באתערותא דלתתא תליא אתערותא דלעילא", ותרגומו: בהתעוררות מלמטה תלויה ההתעוררות מלמעלה. כלומר על-ידי התעוררות הרצון שלנו במצוות ברכת כהנים לקבל את ברכתו, מתעורר רצון עליון להשפיע ברכה לישראל.

בזמן שבית-המקדש היה קיים, היו הכהנים מברכים ברכת כהנים לאחר סיום עבודת הקרבנות. וכך נאמר בתורה על היום השמיני של חנוכת המשכן, היום בו התחילו הכהנים לעבוד במשכן: "וַיִּשָּׂא אַהֲרֹן אֶת יָדָיו אֶל הָעָם וַיְבָרְכֵם, וַיֵּרֶד מֵעֲשֹׂת הַחַטָּאת וְהָעֹלָה וְהַשְּׁלָמִים" (ויקרא ט, כב). מכאן שנשיאת כפיים נעשתה בסיום עבודת הקרבנות. וטעם הדבר, שאחר הקרבת הקרבנות, שמבטאים את הנכונות שלנו להתבטל ולמסור את נפשנו לה' יתברך, אנו ראוים לקבל את ברכתו.

ושלא במקום המקדש, קבעו חכמים שברכת כהנים תיאמר בעת התפילה, משום שהתפילה והקרבנות נועדו למטרה אחת, להתקרב לפני האלוהים, ולכן תקנו את התפילות כנגד הקרבנות. וכמו שאחר הקרבת הקרבנות ברכו הכהנים, כך תקנו שלקראת סיום תפילת שמונה עשרה יברכו הכהנים.

יב - מדיני ברכת כהנים

ברכת כהנים צריכה להיאמר בלשון הקודש ובקול רם, והכהנים צריכים לעמוד, ולשאת את כפיהם כלפי העם. וכהן שאינו יכול לקיים אחת מארבע הלכות אלו - לא ישא את כפיו (שו"ע או"ח קכח, יד; פ"ה תפילה כ, ד).

לפני שהכהנים נושאים את כפיהם, עליהם ליטול את ידיהם. ורמז יש לדבר, שנאמר (תהלים קלד, ב): "שְׂאוּ יְדֵכֶם קֹדֶשׁ וּבָרְכוּ אֶת ה'". וכל כהן שלא נטל את ידיו לא ישא את כפיו (סוטה לט, א).

תיקן רבן יוחנן בן זכאי, שהכהנים לא יעלו לדוכן כשלרגליהם סנדלים או נעליים (הטעם מבואר בפ"ה תפילה כ, ח).

כך הוא סדר ברכת כהנים: החזן או הגבאי מכריז "כהנים", שנאמר (במדבר ו, כג): "אמור להם". ואם רק כהן אחד עולה לדוכן, אין מכריזים "כהנים", משום שנאמר בתורה: "אמור להם" לשון רבים, משמע שרק כאשר ישנם שני כהנים או יותר מכריזים "כהנים" (שו"ע קכח, י). גם את ברכת הכהנים עצמה אין הכהנים אומרים מעצמם, אלא החזן מקריא להם מילה במילה, והכהנים חוזרים אחריו. והקהל עונים אמן אחרי כל פסוק.

יג - דיני המתברכים

כתב בספר חרדים (יב, יח), שלא רק הכהנים מקיימים מצווה מהתורה בברכת כהנים, אלא אף הישראלים העומדים מולם בשתיקה ובכוונה, ועונים אמן אחר ברכתם, שותפים בקיום מצוות התורה.

בשעה שהכהנים מברכים, צריכים המתברכים לעמוד מול הכהנים, שנאמר (במדבר ו, כג): "כֹּה תְבָרֲכוּ אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אָמוֹר לָהֶם", ודרשו חז"ל, שברכת כהנים צריכה להיות כפי שאנשים מדברים עם חבריהם, שעומדים פנים כנגד פנים, ומדברים בקול רם, שכל המתברכים יוכלו לשומעם.

ואף שמעיקר הדין המתברכים רשאים לשבת, כבר נהגו הכל לעמוד בשעת ברכת כהנים. אבל אדם חולה או חלש שקשה לו לעמוד, יכול לשבת בעת הברכה (מ"ב קכח, נא; ציץ אליעזר יד, יח).

איש שמחמת אונס לא בא לבית-הכנסת, כגון שהיה צריך לצאת לעבודתו, נכלל בברכה. וכן נשים וילדים שאינם צריכים לבוא לבית הכנסת - נכללים בברכה. אבל גברים שיכולים לבוא ולעמוד לפני הכהנים ולא באו - אינם נכללים בברכה.

מי שבא לבית הכנסת ועמד בעת הברכה אחר הכהנים - אינו נכלל בברכה, ואם הוא עומד ממש בצידיהם, יפנה את פניו לכהנים והרי הוא נכלל בברכה. והיושבים בשורות הראשונות בבית-הכנסת, צריכים למדוד את מקומם ביחס לכהנים, אם הם מול פני

הכהנים, או אפילו ממש בצידיהם, רשאים להישאר במקומם ויפנו את פניהם לכהנים. אבל אם מקומם נוטה לצד שאחרי הכהנים, עליהם לעבור למקום אחר בעת ברכת כהנים. וכן דינן של נשים בעזרת נשים שבצידי בית הכנסת (שו"ע קכח, כד).

וכל מי שעומד בבית-הכנסת בצד שמול הכהנים נכלל בברכה. ואפילו אם עומדים לפניו אנשים גבוהים שחוצצים בינו לבין הכהנים, או שלפני מקומו יש עמוד שחוצץ בינו לכהנים, הרי הוא בכלל הברכה, הואיל והוא נמצא בצד שמול פניהם. אבל אם הפנה את גבו לכהנים, אפילו שהוא נמצא לפניהם - אינו נכלל בברכה.

מי שנמצאת באמצע תפילת עמידה בעת שהתחילו הכהנים לברך, תשהה מעט ותשמע את ברכת כהנים שהיא מצווה מהתורה, ותמשיך אח"כ בתפילתה. אבל תקפיד שלא לענות אמן אחר ברכותיהם, כדי שלא להפסיק בתפילתה (פניני הלכה תפילה כ, 2).

יד - הכשרים והפסולים לברכת כהנים

הכהנים נצטוו לברך, אולם הברכה באה מה' ואין היא תלויה בצידקותם של הכהנים. לכן גם כהן שחוטא באכילת מאכלים אסורים או בגילוי עריות ובשאר עבירות, חייב לעלות לדוכן. ואם ימנע עצמו מלברך, רק יוסיף חטא על פשע. וכמו שכתב הרמב"ם (הלכות תפילה טו, ו): "שאין אומרים לאדם רשע, הוסף עוד רֶשַׁע והימנע מן המצוות". אבל אם חטא הכהן בחטאים הפוגעים בכהונתו, היינו שנשא גרושה, או שהוא נטמא למתים, קנסו אותו חכמים ואסרו עליו לעלות לדוכן. וכן כהן שעבד עבודה זרה, או מחלל שבת בפרהסיא כדי להכעיס, נפסל מלשאת את כפיו. וכל אלה, אחר שיחזרו בתשובה שלימה יוכלו לשאת את כפיהם (שו"ע או"ח קכח, סעיפים: לז, מ, מא, פ"ה תפילה כ, י).

כהן שהרג את הנפש לא ישא את כפיו, שנאמר (ישעיה א, טו): "וּבְפָרִשְׂכֶם כַּפֵּיכֶם אַעְלִים עֵינַי מִכֶּם וכו' יְדֵיכֶם דָּמִים מָלֵאוּ" (ברכות לב, ב). תפקידו של הכהן להוסיף חסד וחיים, כמו אהרן הכהן, שהיה אוהב שלום ורודף שלום, וכהן שהרג, פגם ביסוד כהונתו. וכן כהן שדרס בשגגה אדם למוות - פסול מלעלות לדוכן לברכת כהנים. ונחלקו הפוסקים בשאלה, האם אחר שיעשה תשובה בתעניות וצדקות וקבלה לעתיד יוכל לשוב לעלות לדוכן. למעשה, כהן שאירע לו מעשה חמור כזה, ילך אל רבו לקבל הוראה אישית כיצד לנהוג (ע' פניני הלכה תפילה כ, יא).

טו - תקנת קריאת התורה

תקנה קדומה מימי משה רבינו, שיקראו ישראל ביום שבת, שני וחמישי מספר התורה המקודש הכתוב בדיו על הקלף, כדי שלא יעברו על ישראל יותר משלושה ימים בלא

לימוד תורה. ואמרו חכמים (ב"ק פב, א), שתקנה זו נוסדה אחר מה שנאמר (שמות טו, כב): "וַיֵּלְכוּ שְׁלֹשֶׁת יָמִים בַּמִּדְבָּר וְלֹא מָצְאוּ מָיִם". והבינו משה רבנו ותלמידיו הזקנים והנביאים, שהצימאון למים נגרם מפני ששלושה ימים רצופים לא עסקו ישראל בתורה באופן ציבורי. והתורה נמשלה למים, שכשם שהמים מחיים את כל החי והצומח בעולם, כך התורה מחיה את הנשמה. ומאחר שהתנתקו מעט מהתורה, פסקו גם מעיינות המים מלנבוע. ומן הסתם תלמידי החכמים שבדור למדו תורה באותם שלושה ימים, אלא הכוונה ששלושה ימים לא עסקו ישראל בתורה באופן ציבורי. ולכן תקנו שיקראו בתורה בכל יום שני, חמישי ושבת, כך שלעולם לא יעברו על ישראל שלושה ימים ללא קריאה ציבורית בתורה.

עוד תיקן עזרא הסופר, שיקראו בתורה במנחה של שבת, מפני יושבי קרנות (ב"ק פב, א). יש אומרים שיושבי קרנות הם סוחרים ובעלי מלאכה שאינם יכולים לשמוע את הקריאה בימי שני וחמישי, ותקנו להם השלמה במנחה של בשבת. ויש אומרים שיושבי קרנות הם קלי דעת, וחששו שאחר שיסיימו את תפילת שחרית של שבת, יפנו לשכרות ולבטלה, ועל כן תקנו לקרוא בתורה במנחה (ע' פניני הלכה שבת ע' 67). עוד תקנו חכמים לקרוא בתורה מעניינו של יום בכל החגים ובראשי חודשים.

בימי שני וחמישי מעלים לתורה שלושה עולים, בראשי חודשים ובחולו של מועד מעלים ארבעה, בימים טובים חמישה, ביום הכיפורים ששה, ובשבת מעלים לתורה שבעה עולים (מגילה כא, א). מתחילה נהגו שכל עולה היה קורא בעצמו בתורה, ובמשך הזמן נהגו רוב ישראל למנות בעל קורא, שהוא יקרא עבור כל העולים, כדי שלא לפגוע במי שאינו יודע לקרוא היטב בתורה, וגם כדי שהקריאה תהיה מדוייקת ומהודרת יותר (פניני הלכה ח"ב ע' 227).

מעיקר הדין, מותר בשבת להוסיף ולהעלות לתורה יותר משבעה עולים, ובלבד שכל אחד מהעולים יקרא לפחות שלושה פסוקים. אבל מכמה טעמים עדיף שלא להוסיף על העולים, ורק כשיש צורך דחוף, כגון שיש שמחת חתן, ובאו קרובים שאם לא יקראו להם לתורה יעלבו, מותר להוסיף על שבעת העולים (שו"ע רפב, א-ב; מ"ב ד-ה; ע' פניני הלכה שבת ע' 64).

הקריאה צריכה להיות מתוך ספר תורה כשר, שנכתב לשם שמים בדיו על הקלף, כפי שנכתב ספר התורה הראשון על ידי משה רבנו מפי הגבורה. והקריאה צריכה להיות במניין, מפני שהיא נקראת דבר שבקדושה (ע"ע לעיל ב, י, שנשים פטורות מקריאת

התורה. ולהלן כב, ד-ו על קריאת התורה בשבת, ופ"ה ליקוטים א' פרק ד, ופ"ה תפילה פרק כב).

טז - החזן

החזן מנהיג את התפילה. פעמים שכל הקהל אומר איתו את התפילה והוא קובע את הקצב, ופעמים שהוא לבדו אומר את התפילה והקהל עונים אחריו אמן, כמו בחזרת הש"ץ ואמירת הקדישים. לפיכך צריך שיהיה החזן הגון, בעל שם טוב, עניו, רצוי לחבריו, קולו נעים ורגיל לקרוא בתורה, בנביאים ובכתובים (תענית טז, ב; שו"ע נג, ד). במיוחד יש להקפיד על כך בימים הנוראים ובימי התעניות, שאז אנו מתפללים ומתחננים לפני הקב"ה שימחל לנו על חטאינו ויצילנו מן הצרות ויקרב את גאולתנו, ואם יהיה פגם בחזן, תפילת הציבור לא תעלה יפה (רמ"א או"ח תקפא, א).

בזמן חז"ל אסור היה לכתוב סידורים, משום שרק דברים שבכתב, היינו תנ"ך, הותר לכתוב, אבל דברים שבעל פה, ובכללם התפילות והברכות שתקנו חכמים - אסור היה לכתוב (תמורה יד, ב). ואז תפקידו של החזן היה חשוב מאוד, מפני שהיה צריך לדעת את כל התפילה על פה ולאומרה בקול רם, כדי להוציא את הרבים ידי חובתם. והיו בוחרים חזן קבוע לתפקיד נכבד זה, וכל מה שאמרו לגבי החזן בתעניות שייך גם לגבי החזן הקבוע. ולכתחילה היה צריך למנות את החזן על פי הסכמה של כל אחד מהמתפללים, מפני שהוא היה מוציאו ידי חובתו. אולם לאחר חורבן בית המקדש השני, ראו חכמים שמוכרחים להתיר לכתוב דברי תורה שבעל פה, כדי שלא ישתכחו מישראל, ובכלל זה הותר לכתוב גם את התפילות. במשך הזמן נפוצו הסידורים, עד שאין יותר צורך שהחזן יוציא את הרבים ידי חובתם, כי כולם מתפללים בעזרת סידוריהם. וממילא אין צורך לדקדק כל כך בבחירת החזן, ואין בוחרים חזן קבוע לכל השנה, אלא בכל יום אדם אחר עובר לפני התיבה (שו"ע נג, יט, מ"ב נג, נג).

ואף על פי כן צריכים הגבאים להשתדל שהחזנים העולים לפני התיבה יהיו הגונים, שומרי תורה ומצוות, ושהציבור יסכים שיהיו שלוחיו בתפילה, מפני שהם אומרים בשליחותו את חזרת הש"ץ והקדישים (ע' כה"ח נג, פו). ובתפילות שבת ויום טוב, שבהם נוהגים שהחזנים שרים ומזמרים חלקים מהתפילה, צריכים להשתדל שהחזנים יהיו בעלי כשרון מוזיקלי וקול ערב.

יז - חזנות לשם שמים

החזנים צריכים לכוון בשירתם לכבוד שמים, אבל אם הם מאריכים בחזנות וכל כוונתם להתגאות בקולם היפה, עליהם הכתוב אומר: "נָתְנָה עָלַי בְּקוֹלָהּ עַל כֵּן שְׂנֵאתִיהָ" (ירמיה

יב, ח). שהם עושים מהתפילה הקדושה קרדום להתגאות בו. ואף מי שכל כוונתו לשם שמים, לא יאריך יותר מדאי, כדי שלא להטריח את הציבור (רשב"א, שו"ע נג, יא).
אסור לחזנים לכפול את המילים בברכות ובקדיש, משום שיש בכך שינוי ממטבע שתקנו חכמים. ואם כפילת המילים יצרה שינוי במשמעות הברכה, הרי שאותן המילים נחשבות להפסק, וצריך החזן לחזור על הברכה מתחילתה. ואם אין בכך שינוי משמעות, בדיעבד אינו צריך לחזור על הברכה, מפני שלא הפסיק בעניין אחר (וע' באג"מ או"ח ב, כב, יבי"א ו, ז).
נחלקו הפוסקים אם מותר להשתמש בניגונים של שירים מגונים לתפילות ופיוטים. למעשה, כאשר מילות השיר המגונה אינן מוכרות לקהל - נוהגים להקל, ועושים במנגינה שינויים כדי להתאימה לתפילה. אבל אם השיר מוכר לקהל, אין להשתמש במנגינתו לתפילה, מפני שבשעה שיזמרוהו יזכרו בנושא המגונה של השיר וכוונת התפילה תיפגם (פ"ה תפילה ד, 1). זַמָּר שרגיל לשיר שירים שתוכנם מגונה, אסור למנותו לחזן (רמ"א או"ח נג, כה).
אין ראוי לאדם להשתוקק להיות חזן, ולכן כשיבוא הגבאי לבקש ממנו להיות חזן, מן הנימוס שיסרב מעט, אבל לא יסרב יותר מדאי (ע' שו"ע נג, טז; פ"ה תפילה ד, ג). ומי שיודע להתפלל ואינו מסכים להיות חזן, הרי הוא פוגע בכבוד התפילה ובכבוד שמים. ובמיוחד מי שחננו ה' בכשרון שירה וקול ערב, לא יהיה סרבן בשבתות ובימים טובים, שבהם התפילות מעוטרות בשירה וזמרה. ואם הוא מסרב להתפלל מתוך עיקשות או עצלות, ואינו משבח לה' בקולו, ראוי לו שלא בא לעולם (ספר חסידים תשס"ח). ואמרו חכמים על נבות היזרעאלי, שהיה קולו ערב ונאה, והיה עולה ברגלים לבית המקדש שבירושלים, והיו כל ישראל מתכנסים לשומעו. פעם אחת רצה לשמור על כרמו ולא עלה, ובעוון זה נתפס, והעידו עליו בני בליעל שמרד במלך, ואבד מן העולם (פסיקתא רבתי כ"ה).

יח - תפילת האבלים ואמירת קדיש יתום

האבל על אחד מהוריו, אומר קדיש בשנה הראשונה, ויש מזה תועלת גדולה לנפטר, להצילו מדינה של גהינם, שכיוון שבנו שהשאיר אחריו בעולם הזה מקדש את שמו של ה' ברבים, מתברר שהיה ערך נצחי של קדושה לחייו. ואם הבן יודע לעבור לפני התיבה והציבור מסכים לכך, טוב שגם יהיה חזן בימות החול, שיש מזה יותר תועלת לנפטר. גם ביום היורצייט, בכל שנה ושנה, אומרים היתומים קדיש ומשתדלים לרדת לפני התיבה. כאשר ישנם מספר אבלים בבית הכנסת, נוהגים שכולם אומרים ביחד קדיש. ולעניין

הירידה לפני התיבה, ישנם סדרי קדימה, כגון שהאבל בתוך שלושים קודם למי שאבל במשך שנתו (ונתבאר בפניני הלכה תפילה ד, ה-ז).

איש או אשה שנפטרו והשאירו אחריהם בן קטן, אף שלא הגיע למצוות, יאמר עליהם קדיש. ולשם כך נתקן קדיש יתום, שהרי לגדול - עדיף שירד לפני התיבה לעילוי נשמת הוריו, אבל לקטן שאינו יכול להיות חזן - תקנו קדיש (רמ"א יו"ד שעו, ד). ואפילו אם הקטן לא הגיע עדיין לחינוך, מקריאים לו את הקדיש, והיתום הקטן חוזר אחר המקריא מילה במילה, והקהל עונים אמן אחר היתום.

בן מאומץ, נכון שיאמר על הוריו המאמצים קדיש. וקל וחומר שאם אין להם בן אחר, שמצווה על הבן המאומץ לומר קדיש על הוריו המאמצים (ילקוט יוסף ח"ז כג, יג). גר צדק, טוב שיאמר קדיש על הוריו הגויים (שם יד, פס"ת קלב, כ).

יט - מי שלא הניח אחריו בן לומר קדיש

איש או אשה שנפטרו ולא זכו להניח אחריהם בן, או שיש להם בן אבל אינו ירא שמים ואינו בא לבית הכנסת לומר אחריהם קדיש. אם יש להם נכד ירא שמים - יאמר הנכד במשך כל השנה את הקדיש. נכד מהבן קודם לנכד מהבת. ואם אין להם עדיין נכד ויש להם חתן, יאמר החתן קדיש. ומי ששני הוריו בחיים, לא יאמר קדיש על סבו או חותנו בלא שיקבל רשות מהוריו. כשאין לנפטר חתן אבל יש לו אב, יאמר האב על בנו קדיש. וכשגם אביו נפטר, יאמר עליו קדיש אחיו או אחיינו.

כאשר כל הקרובים הללו אינם יכולים לומר אחריו קדיש, ישכרו מכספי ירושתו אדם ירא שמים שיאמר אחריו קדיש. וטוב לשכור מי שעוסק בתורה. ואם יש במשפחתם מי שעוסק בתורה, הוא קודם לאדם זר. ויש חשיבות לתשלום עבור הקדיש, כדי להבטיח את קיום אמירתו. ועוד, שאם ישלמו למי שעוסק בתורה או לעני מטופל בילדים, תתווסף לנפטר על ידי כך עוד זכות.

דרך אגב נציין, כי במקומות מסוימים באשכנז נהגו שאם אין לנפטר בן ויש לו בת, אוספים מניין בביתם, והיא אומרת קדיש. ויש מקומות שנהגו שילדות קטנות באו לבית הכנסת לומר קדיש. אולם רוב הפוסקים אינם מסכימים לכך מטעמים שונים, והעיקרי שבהם, שיש לחוש לשינוי המנהגים (חוות יאיר רכב). וכך ההוראה הרווחת כיום. אבל אין למחות במי שאומרת קדיש בביתה על הוריה, ובתנאי שתעשה זאת בהסכמת רב חשוב שבקיא בהלכה והלכות ציבור, ובהסכמת רב המקום.

פרק כא - מהלכות בית הכנסת

א - מצוות בניית בית כנסת

בכל מקום בו מתגוררים עשרה יהודים, מצווה עליהם לייחד לעצמם בית כדי שיתפללו בו את תפילותיהם, והוא יהיה להם מקדש מעט, ובית זה נקרא בית כנסת (רמב"ם הל' תפילה יא, א).

חשוב לציין שבית הכנסת אינו רק מקום שמסייע לקיום התפילות במניין, אלא יש לו ערך עצמי, שהוא מקום מיוחד לדברים שבקדושה, והשכינה שורה בו, ומצווה גדולה לבנותו, שנאמר (שמות כה, ח): "וְעָשׂוּ לִי מִקְדָּשׁ וְשָׁכַנְתִּי בְּתוֹכָם". ואמנם עיקר כוונת הפסוק להורות על בניית בית המקדש, אבל ענף שמתפשט ממצווה זו הוא המצווה לבנות בית כנסת (ע' פניני הלכה ליקוטים א' ו, 1). וזהו שאמר הנביא יחזקאל (יא, טז): "וָאֱהִי לָהֶם לְמִקְדָּשׁ מְעַט", ופירש רבי יצחק: "אלו בתי כנסיות ובתי מדרשות" (מגילה כט, א).

במיוחד לאחר שנחרב בית מקדשנו, וגלינו מארצנו, ואף השכינה גלתה עמנו, ואין אנו יכולים לעלות ולהראות לפני ה' אלקינו - בתי הכנסת ובתי המדרש הם המקומות שבהם אנו יכולים לשמר את זיכרון אותה התגלות שכינה שהיתה בבית המקדש. וכן התפילות שנאמרות בבית הכנסת נתקנו כנגד הקרבנות שהוקרבו בבית המקדש. נמצא אם כן, שהקמת בית הכנסת נועדה לשתי מטרות, האחת, לסייע לקיומן המסודר של התפילות, והשנייה, לשמש כמקדש מעט, שהוא מעין זכר והתפשטות מקדושת בית המקדש (יעויין בפניני הלכה ליקוטים א' פרק ו, על הלכות בית כנסת, וכאן הובאו ההלכות השייכות לנשים).

וכיוון שמעלת בית הכנסת חשובה כל כך, צריכים כל בני הציבור להשתתף במימון בנייתו. ואם ישנם יהודים שאינם מעוניינים להשתתף בתשלומים לבניית בית הכנסת, רשאים ראשי הציבור לכוף אותם להשתתף במימון הבניין (שו"ע קנ, א, ע"ש שנהגו לחלק את התשלום לפי ממון, ויש שנהגו לפי נפשות).

ונראה שגם אשה שייכת במצוות בניית בית הכנסת, וטוב שתשתתף בתשלומים לבנייתו. ואף שאשה אינה צריכה להתפלל בבית הכנסת, מכל מקום כיוון שאף היא נחשבת כאחת מבנות הקהילה, גם עליה המצווה לבנות לקהילה 'מקדש מעט'. וגם בדור המדבר, הנשים נדבו את תכשיטיהן למשכן. ועוד, שגם נשים באות לעיתים לבית הכנסת להתפלל, וכפי שלמדנו (לעיל כ, ב), יש זכות ומעלה לאשה שתתפלל בבית

הכנסת. אבל מי שלא תרצה לשלם לבניית בית הכנסת, נראה שאי אפשר לכפות אותה לשלם, הואיל ואינה חייבת להתפלל בו.

ב - בחירת בית הכנסת

מצווה לייחד מקום קבוע לתפילה, וגם אשה שבאה לבית הכנסת בשבתות וימים טובים, מצווה שתקבע לעצמה בית כנסת קבוע, ואם אפשר אזי טוב שגם בתוך בית הכנסת יהיה לה מקום קבוע (ע' פניני הלכה תפילה ג, ב).

כשיש אפשרות להתפלל בכמה בתי כנסת, ראוי לבחור את בית הכנסת על פי הכללים שאמרו חכמים. בית מדרש מקודש יותר מבית כנסת (שו"ע או"ח צ, יח). וכן בית כנסת שיש בו יותר שיעורי תורה, עדיף על בית כנסת שיש בו פחות שיעורים. ועוד, שעדיף להצטרף לקהילה שמרבים בה יותר בלימוד תורה.

ואם שני בתי הכנסת שווים במספר שיעורי התורה שבהם, באחד ישנם מתפללים מרובים ובשני מועטים, יש להעדיף את המרובים, כי "ברוב עם הדרת מלך" (מ"ב צ, נה). אמנם אם בבית הכנסת הגדול קשה לשמוע היטב את החזן, עדיף לבחור בית כנסת שבו ניתן לשמוע כראוי את החזן (מ"ב צ, כ). נמצא שככלל, מוטב שבתי הכנסת יהיו גדולים עד כמה שאפשר, שעל ידי כך מתרבה כבוד שמים. אלא שגבול ישנו, שמעבר לכמה מאות מתפללים, כבר אי אפשר לשמוע היטב את החזן.

אם בבית כנסת אחד רגילים לפטפט בתפילה, ובשני אין מפטפטים, יש להעדיף את בית הכנסת שבו שומרים יותר על כבוד התפילה, שבו קל יותר לכוון (ספר חסידים תש"ע). וזה הכלל החשוב ביותר, שהעיקר הכוונה, ולכן מעבר לכל הכללים שאמרו חכמים, המקום שבו המתפללת באופן אישי תוכל לכוון יותר, הוא המקום שראוי להעדיף (ע' רדב"ז ח"ג תע"ב).

יש להעדיף בית כנסת שמתפללים בו כנוסח אבות. אבל כאשר המתפללת יודעת בוודאות שתוכל לכוון יותר בבית כנסת שבנוסח אחר, תלך למקום שתכוון בו יותר (להלן כד, ה).

ואם לאיש עדיף להתפלל בבית כנסת אחד ולאשתו בבית כנסת אחר, וזמני התפילות שבהם שונים, יש לאשה לילך אחר בעלה, מפני שהוא קבוע יותר בבית הכנסת, שהוא מצווה להתפלל בו. ועוד, שבכל ענייני המנהגים וההלכות הולכים אחר הבעל כמבואר להלן (כד, ד).

על כל פסיעה ופסיעה שאשה הולכת לבית הכנסת היא מקבלת שכר, ולכן אף שבית הכנסת העדיף רחוק יותר מביתה - אל תצטער על טורח הליכתה, שעל כל פסיעה תקבל שכר מרובה. ועניין זה התגלה על ידי אשה, כפי שלמדנו לעיל (כ, ב; סוטה כב, א).

ג - קדושת בית כנסת

מצווה להתנהג בבית הכנסת ביראה, שכן נאמר לגבי בית המקדש: "וּמִקְדָּשִׁי תִּירָאוּ" (ויקרא יט, ל), וקדושת בית הכנסת היא מעין קדושתו של בית המקדש.

וכל המשתמש בבית הכנסת לשימוש של חול, מבזה את קדושתו, שייעודו היחיד של בית הכנסת הוא לעניינים שבקדושה, לתורה, תפילה והתחזקות בשאר מצוות. ולכן אין לשוחח בו בענייני מסחר וכלכלה, וקל וחומר שאסור להתלוצץ ולשחוק בתוכו. אבל מותר לערוך בבית הכנסת אסיפות לצורך מצווה, כגון לשם איסוף צדקה לעניים, או להתרמה לישיבות.

מצווה לכבד את בית הכנסת ולשמור על ניקיונו תמיד. ומי שיש בוץ על נעליו, צריך להסירו לפני שייכנס לבית הכנסת (שו"ע קנא, ו-ט).

אין להיכנס לבית הכנסת שלא לצורך תורה או תפילה. ואפילו כשיורד בחוץ גשם, אסור להיכנס לתוכו כדי להינצל מהגשם. וכן בקיץ אסור להיכנס לתוכו כדי לשבת בצל כתליו. ואם הוא מתכוון לנצל את זמן שהייתו בבית הכנסת כדי ללמוד או להתפלל, מותר לו להיכנס.

אדם שמוכרח להיכנס לבית הכנסת כדי לקרוא לחבירו לצורך דחוף, רשאי להיכנס לשם, אבל לפני שיקרא לחבירו ישב מעט ויאמר איזה פסוק, כדי שלא יכנס אך ורק לצרכיו האישיים (מגילה כח, שו"ע או"ח קנא, א).

בבית כנסת שאין רגילים לערוך בו סעודות מצווה, עדיף לכתחילה להחמיר כדעת ה'מגן-אברהם', שלא לקיים בו סעודות מצווה גדולות שמגישים בהן יין, כדוגמת סעודת ברית מילה, פדיון הבן, בר מצווה ושבע ברכות. אבל להגיש בו כיבוד קל בשמחת סיום מסכת וכדומה - מותר. ואם מתחילת הקמת בית הכנסת נהגו לערוך בו סעודות מצווה, מותר לכל הדעות לערוך בו סעודות מצווה. וכל זה כמובן, בתנאי שיזהרו מאוד לשמור על קדושת בית הכנסת, ויימנעו מכל שיחה בטלה וקלות ראש, ויזהרו שלא להשתכר. וכן יזהרו מעירוב גברים ונשים בבית הכנסת. והרוצים להקל, רשאים לערוך סעודות מצווה גם בבית כנסת שלא נהגו מתחילה לערוך בו סעודות מצווה גדולות, שכן דעת הרבה פוסקים (ע' פניני הלכה ליקוטים א' ו, ח. וע"ש בכל הפרק).

ד - שלא להביא לבית הכנסת ילדים העלולים להפריע

אסור למתפלל להושיב לפניו תינוק, מפני שיש לחוש שמא יטריד את כוונתו (מ"ב צו, ד). וקל וחומר שאין להביא לבית הכנסת בזמן התפילה תינוקות וילדים קטנים שאינם יודעים להתפלל, מפני שהם עלולים להפריע למתפללים.

מי שהביא את ילדו לתפילה, והילד החל להפריע לתפילת הציבור, למרות שהוא נמצא באמצע תפילת עמידה, ייקחנו בידו ויוציאנו החוצה, וימשיך להתפלל שם. וכן דין אשה שהביאה את ילדה לעזרת נשים (ע' לעיל יד, ב).

ואף שישנו מנהג חסידות להביא תינוקות לבית הכנסת, כדי שיספגו מאווירת הקדושה שבו, זה דווקא שלא בשעת התפילה. לחשיבות העניין אזכיר את דבריו של בעל השל"ה הקדוש, שכתב בשם ספר 'אורחות-חיים': שיחת הילדים בבית הכנסת איסור גדול. ובזמן הזה יש תינוקות באים לבית הכנסת כדי לתת עונש למביאיהם, לפי שהם באים לחלל קדושת בית אלקינו ולשחוק בו כברחובות קריה. יקומו לצחק זה עם זה, זה מצחק עם זה וזה מכה את זה. זה מרנן וזה בוכה. זה מדבר וזה צועק. זה רץ אילך וזה רץ אילך. ויש אשר יעשה צרכיו בבית הכנסת, ואז כולם יצעקו מים מים. ויש אשר יתן אביו בידו ספר, והוא ישליכנו לארץ או יקרעהו לשנים עשר קרעים. סוף דבר, מקול שטותם, כוונת המתפללים נפסדת ונמצא שם שמים מתחלל, והמביא טף בזה האופן לבית הכנסת, אין ראוי לו לקוות על זה שכר, כי אם לדאוג מן הפורענות. והיותר רע, כי יגדלו הנערים על זה המנהג הרע והתכונה הזרה, וכל אשר יגדלו עוד יוסיפו סרה להבזות בעיניהם עניין בית הכנסת וקדושתו ולא יתנו כבוד לתורה, וכיוון שעבר אדם עבירה ושנה בה - הותרה לו, וגם כי יזקין - ממנה לא יסור. סוף דבר, ראוי לאדם שלא להביא הטף הקטן מאד לבית הכנסת, כי יפסיד בהביאו ולא ירוויח. אבל משיגיע הילד לגיל חינוך, אדרבה, יביאנו לבית הכנסת, וילמדו לשבת באימה וביראה, ולא יניחהו לזוז ממקומו, ויזרזהו לענות אמן וקדיש וקדושה (של"ה, מסכת תמיד נר מצווה, והביאו מ"ב צח, ג).

פרק כב - תפילה וקידוש בשבת

דיני תפילה וקידוש בשבת מרובים, ונלמד רק את כלליהם ואת הדינים הנוגעים במיוחד לנשים.

א - תפילת שבת

תפילת עמידה של שבת כוללת בתוכה שבע ברכות. נוסח שלוש הברכות הראשונות ושלוש הברכות האחרונות כנוסח תפילות חול, ובמקום שלוש עשרה הברכות האמצעיות אומרים ברכה מיוחדת על קדושת השבת.

ואמנם היה מקום לומר בשבת את כל הברכות שאומרים ביום חול, ולהוסיף ברכה מיוחדת לכבוד שבת, אלא שלא רצו חכמים להטריח את הציבור להאריך בתפילה, לכן קצרו את תפילת העמידה, ובמקום שלוש עשרה הברכות האמצעיות תקנו לומר ברכה אחת בלבד. אלא שאם טעה והתחיל לומר ברכות של חול, ונזכר באמצע אמירת אחת הברכות שהיום שבת, מסיים את אותה הברכה ורק אח"כ יחזור לנוסח השבת. והטעם, שהואיל ומעיקר הדין היה ראוי לומר את ברכות החול, כיוון שכבר התחיל לומר את הברכה, ראוי שיסיים את אמירתה (שו"ע או"ח רסח, ב).[1][1]. בתפילת מוסף, אם טעה והתחיל לומר ברכות של חול ונזכר שצריך להתפלל מוסף, מפסיק מיד ואפילו אם הוא באמצע הברכה, משום שאין צורך כלל לומר ברכות של חול בתפילת מוסף (מ"ב רסח, ה). עוד יעויין בפניני הלכה שבת ח"א ד, 1.

ותקנו חכמים נוסח ברכה מיוחד לכל תפילה, "אתה קדשת" לתפילת ערבית, "ישמח משה" לתפילת שחרית ו"אתה אחד" לתפילת מנחה. ומי שטעה והחליף הברכות הללו זו בזו, כגון שאמר בערבית את הנוסח של מנחה, כיוון שכולן עוסקות בקדושת השבת - יצא. אבל אם טעה והתפלל תפילה של חול, כיוון שלא הזכיר את השבת - לא יצא, וצריך לחזור ולהתפלל. ואם נזכר לפני שסיים את התפילה, יחזור לברכת השבת וימשיך ממנה עד סוף התפילה (שו"ע רסח, ה-ו).

ב - קבלת שבת

לפני יותר מארבע מאות שנה, החלו המקובלים בצפת לומר לפני כניסת השבת מזמורים, ומתוך אמירתם היו מקבלים את השבת. מנהג האר"י היה לקבל את השבת בשדה, והיו פונים לצד מערב ששם החמה שוקעת, ועליו אמרו חז"ל (ב"ב כה, א), שבו עיקר גילוי השכינה. והיו אומרים "מזמור לדוד הבו לה' בני אלים", ושלוש פעמים "בואי כלה" ו"מזמור שיר ליום השבת". ומנהג רבי משה קורדברו היה לומר תחילה ששה מזמורים כנגד ששת ימי החול, והתחילו במזמור "לכו נרננה", ואח"כ היו אומרים "מזמור שיר ליום השבת" כנגד יום השבת. באותה תקופה חי רבי שלמה אלקבץ, והוא חיבר את הפיוט "לכה דודי" שבו אומרים "בואי כלה", והתקבל המנהג לאומרו בקבלת שבת לפני "מזמור שיר ליום השבת". וכך נוהגים כיום בכל הקהילות.

נוהגים לפנות לצד מערב בעת קבלת שבת, למנהג ספרדים, פונים לצד מערב בעת אמירת "מזמור לדוד" ופיוט "לכה דודי". ולמנהג אשכנזים, פונים למערב רק בעת אמירת הבית האחרון שבפיוט "לכה דודי", שבו אומרים "בואי כלה". ויש נוהגים לפנות לצד פתח בית הכנסת גם כשאינו בצד מערב.

בבתי כנסת רבים מתחילים להתפלל מאוחר יחסית, ומגיעים לאמירת "לכה דודי" אחר השקיעה, וכדי לקיים את מצוות תוספת שבת, עליהם לקבל את השבת לפני השקיעה באמירת "בואי כלה שבת המלכה". וטוב שלאחר תפילת מנחה, עוד קודם לשקיעה, הגבאי יכריז על כך.

הנשים נוהגות לקבל את השבת בהדלקת נרות, ועל ידי כך יש להן תוספת שבת למהדרין. מי שנוהגת להתפלל מנחה, תשתדל מאוד להתפלל מנחה של יום שישי לפני הדלקת נרות, מפני שלדעת פוסקים רבים, אחר שתקבל שבת בהדלקת נרות, שוב לא תוכל להתפלל מנחה של חול (מ"ב רסג, מג). בדיעבד, אם לא הספיקה להתפלל מנחה לפני הדלקת נרות, תוכל לסמוך על הפוסקים שסוברים כי למרות שקיבלה על עצמה שבת, וכבר אסור לה לעשות מלאכה, מכל מקום עדיין מותר לה להתפלל מנחה של חול (ציץ אליעזר יג, מב. וע' פניני הלכה שבת ח"א ב, 6).

ג - ויכולו ומגן אבות

בתפילת עמידה של ליל שבת אומרים "ויכולו", היינו את שלושת הפסוקים שבסיום מעשה הבריאה העוסקים בשבת (בראשית ב, א-ג): "וַיְכֻלּוּ הַשָּׁמַיִם וְהָאָרֶץ וְכָל צְבָאָם. וַיְכַל אֱלֹוהִים בַּיּוֹם הַשְּׁבִיעִי מְלַאכְתּוֹ אֲשֶׁר עָשָׂה, וַיִּשְׁבֹּת בַּיּוֹם הַשְּׁבִיעִי מִכָּל מְלַאכְתּוֹ אֲשֶׁר עָשָׂה. וַיְבָרֶךְ אֱלֹוהִים אֶת יוֹם הַשְּׁבִיעִי וַיְקַדֵּשׁ אֹתוֹ, כִּי בוֹ שָׁבַת מִכָּל מְלַאכְתּוֹ אֲשֶׁר בָּרָא אֱלֹוהִים לַעֲשׂוֹת".

ואמרו חכמים (שבת קיט, ב), שכל האומר "ויכולו" בתפילת ערב שבת כאילו נעשה שותף לקב"ה במעשה בראשית. בכוונה ברא הקב"ה את העולם חסר, כדי שאנו נוכל להיות שותפים בתיקונו, והשותפות שלנו מתחילה בזה שאנו מאמינים בבורא ומתוך כך אנו פועלים לתיקון העולם וגילוי כבודו.

עוד אמרו חכמים, שכל האומר "ויכולו" בתפילת ערב שבת, שני המלאכים המלווים את האדם מניחים ידיהם על ראשו ואומרים לו: וסר עונך וחטאתך תכופר. עניינה של השבת קשור לתשובה, והדבר מתבטא באותיות הזהות המרכיבות את המילים שבת ותשובה. ואכן בשבת אנו נזכרים באמונה בבורא עולם ומתוך כך אנו שבים אל כל

השאיפות הטובות שבנשמתנו. והאומר "ויכולו" בליל שבת, מבטא את עומק משמעותה של השבת, ומתוך כך יכול לזכות לתשובה אמיתית ועוונותיו מתכפרים.
בבית הכנסת, הציבור חוזר ואומר "ויכולו" פעם שניה לאחר תפילת עמידה. ויש אומרים שיש באמירת "ויכולו" בציבור עדות על בריאת העולם (ע' פניני הלכה שבת ח"א ד, ג). בנוסף לכך אומרים פעם שלישית "ויכולו" בקידוש. וכן מצינו פעמים רבות שנוהגים לומר דבר חשוב שלוש פעמים (כגון באשרי וקדושה).
תקנו חכמים שהחזן יאמר אחרי תפילת ערבית של שבת ברכה מעין שבע, והיא כעין חזרת הש"ץ שיש בה תמצית של כל שבע הברכות שאומרים בתפילת שבת (להרחבה ע' בפ"ה שבת ח"א ד, ב).
ברכה זו שייכת לחזן, ולכן במקום שהקהל שר את הקטע הפותח ב"מגן אבות", צריך אח"כ החזן לחזור ולאומרו לבדו (מ"ב רסח, כב).

ד - פסוקי דזמרה, קריאת התורה ומוסף

מתקופת הראשונים נהגו להוסיף מזמורים בפסוקי דזמרה שלפני תפילת שחרית, ובחרו מזמורים שמדברים על מעשה בראשית או מתן תורה, שהשבת זכר למעשה בראשית והתורה ניתנה בשבת. ולפני ברכת ישתבח שבסוף פסוקי דזמרה מוסיפים לומר תפילת "נשמת כל חי", שהיא שבח מופלא שקשור לשבת, מפני שמוזכרת בו יציאת מצרים, והשבת זכר ליציאת מצרים (טור או"ח רפא, לבוש, ע' פ"ה שבת ח"א ד, ד).
אחר תפילת שחרית קוראים בתורה. על קריאת התורה כבר למדנו (כ, טו), וכן למדנו שבשבת מעלים לתורה שבעה עולים. ועתה נוסיף שמגמת הקריאה בשבת, להקיף את כל התורה. בזמן התלמוד נהגו בארץ ישראל לסיים את התורה בשלוש שנים, ובבבל נהגו לסיים את התורה בשנה אחת. וכן נוהגים כיום. ואם שבת אחת לא קראו את הפרשה, בשבת שאחריה יקראו שתי פרשות, כדי להשלים את הפרשה החסרה (שו"ע או"ח קלה, ב).
אחר קריאת התורה וההפטרה, מתפללים מוסף, ונתקנה תפילת המוסף כנגד הקרבנות הנוספים שנצטווינו להקריב משום קדושת השבת. וכן בכל חג, מתפללים מוסף כנגד הקרבנות הנוספים שנצטווינו להקריב משום קדושת החג (ע' להלן הלכה ו).

ה - הפטרה

התקינו חכמים שבנוסף לקריאה בתורה יקראו בנביא מעניין הקשור למה שקראו בתורה, ויברכו לפני הקריאה בנביא ברכה אחת, ואחרי הקריאה ארבע ברכות.

קריאה זו נתקנה בעקבות גזירה, שפעם אחת, בימי הבית השני, גזרו על ישראל שלא יעסקו בתורה. וכיוון שלא יכלו לקרוא בתורה בשבת, תקנו לקרוא במקום זה בנביא כדרך שקוראים בתורה, והעלו שבעה עולים, וברכו ברכת התורה. ואחר שבטלה הגזירה וחזרו לקרוא בכל שבת בתורה, קבעו להמשיך לקרוא בנביא, וקריאה זו נקראת "הפטרה", שבה מסיימים את הקריאה. ואף תקנו ברכות מיוחדות לקריאה בנביא. וכיוון שבעת הגזירה היו קוראים בנביא שבעה אנשים, כל אחד שלושה פסוקים, לפיכך צריך המפטיר לקרוא בנביא לפחות עשרים ואחד פסוקים. ואם נסתיים העניין לפני כן, אפשר לקרוא פחות פסוקים (שו"ע או"ח רפד, א, מ"ב ב).

כדי שההפטרה בנביא לא תראה כשווה בחשיבותה לקריאה בתורה, תקנו שהקורא בנביא יעלה תחילה לתורה לעליית 'מפטיר', ומתוך כך יקרא אח"כ בנביא. וכך יהיה ברור שאין קריאת הנביא לבדה שקולה כקריאה בתורה, אלא מתוך מה שקרא בתורה יכול אח"כ להוסיף ולקרוא בנביא.

יש אומרים שצריך לקרוא את ההפטרה מנביא שנכתב בדיו על הקלף, כדרך שקוראים מספר תורה כשר (לבוש). אך הרבה אחרונים כתבו, שאפשר לקוראה גם מספר מודפס. לכתחילה טוב לקרוא מספר שמודפס בו כל אותו ספר נביא, ובדיעבד אפשר לקרוא גם מספר שמודפסים בו פסוקי ההפטרות בלבד, כמו שמודפס בחומשים שלנו (מ"ב רפד, א).

העולה למפטיר צריך לקרוא לבדו בנביא והקהל ישמעו את קריאתו, והרוצה לקרוא עימו בלחש רשאי, ובלבד שלא יפריע לשכניו לשמוע את הקורא (מ"ב רפד, יא, ובאו"ה).

ו - חובת הנשים בתפילות השבת

כפי שלמדנו (ב, ב-ה), לכתחילה טוב שנשים יתפללו עמידה של שחרית ומנחה בכל יום, ובשבת יתפללו בנוסח של שבת. ואם יתפללו תפילת עמידה אחת בכל יום, יוצאות ידי חובתן, ומוטב שיתפללו עמידה בשחרית. ובשעת הדחק, אפשר לסמוך על הסוברים שנשים יוצאות ידי חובתן באמירת ברכות השחר וברכות התורה. ונשים שטרודות בטיפול בילדיהן, רשאיות לכתחילה לסמוך על דעה זו.

אמנם ראוי שגם הנוהגות להקל בימות החול לומר ברכות השחר וברכות התורה בלבד, בשבת יתפללו תפילת עמידה של שחרית, משום שבשבת יש בדרך כלל יותר זמן פנוי. ונשים רבות אף נוהגות להדר לילך לבית הכנסת להתפלל עם הציבור בליל שבת ובשחרית.

לעניין קריאת התורה, למדנו לעיל (ב, י), שלדעת בעל ה'מגן- אברהם' (רפב, ו), נשים חייבות לשמוע את קריאת התורה בשחרית של שבת, משום שגם הנשים צריכות לשמוע את כל התורה בכל שנה. אולם לדעת רוב רובם של הפוסקים, נשים פטורות משמיעת קריאת התורה בשבת, מפני שזו מצווה שתלויה בזמן. וכן הלכה. אלא שהרוצה להדר, טוב שתשמע את קריאת התורה בשבת, מפני שלכל הדעות, אף שהיא פטורה, אם תשמע תקיים מצווה ויש לה בזה זכות (ע' לעיל ב, 13. ואם אשה חייבת בפרשת 'זכור' יבואר בהמשך כג, ה).

לעניין תפילת מוסף למדנו (ב, ט), שיש אומרים שנשים חייבות להתפלל מוסף (מגן גיבורים), ויש אומרים שאינן חייבות (צל"ח). למעשה, הואיל וזו מצווה מדברי חכמים, הלכה כדברי המקילים, ואין חובה לנשים להתפלל מוסף, והרוצה להתפלל רשאית ויש לה בזה זכות.

ז - האם ראוי לאשה לדלג כדי להתפלל עמידה במניין

שאלה נפוצה, כיצד ראוי שתנהג אשה שבאה לבית הכנסת לתפילת שחרית של שבת בשעה שהציבור כבר עומד להתפלל עמידה. לגברים כידוע יש בזה הלכות מפורטות, כאשר מצד אחד עיקר מגמת התפילה במניין להתפלל עמידה עם הציבור, ולכן מדלגים בפסוקי דזמרה כדי להתפלל עמידה עם הציבור; ומנגד, בתפילת שחרית הגברים צריכים להקדים את ברכות קריאת שמע לתפילה, כדי לסמוך גאולה לתפילה (ע' פניני הלכה תפילה יד, ה, 8; כה, ד). אולם נשים אינן מחויבות בברכות קריאת שמע, וממילא אינן צריכות לסמוך גאולה לתפילה, ומנגד גם אינן מחויבות להתפלל במניין.

תשובה: מצד הדין כל אשה רשאית לבחור לעצמה כיצד לנהוג. וזאת משום שנשים פטורות הן מאמירת פסוקי דזמרה וברכות קריאת שמע, והן מן התפילה במניין עם הציבור, לפיכך יש כאן שתי מעלות, וכל אשה רשאית לבחור איזה מעלה להעדיף. והעיקר הכוונה, שכפי שנראה לה שתכוון יותר, כך ראוי שתנהג.

אבל אם תבוא לשאול, נראה להמליץ שתדלג על פסוקי דזמרה וברכות קריאת שמע כדי להתפלל עמידה עם המניין. הואיל ועיקר חובתה של אשה להתפלל עמידה בלבד, מוטב שתתפלל עמידה באופן המהודר, עם המניין, ותזכה אח"כ לענות אמן וקדושה בחזרת הש"ץ ולשמוע קריאת התורה. אמנם תקפיד לומר לפני התפילה את ברכות השחר והתורה. ואם יהיה לה יותר זמן, טוב שתאמר גם את שמע וברכת "אמת ויציב" ותקיים את מצוות זכירת יציאת מצרים ותסמוך גאולה לתפילה.[2][2]. נשים פטורות מאמירת פסוקי דזמרה לפי רוב הפוסקים, כפי שלמדנו לעיל טו, ד, וכן המנהג. ובתפילת

עמידה נשים חייבות לפי רוב הפוסקים כפי שלמדנו לעיל ב, ב-ה. טעם תקנת אמירת פסוקי דזמרה כדי להתכונן על ידם לתפילה, שמתוך הקדמת השבחים התפילה תאמר באופן נכון יותר, כמבואר בפניני הלכה תפילה יד, א, ועל ידי כך תתקבל יותר. אבל על המתפלל עם הציבור אמרו חז"ל (ברכות ח, א) שבוודאי תפילתו מתקבלת, ולכן מעלת המניין חשובה ממעלת אמירת פסוקי דזמרה. ואמנם לגבי גברים, כיוון שתקנו ברכות לפסוקי דזמרה, ההוראה שבכל מקרה לא ידלגו עליהם, כמבואר בפניני הלכה תפילה יד, ה. אבל נשים שפטורות לגמרי מאמירת פסוקי דזמרה, נראה שעדיף שיתפללו עמידה עם המניין. ומעצם זה שהאשה באה לבית הכנסת, משמע שעיקר רצונה לזכות במעלת המניין, לפיכך עדיף שתתפלל עם הציבור. ואם תרצה תוכל לומר אח"כ קריאת שמע וברכותיה. אבל פסוקי דזמרה אין צורך להשלים (ע' שם יד, 9). אמנם ראיתי בהליכות שלמה ה, הערה ד, שהואיל ואין לאשה מצווה להתפלל במניין תתפלל כסדר. מ"מ נראה שאף שאין מצווה מ"מ ודאי שיש מעלה, שהשכינה שורה עם המניין, והיא שעה רצויה, ולכן נלענ"ד שעדיף שתקיים את חובתה באופן המהודר. והסכים לזה הרב נחום אליעזר רבינוביץ, והוסיף שאף על הגברים אנו מצטערים שהתפילה באריכותה נעשתה קבע ולא תחנונים, ואין נכון להורות לנשים להוסיף תפילות שאינן חייבות בהן, שיש לחוש שעל ידי כך הכוונה תיפגע. וטוב מעט בכוונה מהרבות בלא כוונה, ע"כ. ומ"מ נראה שאם תוכל להספיק לומר לפני כן את ברכת "אמת ויציב" מה טוב, שכבר למדנו לעיל טז, ג, כי אף שלמעשה נשים פטורות ממצוות זכירת יציאת מצרים, מ"מ י"א שנשים מצוות בזה, ולכן יש מעלה לברכת "אמת ויציב" על שאר הברכות.

ח - קידוש וסעודות שבת

שתי מצוות יסודיות מהתורה מבטאות את השבת, מצוות עשה - 'זכור', ומצוות לא תעשה - 'שמור'. מצוות 'שמור' עניינה להימנע מכל מלאכה, ומצוות 'זכור' עניינה לזכור את יסודות האמונה. היסוד הראשון שאנו זוכרים בשבת הוא בריאת העולם, והיסוד השני הוא יציאת מצרים.

אף שמצוות 'זכור' היא מצוות עשה שתלויה בזמן, נשים חייבות בה כגברים. שכן מצוות 'זכור' הוקשה למצוות 'שמור', ששתיהן נאמרו בדיבור אחד ולכן דיניהן שווה. וכמו שנשים חייבות במצוות 'שמור' שהיא מצוות 'לא-תעשה', שכך הכלל, שנשים חייבות בכל מצוות 'לא-תעשה', אף כשהן תלויות בזמן, כך גם חייבות במצוות 'זכור'. לפיכך, יכולה אשה להוציא איש ידי מצוות קידוש, שחיובה שווה לחיובו. אבל קטן או קטנה שלא הגיעו לגיל מצוות, אינם יכולים להוציא גדולים, שהקטנים המסוגלים להבין

עניין שבת חייבים במצוות קידוש מדברי חכמים בלבד, ואילו הגדולים חייבים במצווה מהתורה (שו"ע או"ח רעא, ב).

תקנו חכמים לקיים את מצוות 'זכור' באמירת הקידוש בליל שבת על כוס יין. שתי ברכות בקידוש הלילה, האחת על היין, והשנייה על קדושת השבת. אמירת הקידוש על היין סמוך לסעודה מלמדת אותנו שקדושת השבת מתגלה בכל המדרגות, לא רק בצדדים הרוחניים שבחיים אלא אף בצדדים הגשמיים, ולכן אומרים אותו על היין המשמח ולפני הסעודה.

עוד תקנו חכמים לקדש גם ביום על היין סמוך לסעודה. על ידי פתיחת הסעודה בקידוש, ניכר שזו סעודה חשובה ומיוחדת ונזכרים בקדושת השבת. וכיוון שיסוד הקידוש של היום מדברי חכמים, לא תקנו בו ברכה מיוחדת לכבוד השבת, אלא מברכים על כוס יין "בורא פרי הגפן", ונוהגים לומר לפני הברכה פסוקים מעניין השבת. ונקרא "קידושא רבא", היינו 'קידוש גדול', בלשון סגי נהור, כי באמת קידוש הלילה הוא החשוב. (ע"ע פניני הלכה שבת ח"א ה, א-ג, בביאור הלכות אלו).

גם במצוות שלוש הסעודות ולחם-משנה נשים חייבות כגברים (שו"ע רצא, ו, ומ"ב ובאו"ה שם).

ט - אכילה ושתייה לפני הקידוש בליל שבת

כיוון שהגיע זמן מצוות 'זכור' שמתקיימת בקידוש, מצווה להזדרז ולקיים את המצווה. וכדי שלא יתרשלו בקיום המצווה, אסרו חכמים לאכול או לשתות לפני הקידוש. ואפילו שתיית מים אסורה לפני הקידוש. אבל לשטוף את הפה במים או לבלוע תרופה מותר (שו"ע רעא, ד; מ"ב יג; שש"כ נב, ג).

בליל שבת איסור זה חל מרגע כניסת השבת. לכן אשה שקיבלה על עצמה את השבת בהדלקת נרות, אסור לה לשתות אחר כך עד שתקיים מצוות קידוש. בת שאינה מדליקה נרות, צריכה לקבל עליה תוספת שבת באמירת "בואי כלה שבת המלכה", ומאותה שעה היא אסורה באכילה ושתייה עד הקידוש. וכן גבר שקיבל עליו תוספת שבת, אסור לו לאכול או לשתות עד שיקיים את מצוות קידוש (מ"ב רעא, יא. ע"ע פניני הלכה שבת ה, ט).

י - אכילה ושתייה לפני הקידוש בשבת בבוקר

ביום שבת, איסור אכילה ושתייה לפני הקידוש חל מהזמן שראוי לקידוש. אשה שאינה רגילה להתפלל שחרית בשבת (ע' לעיל ב, ב-ה), אסור לה לאכול ולשתות משעה שתקום משנתה עד שתאמר ברכות השחר והתורה ותצא ידי חובת הקידוש.

ואשה שרגילה להתפלל בכל שבת תפילת שחרית, זמן הקידוש שלה חל אחר תפילת שחרית, ומשעה שתסיים את תפילת שחרית אסור לה לאכול ולשתות לפני שתצא ידי חובת קידוש. וגם לפני התפילה לא תאכל ותשתה. ואף שמצד חובת הקידוש אין עליה איסור, מכל מקום ישנו איסור אחר, שלא לאכול ולשתות לפני התפילה, מפני שאסור לאדם להקדים את צרכי גופו לכבוד שמים. אבל מים או תרופה מותר לשתות, מפני שאין בשתייתם גאווה אלא צורך.

אשה שיודעת שדעתה לא תתיישב עליה בלא שתשתה קפה או תה, רשאית לשתותם לפני התפילה, מפני שאין בשתייתם גאווה אלא צורך, כדי שדעתה תתיישב ותוכל לכוון בתפילה. ואם היא יכולה, עדיף שתשתה את הקפה או התה בלא סוכר וחלב. ומי שחוששת שאם לא תאכל דבר מה תהיה רעבה מאוד ולא תוכל לכוון בתפילתה, רשאית לאכול מעט עוגה או פירות לפני התפילה.[3][3]. כפי שלמדנו לעיל ב, ב-ה, מעיקר הדין נשים צריכות להתפלל בכל יום תפילה אחת או שתיים, לפיכך נכון שכל אשה תתפלל תפילת שחרית בחול ובשבת. אולם נשים רבות נוהגות לסמוך על דעת היחידים שסוברים כי לפי הרמב"ם אשה יכולה לצאת ידי חובת תפילתה בברכות השחר והתורה, ונשים שטרודות בטיפול בילדיהן נוהגות כך לכתחילה, מפני שהן פטורות מתפילה. לפיכך, ישנו חילוק בין אשה שרגילה להתפלל שחרית בשבת למי שאינה רגילה, וכן מבואר בשש"כ נב, יג. ואף אם היא רגילה להתפלל שחרית רק בשבתות, יכולה להתכוון שלא לצאת ידי תפילתה בברכות השחר שתאמר סמוך לקימתה, ואזי תוכל לשתות לפני התפילה (שש"כ שם הערה מד, וע' בהליכות ביתה טו, כה). ולפי אגרות משה או"ח ד, קא, ב, יש לאשה נשואה דין מיוחד, שכיוון שהיא צריכה לסעוד עם בעלה, היא נגררת אחריו בחיוב הקידוש. ואם הוא עוד לא סיים את תפילתו, מותר לה לאכול ולשתות, כי עוד לא התחייבה בקידוש. והגרש"ז אויערבאך השאיר דבריו בצ"ע (שש"כ שם הערה מו). ובשעת הצורך אפשר לסמוך על האגרות משה.והרגילה להתפלל שחרית, רשאית לשתות קפה או תה לפני התפילה, ואם היא רעבה מאוד עד שלא תוכל לכוון כראוי בתפילתה, רשאית לאכול גם מעט עוגה. ואמנם לפי המ"ב בבאו"ה סי' רפ"ט, גם מי שאוכל לפני תפילת שחרית חייב בקידוש. והסכימו לדעתו באג"מ או"ח ב, סו"ס כ"ח, ובילקוט יוסף רפט ה. אולם לעומתם כתבו בשו"ת קרן לדוד פד, וחלקת יעקב ד, לב, ועוד אחרונים, שחיוב הקידוש חל רק אחר התפילה, וכן משמע מלשון השו"ע. לפיכך מי שמותר לו לאכול לפני התפילה יאכל בלא קידוש. וכך נוהגים וכך כתבתי למעלה (פניני הלכה שבת ח"א ה, 9). ולעניין אכילה של גברים לפני התפילה, כתבתי בפניני

הלכה תפילה יב, ז, בסגנון יותר מחמיר, משום שדין הגברים בזה יותר חמור, כמבואר לעיל ח, הערות 5, 6.

בשעת הדחק, אשה שאינה יודעת לקדש, כי אינה יודעת לקרוא את נוסח הקידוש, והיא צמאה, וקשה לה להמתין עד שתשמע קידוש מבעלה, רשאית לומר ברכות השחר והתורה ולשתות לפני הקידוש. ואם תהיה רעבה, רשאית בשעת הדחק גם לאכול. וזאת משום שיש מי שסובר שנשים פטורות מקידוש היום (מהר"ם חלאווה), ובשעת הדחק אפשר לסמוך על דעתו.[4][4]. דעת מהר"ם חלאווה, שנשים פטורות מקידוש היום. ובנוסף לכך, לדעת הראב"ד והעומדים בשיטתו, אין איסור לאכול לפני קידוש היום. בנוסף לכך, יש מבארים את דעת הרמב"ם, שאמנם אסור לאכול ולשתות לפני קידוש, אבל מים מותר לשתות לפני קידוש. לפיכך, בשעת הצורך, יכולה לשתות לפני קידוש, ובשעת הדחק, רשאית אף לאכול, וכ"כ בשו"ת מנחת יצחק ח"ד כח, ג, ובששכ"כ נב, יג, ובילקוט יוסף רפט, ו.

אשה נשואה שבעלה התפלל השכם בבוקר וחזר מהתפילה ורוצה לקדש ולאכול עימה, למרות שהיא מתכוונת ללכת אח"כ לתפילת שחרית, מותר לה להשתתף בקידוש ולאכול עימו, מפני שסדר החיים המשפחתי התקין על פי ההלכה, שאשה אוכלת עם בעלה. ותקפיד לברך לפני כן ברכות השחר והתורה (ע' לעיל ח, י, ובהערה 3 בדעת האג"מ).

קטנה שהגיעה לגיל חינוך, לכתחילה יש להרגילה שלא לאכול לפני הקידוש, ואם תהיה רעבה או צמאה, מותר לתת לה לאכול ולשתות לפני הקידוש (ששכ נב, יח; ילקוט יוסף רעא, יז).

יא - הבדלה

נשים חייבות במצוות ההבדלה כגברים. ואע"פ שהיא מצוות עשה שתלויה בזמן, לדעת רוב הפוסקים, הבדלה כלולה במצוות 'זכור', שמצווה לזכור את השבת בכניסתה בקידוש וביציאתה בהבדלה. וכיוון שמצוות 'זכור' הושוותה ל'שמור', כפי שלמדנו לעיל בהלכה ח', ממילא נשים חייבות בקידוש ובהבדלה. ואף לסוברים שמצוות הבדלה מדברי חכמים, תקנוה חכמים גם לנשים כדוגמת הקידוש.

ויש מי שאומר, שההבדלה היא מצווה בפני עצמה שתקנו חכמים, והיא איננה חלק ממצוות 'זכור', וכיוון שהיא מצווה שתלויה בזמן, נשים פטורות ממנה (אורחות חיים). כדי לחוש לדעה זו, עדיף לכתחילה שאשה תשמע הבדלה מגבר, שהוא חייב בוודאי במצוות הבדלה. אך אם אין שם גבר שצריך להבדיל, תבדיל לעצמה, כדעת רוב רובם של

הפוסקים. וכשתבדיל תברך את כל ארבע הברכות.[5][5]. לדעת הרמב"ם והשאילתות והסמ"ג והחינוך ורוב הפוסקים, מצוות הבדלה מהתורה, שבכלל "זכור" לזכור את השבת בכניסתה בקידוש וביציאתה בהבדלה, ואזי גם נשים חייבות בה מהתורה כדוגמת חיובן בקידוש. ואף לדעת הרא"ש והראשונים, הסוברים שהבדלה נתקנה על ידי חכמים, רבים מפרשים שחכמים תקנו את ההבדלה כעין קידוש, וכשם שנשים חייבות בקידוש חייבות בהבדלה. וכך כתבו המאירי והנימוקי יוסף בשם הריטב"א והמגיד משנה. ואמנם, דעת האורחות חיים, שהבדלה מדברי חכמים ואינה קשורה למצוות "זכור", וכיוון שהזמן גרמא - נשים פטורות ממנה. והרמ"א רצו, ח, חשש לדעתו וכתב, שלפיכך, לא יבדילו הנשים לעצמן אלא יצאו בשמיעה מגברים. אלא שהב"ח והמ"א ועוד אחרונים כתבו, שאשה שתרצה, יכולה להבדיל לעצמה ויש לה בזה מצווה, שכן דעת הרמ"א עפ"י הרבה ראשונים, שנשים רשאיות לברך על מצוות שהזמן גרמן (לעיל ב, ח). נמצא אם כן, שלשיטת הרמ"א, אם ירצו יוכלו להבדיל. ואף שלדעת השו"ע אין לנשים לברך על מצוות שהזמן גרמן, מ"מ כאן שלדעת רוב רובם של הפוסקים נשים חייבות בהבדלה, ויש אומרים שחייבות מהתורה, יכולות להבדיל לעצמן, ואין בזה חשש ברכה לבטלה. ואמנם מדברי המ"ב בבאו"ה משמע שאם מבדילות לא יברכו על הנר, כי ברכה זו אינה בכלל ההבדלה. וכ"כ בשש"כ נח, טז. אולם רבים מהאחרונים תמהו עליו, וסוברים שברכת הנר בכלל ההבדלה, ונשים המבדילות יברכו את כל ארבע הברכות, וכ"כ באג"מ חו"מ ח"ב, מז, ב; וביחו"ד ד, כז, ובציץ אליעזר יד, מג

כג - מהלכות חגים ומועדים

דינים אלו מרובים ונזכיר מקצת הדינים השייכים לנשים.

א - ראש חודש וברכת הלבנה

מצווה להרבות בסעודת ראש חודש (שו"ע או"ח תיט, א). מותר לעשות כל מלאכה בראש חודש. ונהגו נשים למעט קצת במלאכתן, והוא מנהג טוב, מפני שראש חודש הוא קצת יום טוב לנשים. וזכו בו הנשים יותר מהגברים, מפני שלא השתתפו בחטא העגל (שו"ע תיז, א, מ"ב ג. ונתבאר הדין בהרחבה בפניני הלכה זמנים א, ו-ז).

נשים פטורות מברכת הלבנה, הואיל והיא תלויה בזמן. ואמנם לפי מנהג אשכנז, נשים רשאיות לברך ברכות שתלויות בזמן, מכל מקום המנהג הרווח שאינן מברכות (מ"ב תכו, א).[1][1]. כיוון שהיא תלויה בזמן מילוי הלבנה, למנהג אשכנז מיום ג' עד אמצע החודש, ולמנהג ספרד מיום ז' עד אמצע החודש, לפיכך נשים פטורות ממנה, וכ"כ

מ"א ומ"ב תכו, א. ובחכמת שלמה הקשה, שאין היא תלויה בזמן אלא במצב הלבנה, שאי אפשר להודות עליה אלא בזמן מילואה, כדוגמת פירות שמתחדשים באילנות שמברכים עליהם שהחיינו בעת חידושם. ואפשר לחלק, שברכת שהחיינו היא ברכה על התחדשות הפירות שאינה תלויה בזמן מסוים אלא במצב הפירות, ואילו ברכת הלבנה תלויה כולה בזמן, שהזמנים נקבעים על פי הלבנה. וע"ע בהליכות ביתה טז, י, ובהערות. והמנהג שלא לברך, והמ"ב הזכיר את פירוש השל"ה, שכתב בשער האותיות אות ק', שנשים נמנעות מלברך ברכה זו מפני שפגם הלבנה נגרם על יד חטאה של האשה שהתחילה בחטא אדם הראשון, ומפני הבושה נשים נמנעות מלברך על חידושה של הלבנה. ואע"פ שאח"כ מצאו להם תיקון, כשלא חטאו בחטא העגל, ועל כן ניתן ראש חודש לנשים שיהיו משמרות אותו יותר מהאנשים. מכל מקום האשה היא הסיבה הראשונה לבוא היצר הרע המסית לעולם, ואח"כ החזיקו אותו האנשים בעגל, ועדיין לא נטהרנו, ולכן לפעמים הלבנה פגומה ולפעמים מלאה. אמנם המאירי כתב עפ"י הגמ' בסנהדרין מב, א, שנשים חייבות בה, ומפני שאינן יודעות את הנוסח הארוך, יכולות לצאת בנוסח קצר. וע' בערוה"ש תכו, יד.

ב - שופר ומוסף בימים נוראים

נשים פטורות ממצוות שמיעת קול שופר, הואיל והיא מצוות עשה שתלויה בזמן, אבל הרוצות לקיים את המצווה יש להן שכר, ומנהג נשות ישראל לקיים מצוות שמיעת קול שופר. כאשר איש שכבר שמע תקיעת שופר בא לתקוע לנשים, לא יברך להן. ואם יש שם אשה שנוהגת כמנהג אשכנז, תברך לפני התקיעה. ואם יש שם עוד נשים, ישמעו את ברכתה ויענו אחריה אמן. ואם כל הנשים שם נוהגות כמנהג ספרד, יקיימו את המצווה בלא ברכה (שו"ע תקפט, ו, לעיל ב, ח).

כפי שלמדנו (ב, ט), נחלקו הפוסקים, אם נשים חייבות להתפלל מוסף. יש אומרים, שהואיל וגם בתפילת מוסף מבקשים רחמים, הרי שהיא כשאר תפילות החובה, שלדעת הרמב"ן ורוב הפוסקים, נשים חייבות בהן. ועוד, שהואיל ונתקנו לכבוד קדושת היום, כשם שנשים מצווֹת לומר קידוש בשבת, כך צריכות להתפלל מוסף (מגן גיבורים). ויש אומרים, שהואיל ותפילת מוסף תלויה בזמן, נשים פטורות ממנה (צל"ח). למעשה, הואיל וזו מצווה מדברי חכמים, הלכה כדברי המקילים, ואין חובה לנשים להתפלל מוסף, והרוצה להתפלל רשאית ויש לה בזה זכות. ובראש השנה ויום הכיפורים, ראוי לכל אשה להתפלל מוסף, מפני שעיקר בקשת הרחמים של הימים הנוראים בתפילת מוסף.

נשים לא נהגו לעשות התרת נדרים בערב ראש השנה, וסומכות על התרת הנדרים שנעשית ב"כל נדרי" (הליכות שלמה מועדים א, י). ויש מהדרות לבקש מבעליהן או אביהן, שבשעה שיתיר את נדריו, יוסיף שהוא שליח להתיר את נדרי אשתו ובנותיו.

ג - סוכות

שתי מצוות שהזמן גרמן ישנן בחג הסוכות, מצוות ישיבה בסוכה ומצוות נטילת לולב, ומשתיהן נשים פטורות. ואם ירצו לקיימן יש להן שכר. למנהג אשכנז, יברכו על המצווה, ולמנהג ספרד, על ישיבה בסוכה לא יברכו, ועל נטילת לולב יש שמברכות ויש שאינן מברכות, וכל אחת תמשיך כמנהגה.[2][2]. לדעת החיד"א, נשים מברכות על נטילת לולב, וכ"כ זכור לאברהם, והובאו דבריהם בכה"ח יז, ד, ותקפט, כג. וכ"כ ברב פעלים ח"א סו"י יב, לעניין לולב. וכן נהגו במשפחת הרב עובדיה הדאיה ז"ל. וכ"כ הרב משאש בשמש ומגן ח"ב עב, ג, שרשאיות לברך. וע' בהליכות ביתה ע' 57-62. לעומת זאת, לפי השו"ע אין מברכות, וע' ביחו"ד א, סח, וביבי"א ח"א לט-מב, וח"ה מג, שחיזק מאוד את מנהג השו"ע שלא לברך, והזכיר שיש מפוסקי אשכנז שהורו שלא לברך, ומהם החכם צבי והדברי חיים. ע"כ. וע' לעיל ב, ח, 9.

מצווה לשמוח בחג בבשר וביין ובבגדים נאים (שו"ע תקכט, ב). יש אומרים, שעיקר המצווה על הבעל לשמח את אשתו ועל האב לשמח את בנותיו, ויש אומרים, שגם על האשה יש מצווה לשמח את עצמה בחג במאכלים טובים ובבגדים נאים, וכן הלכה. גם בחול המועד מצווה להיות בשמחה, וללבוש בגדים נאים ולאכול מאכלים טובים (רמב"ם הל' יו"ט ו, יז וכב, מ"ב או"ח תקל, א, וע' בהליכות ביתה יז, ה-ז).

ד - אף הן היו באותו הנס - פסח, פורים וחנוכה

אמר רבי יהושע בן לוי: נשים חייבות בארבע כוסות בליל הסדר (פסחים קח, ב), ובמקרא מגילה (מגילה ד, א), ובהדלקת נרות חנוכה (שבת כג, א), "שאף הן היו באותו הנס". שני פירושים לכך: לרש"י ורשב"ם (פסחים קח, ב, שבת כג, א), חיובן נובע מזה שהן היו שותפות משמעותיות באותו הנס, שכן על יציאת מצרים אמרו חכמים (סוטה יא, ב): "בזכות נשים שהיו באותו הדור נגאלו ישראל ממצרים". למרות ייסורי השיעבוד, הנשים לא איבדו את תקוות הגאולה, וניחמו את הבעלים וילדו את הדור הבא. נס פורים כידוע בא על ידי אסתר. ונס חנוכה התחיל על ידי אשה ושמה יהודית, שבגבורתה הצליחה לכרות את ראשו של ההגמון הצורר, וביטלה את גזירת היוונים כנגד הבתולות (ע' פניני הלכה זמנים יא, 14-12). אם כן יוצא, שמבחינה מסוימת שייכותן של הנשים למצוות הללו אף קודמת לגברים.

אולם דעת רוב המפרשים, שמלשון "אף הן" משמע שעיקר החיוב על הגברים ואף הנשים נגררות אחריהם בחיוב המצווה, כי אף הן היו באותו הנס (תוס' פסחים קח, ב, מגילה ד, א, וכ"כ רשב"א, ריטב"א, ר"ן, מאירי ועוד).

ה - חנוכה

כפי שלמדנו נשים חייבות בנר חנוכה, שאף הן היו באותו הנס. אשה נשואה יוצאת בהדלקת בעלה, ובת יוצאת בהדלקת אביה. ואם אינם מדליקים, מפני שאינם בבית או מסיבה אחרת, על האשה או הבת להדליק נרות. וכמובן שאשה המתגוררת לבדה, צריכה להדליק נרות בעצמה.

בת שמתגוררת בבית אביה, לפי מנהג אשכנז, למרות שאביה הדליק נרות, רשאית להדליק נרות בברכה. ולפי מנהג ספרד בעל הבית הוא היחיד שמדליק נרות בביתו (ע' פ"ה זמנים יב, ג-ד, 2).

נהגו נשים שלא לעשות מלאכה בשעה שנרות החנוכה דולקים למצוותם, כדי להראות שנועדו למצווה ולא לשימוש, וגם מפני שהנס התחיל על ידי יהודית, ולכן חג חנוכה אצל הנשים במדרגה גבוהה יותר, כחול המועד שאסור בעשיית מלאכה. לפי הטעם הראשון, אסור גם לבשל ולטגן, מפני החשש שמא ישתמשו לאור הנר. ולפי הטעם השני, רק מלאכות האסורות בחול המועד, כדוגמת כיבוס ותפירה, אסורות בשעה שהנרות דולקים, אבל מותר לבשל ולטגן, וכן המנהג הרווח. ובמשפחות שנהגו להימנע גם מבישול וכדומה, ימשיכו להחמיר כמנהגם.[3][3]. ע' שו"ע תרע, א. מ"ב ד. הליכות ביתה כג, יד. הליכות בת ישראל כא, יד. והמנהג הרווח להקל, וכך שמעתי מהרב אליהו שליט"א. וע' פניני הלכה זמנים יא, יא.

יש אומרים, שנשים חייבות לומר הלל בחנוכה, הואיל וגם הן היו באותו הנס, וממילא מצווה עליהן להודות עליו. אולם לדעת רוב הפוסקים, אינן חייבות, וכן המנהג. והרוצות להדר, טוב שיאמרו הלל בחנוכה. למנהג אשכנז יאמרוהו בברכה, ולמנהג ספרד בלא ברכה.[4][4]. עפ"י התוס' סוכה לח ב, למדו כמה אחרונים שנשים חייבות לומר הלל בחנוכה, כי אף הן היו באותו הנס, ואף הן צריכות להודות עליו, וכפי שחייבות בהלל בליל פסח, וכ"כ בתורת רפאל או"ח עה, התעוררות תשובה ובנין שלמה ח"ב סג. אבל לדעת רוה"פ, וכ"כ הרמב"ם הל' חנוכה ג, ו, נשים פטורות מאמירת הלל בחנוכה, מפני שהיא מצווה שתלויה בזמן. ואפשר לבאר שנשים יוצאות ידי מצוות הודאה בהדלקת הנרות. וכן מסתבר, שכן במשך דורות רבים, מרבית הנשים לא ידעו לומר הלל, וקשה לומר שהיו חייבות ולא קיימו את חובתן. אלא שכל מה שקשור לסדר התפילה בבית

הכנסת, שהוא תלוי בזמן, אינו מחייב נשים, ומה שהן חייבות בהלל שבליל פסח, מפני שהוא חלק מליל הסדר, שבעיקרו נשים חייבות מהתורה, וכל מה שתקנו לגברים תקנו גם לנשים. וע' ביחו"ד א, עח, בהליכות שלמה מועדים ב יז, ו, והליכות ביתה ח, ה, ובהערות.כתב הרמב"ם הל' חנוכה ג, ו, שכיוון שאשה פטורה מאמירת הלל, אינה יכולה להוציא גברים שהם חייבים לאומרו. וכך לכאורה הדין גם בהלל בראש חודש, וכך משמע ממ"א תכב, ה. אולם כתב בבאו"ה תכב, ד"ה "הלל", שהואיל והלל בר"ח הוא ממנהג ולא מחיוב, לכאורה אשה יכולה להוציא איש, שמעיקר הדין שניהם פטורים.

ו - פרשת זכור

נחלקו הפוסקים בשאלה אם הנשים צריכות לשמוע קריאת זכור. לדעת רוב הפוסקים, נשים פטורות, מפני שמצוות הזכירה קשורה למצוות מחיית עמלק, וכיוון שנשים אינן מצוּוֹת להילחם, גם אינן צריכות לזכור את אשר עשה לנו עמלק (החינוך תרג). ויש אומרים, שנשים שייכות למצוות המלחמה, בזה שצריכות לסייע ללוחמים, ולכן גם עליהן מוטלת המצווה לזכור את עמלק. ואף שקבעו חכמים זמן לקריאת פרשת זכור, בשבת שלפני פורים, מכל מקום מהתורה אין לה זמן, והרי היא מצווה שאין הזמן גרמה ונשים חייבות בה (מנחת חינוך שם).

למעשה, לדעת רוב הפוסקים, נשים פטורות משמיעת פרשת 'זכור'. אולם לכתחילה טוב שאשה תשמע פרשת 'זכור', כדי לצאת ידי כולם. ומי שקשה לה לבוא לבית הכנסת ובכל זאת רוצה לקיים את המצווה, תקרא בעצמה את הפרשה מתוך חומש, שלדעת רבים גם באופן זה, היא יוצאת ידי חובת הזכירה מהתורה. ובמקום שמקיימים בבית הכנסת שיעור לנשים, אפשר להוציא להן ספר תורה ולקרוא בפניהן פרשת 'זכור'. ואף שאין שם מניין, יש בזה הידור, שישמעו את הפרשה מספר תורה כשר.[5][5]. מהתורה אפשר לצאת ידי המצווה בזכירה פעם אחת בשנה, ולכן אינה תלויה בזמן. אלא שלדעת רבים, כיוון שנשים אינן נלחמות אינן מחויבות לזכור מחיית עמלק. והחולקים סוברים, שבמלחמת מצווה הן חייבות, והרדב"ז (על הרמב"ם מלכים ז, ד) פירש שהן חייבות לספק מים ומזון. ואף שלרוה"פ נשים פטורות, לכתחילה עדיף שיצאו ידי כולם. וכ"כ ביחו"ד א, פד. וע' בפניני הלכה זמנים יד, ז, 9. נחלקו הפוסקים בשאלה, מה בדיוק חיוב המצווה מהתורה. מהרא"ש משמע שהחובה מהתורה לשמוע את הפרשה מס"ת כשר, ואילו מהרמב"ן משמע שזו תקנה מדברי חכמים. וכן יש מחלוקת אם צריך מהתורה לקרוא במניין (ע' פניני הלכה זמנים יד, 7). ולכאורה נראה, שאם חכמים הם שתקנו לקרוא את הפרשה במניין ומס"ת, הרי שזה בכלל קביעת הזמן לקרוא בשבת שלפני

פורים, וכיוון שתקנת חכמים תלויה בזמן, נשים פטורות ממנה, וגם לדעה שנשים חייבות בזכירת עמלק, יהיו חייבות לזכור בלא ס"ת. וכ"כ כה"ח תרפה, ל, בשם ס' לימודי ה' וער"ה ב. לפיכך, לכתחילה ישמעו במניין, ואם לא - מוטב שיקראו להן בספר בלא מניין, ואם לא - מוטב שיקראו את הפרשה מחומש. ואמנם יש מהאחרונים שכתבו, שאין מוציאים ס"ת עבור נשים, וכ"כ בשו"ת קנין תורה ז, נג, והליכות ביתה ט, ח. אולם לא מובן מה הבעיה בהוצאת ס"ת, שהרי מעיקר הדין מותר להוציאו כדי ללמוד בו. וכן נהגו בקהילות אשכנז להוציאו עבור קריאת נשים, כמובא במנחת יצחק ט, סח. וכן כתב בתורת המועדים ב, יג.מקריאת שאר שלוש הפרשיות שקוראים בחודש אדר, שקלים, פרה והחודש, נשים פטורות, שהן תלויות בזמן. ואמנם לסוברים שפרשת פרה מהתורה, כמובא בשו"ע תרפה, ז, אולי נשים חייבות, שכן מהתורה אין לה זמן קבוע. אבל כתב במ"ב תרפה, טו, שלדעת הרבה אחרונים היא מדרבנן, וקבעו זמנה באדר, ולכן נשים פטורות ממנה (וע' בהליכות ביתה ט, ט).

ז - פורים

נשים חייבות בכל ארבע מצוות הפורים - מקרא מגילה, משלוח מנות, מתנות לאביונים וסעודה.

במשלוח מנות יוצאים על ידי משלוח של שתי מנות לחברה אחת. במתנות לאביונים יוצאים על ידי מתן שתי מתנות לשני עניים. גם נשים נשואות מצווֹת לשלוח מנות ולתת מתנות לאביונים. לפיכך, צריך כל זוג לשלוח שני משלוחים ובכל משלוח שתי מנות, משלוח אחד מהאיש ומשלוח אחד מהאשה. וכן לגבי מתנות לאביונים, צריכים לתת ביחד ארבע מתנות, שתי מתנות לשני עניים מהאיש, ושתי מתנות לשני עניים מהאשה (מ"ב תרצה, כה). אמנם יש אומרים, שכיוון שהם זוג, יוצאים ביחד, במשלוח מנות אחד ובשתי מתנות לשני אביונים, אבל בנים ובנות גדולים גם לשיטתם אינם יוצאים במשלוח של ההורים (ערוה"ש תרצד, ב). ולמעשה, הלכה כדעת רוב הפוסקים, שיש לקיים את המצווה באופן מיוחד גם עבור אשה נשואה (ע' פניני הלכה זמנים טז, ו).

לדעת כמה אחרונים, נשים פטורות ממצוות שתיית היין בפורים, מפני שאין דרכם של נשים להרבות בשתיית היין (ע' הליכות ביתה כד, כד). אולם בפשטות משמע שגם לנשים יש מצווה לשתות יין בסעודה, יותר מכפי שהן רגילות בשבתות וימים טובים, אלא שיזהרו שלא להשתכר, כי השכרות מגונה לנשים יותר מלגברים (ע' כתובות סה, א).

במנהג נתינת זכר למחצית השקל, שנותנים לצדקה לפני הפורים, יש אומרים שנשים פטורות (ע' מ"ב תרצד, ה), ויש אומרים שחייבות (ע' כה"ח תרצד, כז). וכך המנהג הרווח כיום, לתת עבור כל אחד מבני הבית, ואפילו עבור עובר, מחצית השקל (ע' פניני הלכה זמנים יד, י).

ח - נשים במקרא מגילה

לדעת רש"י ורמב"ם, נשים חייבות במקרא מגילה כגברים, ואשה יכולה לקרוא לבעלה את המגילה. לעומת זאת, דעת בעל הלכות גדולות ורבנו חננאל, שחיוב הנשים שונה מחיוב הגברים, שגברים חייבים במקרא מגילה, ואילו נשים חייבות לשמוע מגילה. ולכן איש שקורא - מברך "על מקרא מגילה", ואשה שקוראת לעצמה - מברכת "לשמוע מגילה". לשיטה זו אשה אינה יכולה להוציא את בעלה בקריאתה. בשו"ת 'אבני-נזר' (או"ח תקיא) פירש, שההבדל נובע מכך שנשים צריכות לשמוע מגילה רק כדי לפרסם את הנס, ולכן חיובן בשמיעת המגילה בלבד ולא בקריאה. ואילו גברים מצווים גם בפרסום הנס וגם בזכירת עמלק כדי להתעורר למחייתו, ולכן הגברים מצווים גם בקריאת המגילה.[6][6]. בטורי אבן מגילה ד, א, כתב, שחיוב הגברים מרוח הקודש, וחל רק על הגברים כמצווה שהזמן גרמה, ואילו חיוב הנשים רק מפני סברת "אף הן היו באותו הנס", וזהו חיוב מדברי חכמים בלבד. ולכן לבה"ג ור"ח, אשה אינה יכולה להוציא איש.

וכיוון שהדין שנוי במחלוקת שקולה בין הראשונים, הורו רוב האחרונים, שאשה לא תוציא איש ידי קריאת המגילה. ורק בשעת הדחק, כאשר אין אפשרות שהאיש יקרא לעצמו או ישמע מאיש אחר, תקרא לו אשה, כדי שיצא ידי המצווה לפי הסוברים שאשה יכולה להוציא איש.[7][7]. יש מהאחרונים שפירשו את השו"ע תרפט, א-ב, שסובר שאשה יכולה להוציא גבר, וכך הלכה (ברכ"י רעא, א; מאמר מרדכי תרפט, ב). בחזון עובדיה לפורים ע' נט, כתב, שאף שהעיקר כדעה שאשה יכולה להוציא איש, אין לסמוך עליה אלא בשעת הדחק, ע"כ. אולם לדעת רוב האחרונים אין לאשה להוציא איש, וכ"כ הלבוש, א"ר תרפט, ב, פר"ח א, ערך השולחן ג', חקרי לב, דה"ח. וי"א, שכך גם דעת השו"ע להחמיר (פמ"ג א"א ד; וע' כה"ח תרפט, יד). וע' פניני הלכה זמנים טו, ז, 7-6.

לדעת רוב הפוסקים, אשה יכולה להוציא נשים אחרות ידי חובתן. ויש אומרים, שאשה אינה יכולה להוציא נשים רבות, מפני שדין קריאת המגילה לנשים רבות כדין קריאת התורה, וכשם שאשה אינה קוראת בתורה כך לא תקרא לנשים רבות מגילה. ויש

אומרים, שכאשר הקריאה נעשית עבור נשים אין מברכים עליה (בן איש חי ש"א תצוה א', כה"ח תרפט, יט). והעיקר כדעת רוב רובם של הפוסקים, שאשה יכולה להוציא נשים אחרות בקריאת המגילה. ואם הן עשר נשים, הקוראת תברך אחר הקריאה את ברכת "הרב את ריבנו". אמנם לכתחילה, עדיף שנשים יצאו על ידי גברים, כדי לצאת ידי כל הפוסקים. והטוב ביותר, לשמוע את המגילה בבית הכנסת עם הגברים, שברוב עם הדרת מלך.[8][8]. בקרבן נתנאל (על הרא"ש מגילה פ"א ד, אות מ) כתב סברה מחודשת, שאשה אינה יכולה להוציא נשים רבות. והביאו בשעה"צ תרפט, טו. אולם נראה שכוונתו להחמיר לכתחילה, כי שם בשעה"צ טז, כתב שלדעה העיקרית חיוב נשים כגברים. ובהליכות ביתה (פתח הבית כה) כתב בשם הגרש"ז אויערבאך (הובא בהליכות שלמה יט, הערה ד), שהקשה על הקרבן נתנאל, והסיק שהדין עם הרב טיקוצ'ינסקי שכתב בלוח ארץ ישראל שאשה יכולה להוציא נשים רבות. והסברה של הדעה שבקריאה לנשים אין מברכים, מפני שחוששים לדעה הסוברת שאין מברכים ליחיד, ונשים נחשבות כיחיד (כה"ח תרפט, יט). ודעת רוב הפוסקים שאין לחוש לזה כלל, וכ"כ ביבי"א או"ח א, מד, ותורת המועדים ע' קנו-קנז, והליכות ביתה כד, ו. וסברת 'רוב עם' מבוארת עפ"י גמ' מגילה ג, א, ומ"ב תרפז, ז, שבשביל 'רוב עם' מבטלים תורה, ולכן הטוב לשמוע את המגילה עם הגברים.

ט - ליל הסדר

נשים חייבות בכל מצוות ליל הסדר, בסיפור ביציאת מצרים, באכילת מצה ומרור ובשתיית ארבע כוסות, שאף הן היו באותו הנס (פסחים קח, ב; שו"ע תעב, יד; מ"ב תעט, ט, ע' לעיל הלכה ד).

ובכלל זה חייבות גם בקריאת ההלל, וזו הפעם היחידה בשנה שבה נשים חייבות לקרוא את ההלל (תוס' סוכה לח, א).[9][9]. ליחו"ד ה, לד, גם נשים שבבית, מחויבות לומר הלל בברכה בליל פסח קודם התחלת הסדר, כמו שהגברים נוהגים לאומרו בבית הכנסת, משום שהוא נאמר על הנס. וזה על פי מנהג ספרד כמובא בשו"ע תפז, ד. אולם למנהג אשכנז, אין נוהגים לאומרו בביהכ"נ, כמובא ברמ"א שם. וגם למנהג ספרד, יש אומרים שאין לאומרו ביחיד, וכ"כ בבית יהודה. ולפי"ז גם נשים שנמצאות בביתן לא יאמרוהו. למעשה, כיוון שהוא ספק דרבנן, הלכה כמיקל, ונשים פטורות מאמירת הלל לפני ליל הסדר. וע' במקראי קודש הררי ג, הערה יח, ועי"ש בהערה יט, שנשים רבות לא ידעו לקרוא, ולא יתכן שחייבום לאומרו כשהן לבדן בבית.

לכתחילה נשים צריכות להסב בעת אכילת המצה ושתיית ארבע הכוסות, אבל אם שכחו להסב, אינן צריכות לחזור. ונשים נכבדות ששכחו לאכול מצה בהסבה, טוב שיחזרו ויאכלו מצה בהסבה.[10][10]. בגמ' פסחים קח, א, אשה אצל בעלה לא צריכה הסבה, אבל אם היא אשה חשובה צריכה הסבה. וכ"כ בשו"ע תעב, ד. (והטעם, שאם הישיבה דרך חירות בהסבה אינה מבטאת תחושת חירות פנימית, אין בה תועלת. ולכן גם תלמיד אצל רבו אינו מסב בלא רשות). ויש דעות מהו גדר אשה חשובה - שאינה כפופה לבעלה או שהיא עשירה או מיוחסת או שאין בעלה מקפיד עליה. וכתב הרמ"א, שכל הנשים שלנו נקראות חשובות, אלא שנהגו להקל ולא להסב על פי דעת הראבי"ה הסובר שכיום שאין רגילים להסב בסעודות חשובות, אין צריך להסב בליל הסדר. ולמעשה, ראוי שכל הנשים מכל העדות ישתדלו להסב, מפני שאין נוהגים לסמוך על דעת ראבי"ה. וכ"כ כנה"ג, וכה"ח כח. וכן נוהגות נשים רבות מיוצאות אשכנז. אלא שאם לא הסבו, אינן צריכות לחזור לאכול ולשתות, שדין הסבה מדרבנן, ויש סוברים שהן פטורות או מפני שאינן חשובות או כי נהגו כראבי"ה. ועיין בחזו"ע סי' יד. מ"מ נראה שבאכילת כזית מצה שחיובו מהתורה, ראוי לנשים הרואות עצמן נכבדות להחמיר ולא לסמוך על שיטת הראבי"ה. (הערה זו הובאה בפניני הלכה פסח טז, 9).

י - ספירת העומר

נשים פטורות ממצוות ספירת העומר, מפני שהיא מצוות עשה שתלויה בזמן. ואם תרצה לקיים את המצווה, יש לה זכות. וכפי שלמדנו (ב, ח), למנהג ספרד לא תברך, ולמנהג אשכנז רשאית לברך.

אלא שגם לפי מנהג אשכנז יש חוששים, שהואיל ואשה אינה מצויה בבית הכנסת בשעת ספירת העומר, ישנו חשש סביר שתשכח לספור יום אחד, ואולי לא תשים לב לכך, ותמשיך לספור אחר כך בברכה. ולפי ההלכה, מי ששכח לספור יום אחד, אינו רשאי להמשיך לספור בברכה, ואם יברך - לדעת רבים ברכתו לבטלה. וכדי שלא להיכנס לחשש הזה, יש אומרים שגם לפי מנהג אשכנז, מוטב שלא יברכו על המצווה (מ"ב תפט, ה). ויש אומרים שעל פי הקבלה, אין לנשים לספור ספירת העומר (רב פעלים ח"א סו"י יב). מנגד יש אומרים שמנהג אשכנז שנשים סופרות (מ"א תפט, א).

לפיכך, מי שיודעת בעצמה שיכולה לספור את כל הספירה, ואם תשכח יום אחד תדע להמשיך בלא ברכה, רשאית לפי מנהג אשכנז לספור בברכה. ובמיוחד מי שנוהגת להתפלל בכל יום תפילת ערבית, או שבני ביתה רגילים להזכיר לה לספור, החשש שתשכח לספור ספירת העומר קטן יותר.

יא - ברכת האילנות

היוצא בימי ניסן ורואה עצי פרי שמוציאים פרחים, מברך: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם שלא חיסר בעולמו כלום וברא בו בריות טובות ואילנות טובות ליהנות בהם בני אדם" (שו"ע או"ח רכה, א).

ונכון שגם נשים יברכו ברכה זו. ואף שברכה זו קשורה לחודש ניסן, ביארו שאין זה חיוב שתלוי בזמן, מפני שלדעת רבים אפשר לברך על ראיית הפרחים גם בחודש אחר. וגם לסוברים שאין לברך על הפרחים אלא בחודש ניסן, אין זה מפני שזמן הברכה תלוי בחודש ניסן, אלא מפני שהפרחים מופיעים בחודש ניסן, ולכן אמרו חכמים לברך בחודש ניסן. נמצא שהברכה תלויה בהופעת הפרחים ולא בזמן.[11][11]. עפ"י הריטב"א אפשר לברך גם לפני או אחרי חודש ניסן, וכך דעת רוה"פ, ובדיעבד אפשר לסמוך עליהם, כמבואר ביחו"ד א, א, וא"כ אין ברכה זו תלויה בזמן. וגם לסוברים שהיא תלויה בזמן, על פי טורי אבן מגילה כ, ב, אין זה נקרא תלוי בזמן, כי הוא תלוי בהופעת הפרחים, שמופיעים בניסן, ועל כן קבעו חכמים זמן הברכה לניסן. וכ"כ בהר צבי או"ח א, קיח, וחזון עובדיה ע' ח', והליכות ביתה יג, כג

כד - נוסחי התפילה ומנהגי העדות

א - שינויי הנוסחים

בעקבות הגלויות ופיזור הקהילות, נוצרו הבדלים בין נוסחאות התפילה של העדות השונות. אמנם בעיקרי התפילה, היינו במה שתקנו אנשי כנסת הגדולה, כברכות קריאת שמע ותפילת עמידה, השינויים קלים מאוד. ואף בעיקר סדר הקרבנות ופסוקי דזמרה, שנקבעו בתקופת התלמוד והגאונים, השינויים קטנים. אבל בתוספות שנוספו בתקופת הראשונים, הן בסדר הקרבנות והן במה שאומרים בסיום התפילה, ההבדלים בין העדות נעשים בולטים יותר. כי מה שנהגו להוסיף בספרד לא בהכרח התקבל באשכנז, וכן להיפך. במיוחד הדבר בולט בפיוטים שנתחברו בתקופת הגאונים והראשונים, והוכנסו לסדר התפילה בימים הנוראים ובחגים. וכך אנו מוצאים פיוטים שונים לגמרי בסדר תפילות הימים הנוראים בין מנהגי ספרדים ואשכנזים.

גם במנהגי הגיית העברית יש שינויים בין העדות, הן לגבי מבטא האותיות, כמו ב'צ' ו'ק', והן לגבי הניקוד, כמו בקמץ וחולם. ומוטב שכל אדם ימשיך במנהגו, שכל המסורות הקיימות בישראל בקריאת האותיות והניקוד כשרות לתפילה (אג"מ או"ח ג,

ה, ואפילו בנוסח החליצה, שלכל הדעות חובה לבטא אותו בכל אותיותיו, יוצאים בכל מבטאי העדות).

ובאר האר"י הקדוש, לגבי שינויי הנוסחים, שקבלה בידינו, שיש ברקיע שנים עשר חלונות כנגד שנים עשר שבטי ישראל, ותפילת כל שבט ושבט עולה דרך שער אחד המיוחד לו, והוא סוד שנים עשר שערים הנזכרים בסוף ספר יחזקאל (שער הכוונות דף נ, ד). וכן נפסק להלכה, שכל יהודי צריך להמשיך להתפלל כמנהג אבותיו (מ"א סח, א, מ"ב סח, ד. בהמשך נלמד באיזה מקרים מותר לשנות).

ב - אין להחשיב נוסח אחד כעדיף מחבירו

כתב החיד"א בשם האר"י, שתפילת נוסח הספרדים עולה בכל שנים עשר השערים. ולדעתו, מותר לבני אשכנז לעבור לנוסח ספרדי (ע' יבי"א ו, י; יחו"ד ג, ו). אלא שלעומתו החסידים טוענים, שנוסחם (ספרד-חסידי) משובח יותר, שכן גדולי החסידות, בחנו ובדקו נוסחים רבים על פי כוונות הקבלה ועל פי ההלכה, ובחרו את הטוב שבהם. ובעלי נוסח תימן טוענים, שנוסחם מדויק יותר, שכן יהודי תימן במשך כל שנות גלותם לא נדדו ממקומם, וכנגד רדיפות הערבים הגבירו את עקשנותם ושימרו את מנהגיהם בקפדנות יתירה. ואכן ספרי התורה התימנים נמצאו קרובים ביותר בדיוקם לנוסח כתר ארם צובא המדויק. וכמובן שגם מתפללי נוסח אשכנז סוברים שמנהגם הוא המדויק ביותר, שקבלתם איש מפי איש עד שמעון הפקולי. ועוד שיסודו של מנהג ספרד באמוראי וגאוני בבל, ואילו יסוד מנהג אשכנז באמוראי וגאוני ארץ ישראל, שהיו בקיאים יותר באגדה וחכמת הסוד ונוסחי התפילה. אגב, זו הסיבה שבכמה דברים יש דמיון בין נוסח אשכנז לנוסח תימן המקורי (בלאדי), מפני שגם נוסח תימן הושפע מגאוני ארץ ישראל. כללו של דבר, לכל מנהג יתרון משלו, ואין בכוחנו להכריע איזה מנהג משובח יותר. וכן כתב בשו"ת 'חתם-סופר' (ח"א, טו), שכל הנוסחים שווים, וזה שהאר"י חיבר את כוונותיו על נוסח ספרד, הוא מפני שהיה רגיל להתפלל בו, אבל באמת אילו היה נמצא באשכנז איש כהאר"י, היה מחבר את סדר הכוונות לנוסח אשכנז.

ואף אם היינו יודעים שמנהג מסוים יותר מדויק, עדיין היה ראוי שבני כל מנהג ימשיכו במנהגם, מפני שגם במנהג הפחות מדויק, יש ודאי נקודות טובות ייחודיות שצריך להיזהר שלא לאבדן. ורק אחר שתוקם הסנהדרין, יהיה מקום לתקן נוסח אחיד, הכולל את כל הנקודות הטובות שבכל המנהגים. ועדיין יהיה מקום לדגשים שונים בתוספת תפילות ובמנגינות שונות, כנגד י"ב השערים, כל קהילה לפי עניינה.

ג - דין מהגרים וקהילות שנדדו ממקומם

בעבר, כאשר המרחק בין הקהילות היה גדול, אשכנזים התגוררו באשכנז, ספרדים בספרד ותימנים בתימן, כל מי שעבר להתגורר במקום אחר, היה נגרר אחר מנהג מקומו החדש בכל מנהגי ההלכה והתפילה. מפני שבקהילה אחת צריך להיות מנהג אחיד, שאם לא כן יתרבו המחלוקות, ויש בזה משום איסור "לא תתגודדו". וכפי שאמרו חז"ל, שאסור שיהיו בבית דין אחד, מקצת שהולכים בשיטת בית שמאי ומקצת בשיטת בית הלל, כדי שלא תיעשה התורה לשתי תורות (יבמות יד, א, לרי"ף ולרא"ש). לפיכך, כל מי שהיה מהגר למקום שיש בו מנהג קבוע, היה צריך לקבל על עצמו את מנהג המקום. וכן מצינו משפחת 'אשכנזי' שנוהגת במנהגי ספרדים, ונקרא שמה 'אשכנזי' מפני שבמקורה באה מאשכנז, אלא שכיוון שהיגרה לספרד, כל בניה נוהגים כמנהג ספרד. וכן משפחת 'פרנק' מקורה מספרד, אלא כיוון שהיגרה לאשכנז, נוהגים בניה כמנהג אשכנז.

ואף אם במשך הזמן אנשים רבים היגרו מקהילה אחת לחברתה, עד שבמשך הזמן הפכו משפחות המהגרים לרוב, כל זמן שבאו כיחידים, הרי הם בטלים בקהילה שאליה באו, וכולם צריכים לנהוג כמנהג המקום (שו"ע יו"ד ריד, ב; או"ח תסח, ד; מ"ב יד). אגב, יתכן שרוב בני אשכנז, מקורם ממשפחות שהיגרו מספרד.

אבל כאשר קהילה שלימה נדדה למקום אחר, כיוון שהיא קהילה בפני עצמה, אין היא נגררת אחר שאר בני המקום, ואינה צריכה לשנות את מנהגיה (באו"ה תסח, ד). ואפילו אם בני המקום הוותיקים הם הרוב, כל זמן שהחדשים מאוגדים כקהילה עצמאית, עליהם להמשיך במנהגיהם הראשונים. וכן הדין בארץ ישראל, שבחסדי ה', מקבץ נדחי ישראל, עלו לארץ במאות השנים האחרונות קהילות שלימות, ובראשם תלמידי חכמים. וכיוון שעלו כקהילה שלימה, לא נתבטלו לראשונים, אלא הקימו לעצמם בתי כנסת משלהם ושימרו את מנהגי עדתם.

ומי שנצרך להתפלל באופן קבוע במניין בנוסח אחר, כגון שעבר למקום שבו המניין היחיד מתפלל בנוסח שונה; רשאי להחליט כיצד לנהוג. אפשרות ראשונה, שכל זמן שהוא מתפלל באותו מניין יתפלל בנוסח שלהם, ואפשרות שנייה, שיחזיק בנוסח אבותיו, ורק בחלקים שאומרים בקול רם יאמר כמותם.

ומי שרגיל בנוסח אחד ובא להתפלל באופן זמני במניין שמתפלל בנוסח אחר, ההוראה המקובלת, שכל מה שהוא אומר בקול - יאמר כפי נוסח המקום, ומה שהוא אומר בשקט - יאמר כנוסח שהוא רגיל בו (פניני הלכה תפילה ו, ה).

ד - אשה שנישאה לבן עדה אחרת

אשה שנישאה לבעל מעדה אחרת, דינה כדין מי שעובר לגור במקום שהכל נוהגים בו באופן שונה מכפי שהיה רגיל, שאם בכוונתו לגור שם תמיד, עליו לבטל את מנהגיו הקודמים ולנהוג כמנהג אנשי מקומו החדש (עפ"י שו"ע יו"ד ריד, ב; או"ח תסח, ד, מ"ב יד). וכן אשה שנישאה לבעל מעדה אחרת, הרי היא כמי שעברה לביתו לתמיד, ועליה לנהוג כמנהגיו. למשל, אם מנהג עדתו של בעלה לאכול קטניות בפסח - תאכל, ואם נהגו שלא לאכול - לא תאכל. אם נהגו להמתין שש שעות בין בשר לחלב - תמתין שש, ואם נהגו להמתין שעה - תמתין שעה. וכפי שכתב רבי שמעון בן צמח דוראן (תשב"ץ ג, קעט), שדבר פשוט הוא בלא ספק, שלא יתכן שישבו שניהם באופן קבוע על שולחן אחד, ומה שמותר לזה אסור לזה. ולכן צריכה האשה לילך אחר מנהגי בעלה, שאשתו כגופו.

ואשה שבעלה נפטר, אם נולד לה ממנו ילד - תישאר במנהגי בעלה, ואם לא נולד לה ממנו ילד - תחזור למנהג בית אביה.[1][1]. באג"מ או"ח א, קנח, מוכיח שדין זה מהתורה, שכן מצינו שהתורה פטרה אשה נשואה מלמלא חובת כיבוד הורים, מפני שמצוות כיבוד הורים דורשת שאם יהיה צורך לילך להלבישם ולהאכילם - תלך, וכיוון שחובת האשה לבית שהיא מקימה עם בעלה קודמת, פטרה אותה התורה מחובה זו (שו"ע יו"ד רמ, יז). הרי שלפי זה מקומה של האשה מהתורה בבית בעלה. (כאשר אין התנגשות חוזרת המצווה לנשואה לכבד את הוריה).עוד כתב שם, שאינה צריכה התרת נדרים כדי לעבור למנהג בעלה. וכן משמע ממ"ב תסח, יד, שכיוון שלפי ההלכה העובר ממקום למקום צריך לנהוג כמנהג בני מקומו החדש, אינו צריך לעשות על כך התרה. וכ"כ בכה"ח תסח, מג. ויש אומרים שצריכה התרה, ע' בפניני הלכה פסח ט, 1. ונוהגים שלא להצריכה התרה, מפני שכבר כשהתחילה לנהוג כמנהג בית אביה, היה ברור שאם תינשא לבעל מעדה אחרת, תעבור למנהגיו, וממילא ברור שלא התכוונה לנהוג כבית אביה לתמיד, וכן מובא בהליכות שלמה תפילה א, הערה ח.

וכן לעניין נוסח התפילות, על האשה להתפלל ולברך כנוסח בעלה, כדי שלא יהיו באותו בית שני נוסחים שונים. אמנם, אם אין הדבר מפריע לבעלה, וקשה לה לעבור לנוסח שלו, במה שהיא מתפללת בשקט - יכולה להמשיך להתפלל בנוסח של בית אביה, אבל לא תתפלל או תברך בקול בנוסח אחר. וכשילדיה יגיעו לגיל חינוך, עליה לחנכם להתפלל ולברך בנוסח בעלה. ולכן גם אם בעלה הסכים שתמשיך להתפלל ולברך בנוסח שהתרגלה בו, כאשר יגיעו ילדיה לגיל חינוך, ראוי לה לעבור לנוסח בעלה, כדי שיקל

עליה לחנכם לתפילה ולברכות.[2][2]. כפי שלמדנו, יסוד הדין שלא יתפללו במקום אחד בשני נוסחים שונים וינהגו בשני מנהגים שונים הוא כדי שלא תעשה מחלוקת, וכיוון שמנהג הבית נקבע על פי הבעל, הדבר תלוי בו, והוא יכול להסכים שאשתו תמשיך להתפלל כמנהג בית אביה. וכן מובא בהליכות שלמה תפילה א, ז, שרשאי הבעל להרשותה לנהוג כמנהגי בית אביה. וכן מקובל בבתים רבים, שהבעל מסכים שאשתו תמשיך להתפלל כמסורת בית אביה. ואם נהגה בתחילה כמנהגי בית אביה ואח"כ רצתה לשנות למנהגי בעלה, צריכה לעשות התרת נדרים. ע"כ. אולם בענייני מנהגי כשרות, נראה שאין להסכים לשני מנהגים באותו בית, מפני שהדבר ניכר לעין, ויש בזה משום איסור "לא תתגודדו", מה עוד שהדבר יכול לגרום להפרת שלום הבית. ולכן כתבתי שלא תתפלל ותברך בקול בנוסח אחר. וע' בתפילה כהלכתה ד, הערה ד', שכתב בשם הרב אלישיב, שוודאי מן הדין עליה לעבור לנוסח הבעל, אלא שאי אפשר לחייבה לעשות זאת בהקדם אחר שנתרגלה בנוסחה, ומ"מ תשתדל לעבור לנוסחו בטרם יגיעו בניה לגיל חינוך לתפילה.בעל תשובה שהתחתן עם אשה דתית מבית דתי, כיוון שמבחינת הנהגות הדת הוא מצטרף אליה, יכול לנהוג כמנהגיה ולא כבית אביו. וטוב לשאול בזה שאלת חכם.

ה - באיזה מקרים מותר לשנות את הנוסח

כפי שלמדנו, צריך אדם לשמור על מנהג אבותיו, וסמכו זאת על הפסוק: "וְאַל תִּטֹּשׁ תּוֹרַת אִמֶּךָ" (משלי א, ח). אלא שמנהג זה אינו חשוב יותר מדינים אחרים, ולכן פעמים שהוא נדחה. למשל, אדם שיודע בוודאות, כי אם יתפלל בבית הכנסת שבנוסח אבותיו יכוון פחות בתפילתו, ואילו בבית הכנסת שבנוסח אחר יכוון יותר - יבחר את בית הכנסת שבו יכוון יותר, שזהו עיקר התפילה (פניני הלכה תפילה ו, 2). אמנם במקרה של ספק, מוטב שיתפלל בבית הכנסת שבנוסח אבותיו, מפני שלטווח ארוך מסתבר שדווקא בנוסח אבותיו יכוון יותר. כי פעמים שבגיל צעיר אדם אינו מעריך כראוי את הקשר שלו לנוסח אבותיו, ועם השנים הוא מגלה עד כמה הוא קשור לנוסח אבותיו, ומצטער ששינה בלי מחשבה מעמיקה.

מי שיש לפניו שני בתי כנסת: באחד מתפללים בנוסח אבותיו, אבל אין מקיימים בו שיעורי תורה. ובשני מתפללים בנוסח אחר, אבל יש בו שיעורי תורה. אם הוא מעריך שעל ידי תפילותיו בבית הכנסת שיש בו שיעורי תורה יזכה ללמוד יותר תורה, מוטב שיתפלל בו אף שאינו בנוסח אבותיו. כי למרות החשיבות של שמירת המנהגים, לימוד התורה חשוב מהכל. וכן לגבי בחירת ישיבה או מוסד חינוכי אחר, אין להחליט על

מקום הלימוד לפי נוסח התפילה, אלא השיקול הוא היכן יוכל להתחנך יותר לתורה, למידות טובות ולמצוות.

וכן כאשר ישנם שני בתי כנסת, האחד בנוסח אבותיו, אבל הוא חושש שלא יוכל להתחבר עם קהילת מתפלליו, מפני שהם מבוגרים או צעירים ממנו, או שהם מעטים מדאי, או מכל סיבה אחרת. ולעומת זאת, בבית הכנסת שבנוסח אחר, ישנה קהילה מגובשת שאליה יוכל להתחבר יותר. אם הוא סבור שעל ידי השתתפותו בתפילותיהם, הקשר שלו לקהילה הדתית יתחזק, ועל ידי כך רמתו הרוחנית תעלה או לפחות תישמר, מוטב שיתפלל עמהם אע"פ שאינם מתפללים בנוסח אבותיו.[3][3]. אמנם דינים אלו שייכים בעיקר לגברים שמצווים להתפלל בבית כנסת, אולם יש חשיבות שגם נשים ידעו אותם, כי פעמים רבות אשה מסייעת לבעלה בהחלטות אלו. וכן הדבר נוגע לרווקות, גרושות ואלמנות צדקניות, שמדקדקות להתפלל בבית הכנסת.בפניני הלכה תפילה ו, ג, נתבאר טעם החסידים שעברו מנוסח אשכנז לנוסח ספרד, כדי להתפלל בכוונות האר"י, ודעת החולקים עליהם. ושם ו, ז, לעניין מי שהוריהם מתפללים בנוסח חסידי והם התרגלו לנוסח אשכנזי, האם צריכים להתפלל כהוריהם בנוסח חסידי, או כנוסח אשכנז שהתרגלו בו שהוא הנוסח המקורי של משפחתם לפני מאתיים שנה. למעשה, המסתפק בזה ישאל את רבו. ושם ו, ח, נתבאר דין אשכנזים (דתיים לאומיים) שהתרגלו להתפלל בהברה ספרדית, שההוראה המקובלת שאינם צריכים להתאמץ לחזור להברה אשכנזית.

ו - שמירת המנהגים מול חיזוק הקהילה

שמירת המנהגים כוללת, בנוסף לנוסח התפילה, גם את צורת ההגייה, תימנים בהגייה תימנית, ספרדים בהגייה ספרדית, ואשכנזים בהגייה אשכנזית, כל קהילה לפי הגייתה המיוחדת. וכן ראוי לכתחילה שכל עדה תמשיך להתפלל במנגינותיה המסורתיות (ע' רמ"א או"ח תריט, א). כמובן שאפשר להוסיף ולחדש מנגינות, אולם הכוונה היא, שבעיקר התפילה ישמר הניגון המסורתי שנתקדש במשך דורות. לשם כך צריך אדם להתפלל לכתחילה בבית כנסת שבנוסח אבותיו (ע' פניני הלכה תפילה ו, 5).

וצריך לדעת שישנם בישראל עשרות מנהגים. נוסח ספרדים מתחלק לכמה מנהגים. בענייני הלכה, השינויים העיקריים הם בין הנוהגים על פי ה'שולחן-ערוך' לנוהגים על פי ה'בן-איש-חי'. ועוד ישנו נוסח של יוצאי צפון אפריקה, ואמנם בענייני הנוסח וההלכה השינויים בין יוצאי צפון אפריקה לעירק וסוריה קטנים יחסית, אבל במנגינות השינויים גדולים יותר. ואפילו בין עולי צפון אפריקה יש הבדלים במנגינות, עד שבאוזני

עולי מרוקו נשמעים עולי אלג'יר כמזייפים וכן להיפך; ולאוזני עולי לוב, שניהם מזייפים. כדי לשמור על המנהגים באופן מושלם, צריך שיהיו בתי כנסת מיוחדים לעולי טריפולי, לעולי טוניס, לעולי אלג'יר, לעולי מרוקו, לעולי עירק, לעולי סוריה, לעולי פרס, לעולי טורקיה לעולי קוקז וכיוצא בזה.

וכן בין עולי אשכנז ישנם מנהגים שונים. ההבדל הגדול הוא בין החסידים לשאר אשכנזים. אבל ישנם עוד הבדלים משמעותיים בצורת ההגייה ובמנגינות. מנגינותיהם של מתפללי נוסח אשכנז ממערב אירופה שונות לגמרי ממנגינותיהם של מתפללי נוסח אשכנז מליטא. ולגבי ההגייה, יש לפחות ארבעה סוגי הגיות, של עולי ליטא, עולי פולין, עולי גליציה ועולי הונגריה. וכן יש הבדלים בין החסידויות השונות בכמה מנהגים ובמנגינות. וכן בין התימנים ישנם שני נוסחים עיקריים, בלאדים ושאמים.

אלא שאם ההקפדה על שמירת המנהגים תגרום לפירוק הקהילה, עדיף לוותר על הדקדוק שבשמירת המנהגים. מפני שבדרך כלל, כאשר הקהילה מגובשת, ומקיימת שיעורי תורה לגברים, לנשים ולילדים, ויש בה פעילות של גמילות חסדים, היא מצליחה לקשר את כל חבריה לתורה ומצוות. ולעומת זאת, כאשר הקהילה נחלשת, גם חבריה נחלשים, ובמיוחד הדבר משפיע לרעה על הילדים.

ואם כן, אף שלכתחילה טוב שכל אחד יתפלל לפי מנהג אבותיו, מכל מקום, אם לשם כך יצטרכו להקים עשרות בתי כנסת קטנטנים, שבקושי יצליחו לקיים בהם מניין, ולא יהיה בכוחם לארגן שיעורי תורה, אזי עדיף שבני עדות הקרובים זה לזה במנהגיהם יתאחדו כדי להקים קהילה חזקה יותר. למשל, כל יוצאי צפון אפריקה יתפללו ביחד. ואם גם זה לא יספיק, אז מוטב שכל מתפללי נוסח ספרד יתפללו ביחד.[4][4]. בנוסף לכך, אף שמלכתחילה היה ראוי שכל אחד ישמור בדייקנות את כל מנהגיו ונגינותיו, בדיעבד, יש גם צד חיובי במיזוג הגלויות. וכיוון שאדם אינו בוחר לעצמו את מקום מגוריו לפי עדתו, ממילא נוצר מצב שהנוסחים הקרובים הולכים ומתלכדים. וכך כבר נוהגים רוב יוצאי אשכנז, שבעלי מסורות שונות מתפללים ביחד

לפיכך, צריך בכל מקום ומקום לשקול את כל הערכים יחד, ערך שמירת המנהגים מול הערך של הקמת קהילה חזקה ומגובשת. וכאשר יש מספיק משפחות מעולי אותה עדה, עד שיש בכוחם לקיים בית כנסת גדול כמסורת מנהגיהם, מה טוב. אבל כאשר אין להם מספיק משפחות, מוטב שיתלכדו עם עדה הקרובה למנהגיהם, ובלבד שיקימו קהילה חזקה. ואם התלכדות העדות הקרובות לא תספיק לבניית קהילה חזקה, מוטב שבני כל העדות, ספרדים, אשכנזים ותימנים, יתלכדו לקהילה אחת. ולעיתים צריך להורות שכל

מי שעולה להיות חזן יתפלל כפי נוסח אבותיו, וכך יינתן מקום לכל העדות. וסוגיה זו צריכה להישקל בכובד ראש, ובמקום שיש מרא דאתרא, הוא צריך להכריע בשאלות אלו יחד עם ראשי הקהילה (ע' פניני הלכה תפילה ו, ט).